

K principu jednoty empirického a teoretického

KAREL RYCHTAŘÍK

Na všech setkáních společenskovedních pracovníků, která se uskutečňují s cílem hlouběji rozpracovat závěry XVI. sjezdu KSČ, se v různých obměnách ukazuje potřeba v tvůrčích přístupech hlouběji analyzovat aktuální otázky rozvoje socialistické společnosti. Kvalitativně nové úkoly vyžadují nové přístupy, nová řešení, vyžadují poznat, hlouběji uchopit a rozpracovat nahromaděné problémy, analyzovat jejich příčiny, podstatu, souvislosti a východiska.

V projevech vedoucích představitelů strany a státu se nejednou připomíná, že nelze dopustit opoždování poznávacího procesu nebo společenskovední teorie vůbec.⁽¹⁾ I v těchto přístupech se odráží skutečnost, že metodou naší teoretické „strategie“ je dialektika.

Uvědomělá aplikace dialektiky vyžaduje počítat s rozporností, se vzájemnou souvislostí jevů a skutečností našeho života, s jejich dynamikou a proměnlivostí, vyžaduje znalost empirického materiálu a jeho teoretickou syntézu. Chce, abychom vycházeli z toho, co skutečně je, a nikoliv z toho, co má být. Jen za tohoto předpokladu může dialektika projevit svou sílu.

V. I. Lenin — když ve shodě se skutečným procesem společensko-ekonomické situace obhájí potřebu tvůrčího rozvoje marxismu — píše: „... marxisté přijímají bezpodmínečně z Marxovy teorie jen drahocenné metody, bez kterých si nelze ujasnit společenské vztahy ...“ [Lenin 1951 : 205].

Toto Leninovo stanovisko, formulované v jistých historických souvislostech, nelze samozřejmě chápat tak, že budeme redukovat marxismus na určitou metodu. Marxismus je nejen metodou, nástrojem analýzy společenských problémů, ale i nástrojem organizování praktického politického revolučního zápasu. Pro potřeby tohoto zápasu musíme zachovat a tvořivě rozvíjet celé ideové politické bohatství společenskovední teorie a metodologie revolučního přetváření světa. Proto je pro nás tak důležitá cesta poznání, přístupy, které — navazující na zakladatele dialektického materialismu — umožňují pokračovat v jejich díle.

Lenin nikdy nechápal marxismus jako abstraktní filozofické schéma, z něhož je možné cestou dedukce, bez konkrétní historické analýzy vysvětlit každou problematiku a interpretovat teoretické poučky v situaci, která vyžaduje další rozvoj společenskovedního poznání.

Oprávněně někteří autoři píší, že V. I. Lenin „... svým pojetím ortodoxie v marxismu vytváří metodologický a teoretický základ, který zabraňuje možné redukci marxismu na abstraktní, neplodné, spekulativní schéma, a na druhé straně znemožňuje redukovat marxismus na pouhou metodu, pro niž nejsou důležité základní, rozhodující a klíčové poučky, které tvoří ideové bohatství marxismu a jsou nástrojem řízení a organizování prakticko-politického re-

(1) K této problematice viz například *Konference k teoretickým aspektům 16. sjezdu KSČ*, organizovaná ÚML ÚV KSČ ve dnech 31. V. — 2. VI. 1982, vystoupení J. Havlína a Z. Snítily. Materiály konference se připravují k vydání tiskem.

volučního zápasu. Lenin svým pojetím dává možnost marxismus rozvíjet a tvořivě obohacovat a současně zachovat jeho revoluční teoretický a prakticko-politický základ.“ [Urbánek 1979 : 13]

Důvod, proč jsou klasikové marxismu stále živí, moderní, podnětní a aktuální, byl pregnantně vyjádřen K. Marxem již v roce 1843: „Nevystupujeme před svět jako doktrináři s novým principem: zde je pravda, padněte před ní na kolena! Vyvodíme světu nové principy z jeho vlastních principů.“ [Marx—Engels 1966 : 364] Společenský proces je v tomto pohledu nejen zdrojem sociálního poznání, ale i zdrojem rozšiřování i prohlubování samotných cest poznání. Nic nemůže být oktrojováno zvenku. Metodologické postupy musí vycházet ze zkoumaného objektu a ze schopnosti postihnout to nejdůležitější, příčinné a určující.

Naše „ortodoxnost“ nepřipouští, aby bylo znevažováno, revidováno a překrucováno živé a stále podnětné bohatství klíčových myšlenek a přístupů ke společenským problémům, bez nichž ani dnes nelze pochopit základní determinanty života lidí. Není povrchním, módním, náhodným, proklamativním, bezstarostným, konjunkturálním a samoúčelným postojem. Je subjektivním ztotožněním se s určitými teoreticko-metodologickými předpoklady a jejich politickými důsledky, je tvořivě rozvíjeným programem a vnitřně přijatým zápasem za naplnění Marxova učení, o němž V. I. Lenin napsal, že je všemocné, protože je pravdivé. [Lenin 1957, 23: 69]

Pravdivé poznání bylo vždycky spojeno se zápasy lidu. Nikdy nebylo pokornou modlitbou. Zpravidla se stávalo revoluční výzvou. „Naši zbraní je pravda, jež posiluje vědomí lidu o historické nezbytnosti socialismu a komunismu, upevňuje autoritu strany, důvěru v její politiku založenou na vědeckém socialismu, teorii marxismu-leninismu.“ [Fojtík 1982 : 3]

Boj za naši pravdu je zápasem, v němž dnes lidstvo usiluje o jedinou reálnou alternativu — jak učinit náš svět humánním a lepším. Tuto alternativu představuje idea komunismu — perspektiva životní jistoty a optimismu. Marxistická dialektika je filozofickým základem jejího programu, taktiky a strategie.

Materialismus se stává jedinečně vědeckou a důsledně materialistickou filozofií, když se opírá o dialektiku. „Proto se metodologický význam materialismu plně projevuje teprve v dialektickém materialismu,“ píše A. G. Spirkin [Spirkin 1971 : 232].

Dialektickomaterialistické principy slouží jako metodologická osnova rozboru sociální skutečnosti a poznání společenského života. Jejich uplatnění není nějaké automatikum. Závisí na rozvinutí nebo nerozvinutí konkrétně historických podmínek procesu poznání. Proti jejich uplatnění může působit například malá rozpracovanost samotné sociologické teorie, přežitky a iracionální mýty, jimiž nás zatížila vzdálená historie a které se rodí i v sociálních podmínkách naší současnosti.

Nejsou nálepkou používanou tehdy, „když se to vyžaduje“, nejsou heslem, jež v různých situacích a obměnách opakujeme s různou silou hlasu a nejsou ani abstraktním pojmem, který se tautologicky vymezuje sám ze sebe. Dialektickomaterialistické principy jsou vnitřní, integrální, podstatnou, sjednocující a nejvýznamnější součástí vědeckého poznání a revoluční přeměny světa. Jsou počátkem, východiskem myšlenkového postupu, který vede k pravdivému a stále hlubšímu pronikání do zkoumaného jevu, k poznání příčin jeho vzniku, vývoje a zániku.

Být principiální tedy znamená vyjít z principu směrem k jeho důslednému provedení a rozvinutí cestou jeho aplikace na konkrétní jev s cílem stále hlubšího odkrývání jeho podstaty ...“ [Filipcová—Filipec 1976 : 44].

Jestliže se programově hlásíme k požadavku rozvíjet marxisticko-leninskou sociologii ve všech formách její obecnosti jako součást syntetického učení marxismu-leninismu, pak ani pro nás být principiální neznamená přeshlapovat na místě, opakovat známé a dokazovat dokázané.

K tomu být principiální nestačí předvádět svoji schopnost naučit se a v různých situacích opakovat známé pravdy. Takováto „principiálnost“ může být úplnou pohromou tam, kde je podepřena autoritou instituce a zejména funkcí lidí, jejichž myšlenkový svět je kulatý jako fotbalový míč, do něhož hráči mající „dobrou techniku“ umí kopnout tak, aby se kutálel potřebným směrem. Konečně už J. Neruda psal, že nemá rád myšlenky, které jsou kulaté.

Být principiální dnes především znamená naplnit základní, v zápasech dělnické třídy ověřená pravidla a vůdčí ideje pravdivého poznání sociálního světa lidí ve výkladu stěžejních otázek naší doby a silou tohoto pravdivého, konkrétního a diferencovaného poznání vstupovat do zápasů strany. Právě v těchto souvislostech dnes narůstá význam dialektické jednoty empirického a teoretického.

* * *

Při jiných příležitostech jsme se pokusili ukázat, že proces empirického a teoretického poznání není jen logickým, ale i gnozeologickým, metodologickým a ideově politickým problémem. Představuje polemickou oblast nejen pokud jde o buržoazní sociologii na jedné straně a marxistickou sociologii na straně druhé, ale i uvnitř marxistické sociologie samé [Rychtařík 1978].

Některé skutečnosti spojené s touto problematikou se sice zdají jednoduché, ale objevují se stále znovu a znovu jako jedno z nejaktuálnějších témat, jehož řešení podmiňuje další rozvoj sociologického poznání. A protože jde o téma, které „nepřestává dráždit a popuzovat“, bude se k němu sociologie v různých obměnách vracet a pod vlivem aktuálních vědeckovýzkumných úkolů znovu a znovu posuzovat jeho jednotlivé aspekty.

V marxismu-leninismu sledujeme vzájemný vztah empirie a teorie jako vztah dvou základních komponentů komplexního poznání. Tvoří dialektickou jednotu, vzájemně se podmiňují a předpokládají.

Každá sociální teorie ve svých zdrojích spočívá na empirickém základu, na reálných faktech, jež odrážejí život společnosti jako celku, jednotlivých sociálních lokalit a jejich členů. Nemůže tomu být jinak — protože, jak víme, sociální poznání vždycky koneckonců vychází ze živého nazírání, z bezprostředního, nebo — ještě častěji — ze zprostředkovaného vnímání věcí a jevů materiálního světa. Odhalení podstaty zkoumaného jevu, poznání zákonů, jeho dynamiky nelze však jen pomocí živého nazírání, bezprostředního, smyslově konkrétního empirického poznání.

Anglický filozof Francis Bacon, zakladatel experimentální vědy novověku, jenž obnovil materialistickou tradici filozofického myšlení minulosti, ve svém znamenitém traktátu *Nové organon* charakterizuje představitele „empirického způsobu zkoumání“ jako mravence, kteří pouze sbírají, aniž by byli schopni sebranou látku zpracovat. Pejorativně však posuzuje i „racionalisty“, kteří „... jako pavouci předou síť ze sebe. Včela však... si sbírá látku na zahradních i polních květinách a svou vlastní silou ji přetváří a zpracovává. Podobně je tomu i s opravdovou tvořivou činností ve filozofii, ježto se ani nespolehá jen a hlavně na síly mysli, ani neukládá do paměti látku z popisů přírody a z mechanických pokusů pouze tak, jak ji našla, nýbrž mění ji a přetváří rozumem. Od toho, spojí-li se tyto schopnosti (tj. experimentální a racionální) ještě těsněji [což se dosud nestalo], lze právem mnoho očekávat“ [Bacon 1974 : 150 : 1].

Baconova hypotéza obsažená v poslední větě tohoto citátu byla vlastně potvrzena v procesu utváření marxisticko-leninské teorie a její naplnění se stalo jednou z výrazných charakteristik formování marxismu vůbec. Odpovědná práce s empirickým materiálem patří k nejlepším tradicím klasiků marxismu-leninismu, kteří ve svých dílech využívají obrovské množství empirických údajů a zpracovávají, přetvářejí ho. Je možno například připomenout díla, jakými jsou známá Marxova *Dělnická anketa* a vlastně celý Marxův *Kapitál*, Engelsova práce *Postavení dělnické třídy v Anglii*, Leninova studie *O vývoji kapitalismu v Rusku* atd. V. I. Lenin ukazoval, že nejdůležitějším principem metodologie empirického výzkumu je pečlivý výběr spolehlivých údajů, které musí být základem vědeckých závěrů a zobecnění.

„Aby to byl skutečný základ“ — zdůrazňoval V. I. Lenin — „je třeba brát nikoli jednotlivé fakty, nýbrž celý souhrn faktů o zkoumané otázce bez výjimky, neboť jinak vznikne nevyhnutelně podezření, a to oprávněné, že fakty byly zvoleny nebo vybrány náhodně, že místo objektivní spojitosti a vzájemné závislosti historických jevů v jejich celku se předkládá ‚subjektivní‘ slátání, která má ospravedlnit nějakou ‚špinavost‘ [Lenin 1957, 32: 289—290].

K metodologickým požadavkům obsáhnout, prostudovat všechny stránky, všechny vztahy a zprostředkování, všechny vzájemné souvislosti a konkrétní historické podmíněnosti zkoumaného jevu, se Lenin vracel vícekrát [Lenin 1955 : 92; 1957, 23 : 389].

Ani ve vědeckovýzkumné práci, ani v praktické, například řídicí činnosti, nestačí jen hromadit fakty. Musíme je odpovídajícím způsobem roztřídit, teoreticky zobecnit, vyvodit z nich adekvátní teoretické závěry. Stále tu platí, že fakty jsou základním stavebním kamenem vědecké práce, ale jejich samotný popis, ať už se nám podaří nashromáždit jakkoli velké množství těchto kamenů, ještě nestaví dům, ještě nezíská z faktů myšlenku.

„Je přirozené, že bez bezprostředního pozorování, bez anketního šetření, shromažďování základního materiálu není možné dospět k sociálnímu poznání. To je však pouze první a elementární stupeň poznání. V jeho úrovni nelze odhalit podstatu jevů. Mají-li sociální fakty odhalit hlubinné procesy, zákonité souvislosti, je nutné spojit empirický výzkum s teoretickým výkladem smyslu získaného faktického materiálu, pojímat empirické a teoretické, vědecko-abstraktní poznání v dialektické jednotě. Začínat poznání společenských jevů od „nulové hypotézy“, tj. bez jakýchkoli teoretických premis a dříve získaných vědeckých údajů... vede k nejčistšímu empirismu, k bloudění v nejistotě a k nutnému neúspěchu takového zkoumání“ [Andrejev 1977 : 71].

Žádné ujištění, že sběr empirického materiálu je veden „bez předpojatých teoretických idejí“, že „fakty jsou zkoumány jako takové“, že výzkum „pracuje jen s nespornými materiály“, že šetření „bude realizováno v čisté podobě“, že „autoři nejsou zatíženi dříve získanými poznatky“ atd., nic nezmění na skutečnosti, že do koncepce empirického poznání — výběrem tématu počínaje a přijatou klasifikací, sběrem, shromážděním a vyhodnocením empirických údajů konče — autoři nutně vkládají určité myšlenky, jasně formulované nebo také „utajené“ teoreticko-metodologické pozice umožňující zpracovat, rozčlenit a především interpretovat faktický materiál.

Tak jako v žádném stadiu společenskovědního poznání neexistuje „čistý tvar“ smyslového a logického poznání, tak ani žádný empirický výzkum se neuskutečňuje „jen tak“, „naslepo“, „zcela objektivně“. Každý empirický výzkum pracuje s určitým pojmovým aparátem a je přímo nebo zprostředkováně spojen s potřebami života společnosti. Proto je vždy svým způsobem ideologicky determinován.

My, marxisté, na tuto skutečnost upozorňujeme zcela otevřeně. A nejen to. Uvědomujeme si, že máme-li získat validní údaje, musí každému výzkumu předcházet programově orientované teoreticko-metodologické uchopení zkoumaných otázek. Nelze postupovat jinak, než v maximální možné míře vycházet z existujících poznatků a praktických zkušeností o dané realitě. To je základní předpoklad, aby výzkumný problém byl adekvátně uchopen, aby byly stanoveny reálné cíle sociologického šetření, zpracovány výchozí i pracovní hypotézy, aby byla provedena potřebná operacionalizace atd. *Sběr empirického materiálu je vždy veden určitou myšlenkou, která rozhoduje o obsahu používaných pojmů, vymezuje hranice jejich použitelnosti a definuje, co je čím.*

Teoretické poznatky jsou určujícím rámcem, koncepcí přístupu ke zkoumané skutečnosti a základní optikou našeho pohledu na cíle výzkumu. Ten by neměl být zužován na sběr číselných údajů o sociálních jevech. Měl by zpřesňovat poznání o daném stavu, podat hlubší, ucelenější obraz o společenské skutečnosti, naznačit budoucí vývoj zkoumaných jevů atd.

Empirická rovina poznání není proto nikdy jen „holým“ popisem oproštěným od teoretických premis. Je sice nejnižším, ale přesto určitým stupněm zobecnění. Je poznáním, které vybírá, třídí a posuzuje sociální fakty, činy, události apod. nikoliv izolovaně a „vůbec“, ale vzhledem k výchozím teoreticko-metodologickým přístupům, v určitých konkrétně historických souvislostech a s předem formulovanými cíli. Empirická rovina obecnosti je však jen výchozím poznáním. Říkáme poznáním a ne popisem, protože *meritorní se stává právě to, jaké fakty budeme volit, podle jakých kritérií je budeme třídít, posuzovat atd. A protože nejde jenom o to zachytit fakty, ale vyjádřit pravdu faktů, musíme znovu a znovu připomínat, že neexistují empirické údaje, které by nebyly spojeny s teorií, neexistuje žádná „čistá empirie“.*

Sociologické empirické poznání plní vůči společenskovědní teorii a praxi několik nezastupitelných rolí.

Stává se jedním z nejvýznamnějších a nejreprezentativnějších zdrojů našich informačních fondů. Zkušenosti stále potvrzují, že pro tvorbu těchto fondů je nutná soustavná, diferencovaná, přesná, hodnověrná a reprezentativní informace o stavu a dynamice společnosti, o činnosti lidí, jež zaujímají určitá sociální postavení a jejich postojích, potřebách, názorech, náladách a zájmech a podmínkách, v nichž uskutečňují své činnosti. Takovou informaci může poskytnout jen systematicky organizovaný výzkum založený na teoreticko-metodologické bázi marxisticko-leninské sociologie. Musí být koncipován tak, aby poskytoval sdělení, která jsou aktuální z hlediska potřeb společenské objednávky a určující z hlediska zkoumaných společenských závislostí a sociálních vazeb.

Pro přijímání správných rozhodnutí je tato informace nutná a užitečná nejen tehdy, když se její hodnota redukuje na bezprostřední využití poznatků z empirických sociologických výzkumů, ale zejména v těch situacích, kdy odkrývá nové poznatky sociálního vývoje, upřesňuje poznání o zákonitostech společenských procesů, o jejich tendencích, tempech a charakteru změn, jež probíhají v různých oblastech společenského života. Platí to jak na makro- tak na mezo- a mikroúrovni, jak v měřítku celé země, tak v jednotlivých lokalitách.

Sociologové proto oprávněně upozorňují, že do procesů sociální praxe musí vstupovat celý systém sociologického vědění, a nikoli pouze empirická sociologická informace. Přehlížení sociologických poznatků může mít stejně negativní důsledky jako přehlížení některých „drobných detailů“, „lokálních problémů“. Neřešit nebo nedůsledně řešit tyto „lokální“, zdánlivě „parciální“,

ale pro každodenní život člověka velmi důležité otázky znamenají vytvářet živnou půdu pro potenciální vznik sociálních krizí.

O co nepříjemnější jsou někdy naše konkrétní, věcná, na reprezentativních údajích založená poznání z hlediska sociálně politické situace, o to důležitější a významnější jsou z hlediska potřeb řídicích struktur naší společnosti. Představují jeden ze základních předpokladů realizace takových politických přístupů, v nichž nejsou ve jménu perspektivních cílů a dlouhodobých, celospolečenských zájmů přezírány každodenní, bezprostřední potřeby a zájmy lidí. Výstavba společnosti reálného socialismu objektivně umožňuje utvářet a posilovat jednotu základních zájmů pracujících. Tato historicky vytvořená situace je však zatím stále jen možností, kterou realizujeme ve složitém zápasu, jenž probíhá ve sféře ekonomiky, politiky a ideologie.

Problém konkrétní, přesné, diferencované a reprezentativní sociologické informace se tedy stává mimořádně důležitým jak z vědeckovýzkumného, tak z praktického hlediska.

Empirické, zpravidla bezprostředně pozorovatelné a zjiřitelné poznání bývá někdy charakterizováno jako jevové a povrchní. Tato charakteristika je správná v tom smyslu, že empirické poznání ještě neodhaluje kauzální závislosti, příčiny a podstatu poznávaných skutečností. Proč však bývá nezdědka vyslovováno s jakýmsi „pejorativním varováním“, jako by šlo o morovou nákazu? Není motivem této pejorativnosti obava, aby empirické poznání nebylo v rozporu s autoritativností tezí, které byly jako méně obecné získány dedukcí z nejobecnějšího? Snad je na místě připomenout, že dialektická cesta poznání nebyla nikdy pro Lenina dedukcí z obecné filozofické teze: „... snaha hledat odpovědi na konkrétní otázky v prostém logickém rozvíjení všeobecné pravdy ... je vulgarizací marxismu a úplným výsměchem dialektickému materialismu“ [Lenin 1951 : 20].

Sociologické empirické poznání nezdědka i bezprostředně srovnávaných veličin umožňuje stanovit závislosti různých typů.

Aby mohl člověk účinně působit na svět a předvídat jeho další vývoj, musí znát příčinné souvislosti. Ty nejprve nacházel v každodenním životě a poznával bezprostřední zkušenosti. A tak poznal, že oheň hřeje a led studí. Brzy zjistil, že mezi příčinou a účinkem může existovat časová následnost. Když bylo dost vláhry a tepla, měl větší úrodu. Když nebylo dobré počasí, nebyla úroda a trpěl hladem. Časová následnost je opožděným účinkem mezi počátkem a příčinou. Ale příčina tu zůstává jako prvotní, určující.

Člověk se vždy aktivně snažil nejprve poznat a později vyvolat příčiny, aby dosáhl požadovaného účinku. *Poznání příčinných souvislostí mělo a má určující význam pro život člověka a společnosti.*

V marxisticko-leninské sociologii je kauzální analýza uplatňována nejméně ve dvou polohách. V obecně orientovaném „makrosociologickém“ studiu určujících příčinných souvislostí sociálních jevů a v analýze postojů, chování, mínění, nálad, názorů, hodnot, motivací atd. Zejména tady pracujeme s údaji, které lze přesně popsat, charakterizovat, kvantitativně zobrazit a nalézt „míru jejich vzájemné závislosti“.

Kvantitativní popis příčinných souvislostí umožňuje vyjádřit statistické souvislosti koexistujících vlastností a jevů a nacházet „nereverzibilní souvislosti příčiny a účinku“ [Spirkin 1971 : 166]. Protože ne každá funkční souvislost je kauzální, a naopak ne každá příčinná souvislost je funkční, stává se problematika funkčních vztahů nutně předmětem zájmu sociologů. *Pro funkční vztah je charakteristická jeho „účelná zaměřenost“ a schopnost přispět k dosažení určitých cílů.*

Na tomto místě nechceme analyzovat mnohoznačnost pojmu funkce, ani

názory představitelů funkcionalismu — jedné z nejrozšířenějších nemarxistických obecně sociologických koncepcí. Z jednostranností funkcionalistů, jež například považují funkční vztah za základní nebo dokonce jediný prostředek integrace společnosti, která má být zcela harmonická a bezrozporná, nelze vyvodit závěr, že funkční analýza není vědeckým přístupem ke zkoumání společnosti. Vývoj společnosti je přírodně historickým procesem. Jeho sociální determinanty nutně zahrnují funkční souvislosti, ale také tyto souvislosti přesahují [Malý sociologický slovník 1970 : 99—101].

Jestliže sociologické empirické poznání umožňuje stanovit funkční souvislosti a závislosti, pak to není málo. V hierarchii obecnosti poznávaných zákonů tvoří tyto funkční závislosti sice „nižší“, ale přesto velmi významnou hlavinu poznání.

Sociologické empirické poznání umožňuje odhalit existující sociální problémy, které mohou vykazovat značné rozdíly mezi žádoucím a existujícím stavem zejména proto, že nemusejí být určovány jen nejobecnějšími sociálními determinantami (kvalitou společenských vztahů a stupněm rozvoje výrobních sil), ale i situací určité sociální lokality (například stavem výchovy v rodině, působením pracovního kolektivu apod.).

Někteří autoři upozorňují, že sociální problémy mohou mít otevřenou podobu. [Například sklony k výtržnictví nebo nadměrné požívání alkoholu u některých sociálních skupin apod.] Jiní mají sociální problémy skrytou podobu. [Například názory některých sociálních skupin na omezenou možnost nebo nemožnost zachovat mír se promítají do celého systému hodnotové orientace a životních postojů.]

Stanovení konkrétní diagnózy těchto „otevřených“ a „skrytých“ sociálních problémů je významným předpokladem k tomu, abychom mohli ukázat, jak se daří společnosti, jak fungují její části, jak postupovat v terapii.

Sociologické empirické poznání umožňuje provést přesná ohodnocení a ocenění realizace úkolů a programů společenské činnosti, vede k poznání, jak účinná byla určitá opatření, která se stala součástí procesu uskutečňování těchto programů atd. Tak přímo nebo zprostředkovaně sociologické empirické poznání zasahuje do aktuálních problémů života socialistické společnosti, umožňuje analyzovat a pronikat do hloubky a podstaty sociální problematiky jednotlivých sfér, oblastí a lokalit.

Za této situace se významnou stává otázka spolupráce sociologů a „praktiků“ působících v určité oblasti a otázky spojené s využitím poznatků získaných empirickým, sociologickým poznáním.

Pro sociologa to znamená mít schopnost sestoupit z výšin sociologických kategorií, symbolů, pojmů, tabulek a grafů do srozumitelné polohy, do jazyka a potřeb „praktika“.

To předpokládá soustavné a dlouhodobé spojení sociologa s tou oblastí, s oním souhrnem problémů, které zkoumá. Toto spojení umožňuje postupnou předmětovou systematizaci poznatků, formulaci obecných soudů a základních charakteristik problémů, formulaci hledisek, tvrzení a tendencí, které jsou spojeny se sledováním a analýzou té které oblasti společenského života.

Sociologické empirické poznání umožňuje verifikaci hypotéz. Jejich ověřování je osvědčenou výzkumnou metodou v přírodních i společenských vědách. S pomocí hypotéz můžeme koncipovat empirický výzkum tak, aby byl soustředěn na nejpodstatnější proměnné. Formulované hypotézy mají velký vliv na celou koncepci, průběh šetření i analýzu výsledků výzkumu.

Na rozdíl od minulých let si dnes stále výrazněji uvědomujeme skutečnost, že bez formulace alternativních hypotéz a jejich všestranného empirického ověření nelze soustředit proud získaných poznatků k takovému poznání, jež

má jasný směr a cíl a proto může přesně odpovědět na otázky formulované společenskou objednávkou. Empirické poznání není vlastně jen faktickou verifikací formulovaných hypotéz. Ukáže nám na možný soulad či možný nesoulad výchozích teoreticko-metodologických předpokladů a prověřuje očekávané závěry. Je vlastně potvrzením, upřesněním nebo vyvrácením hypotéz samých, ale zkušenostním ověřením důsledků, které z hypotéz plynou.

Ze všech těchto důvodů se otázky formulování a verifikace hypotéz dnes stávají významnou a relativně samostatnou teoreticko-metodologickou problematikou empirických sociologických výzkumů. (2)

Sociologické empirické poznání umožňuje poznat opakující se souvislosti mezi společenskými jevy a procesy. Tuto „opakovatelnost“ nacházíme v různých rovinách obecnosti jako projev obecných zákonů, diferencovaně působících v čase a v sociální lokalitě.

V jednotlivých empiricky zjištěných skutečnostech se opakovatelnost projevuje jako jistá jevová forma obecnosti. Jinak řečeno — *sociologické empirické poznání má nemalý význam pro strukturně funkční a kauzálně historickou analýzu souvislostí procesů, jež určují nejdůležitější tendence vývoje objektu a v jejichž jednotě se realizují principy materialistického determinismu.*

* * *

Rozvoj sociologického poznání, jeho další, nová témata, budou v různých obměnách aktualizovat požadavek hlubšího, organického spojení a jednoty teoretických tezí s empirickými údaji a potřebou dále *systematizovat teoreticko-metodologickou problematiku samotného empirického sociologického výzkumu.*

Každý, kdo prošel cestou kvalifikovaně připraveného empirického sociologického šetření, si ověřil, že *empirie se skutečně stává tím mostem, jenž spojuje teorii s objektivní realitou. Umožňuje naplnit teoretické postuláty konkrétním obsahem a „prověřit“, rozvinout a prohloubit řadu meritorních teoretických premis v sociálních zápasech doby.* V tomto jejich konkrétním, skutečném určení „... není jednota teorie a empirie ničím jiným, než projevem materialistického řešení základní filozofické otázky“ [Andrejev 1977 : 76].

V československé marxisticko-leninské sociologii se nám zatím příliš nedaří naplnit dialektiku empirického a teoretického v jednotě jejich vzájemného působení. Příčinou je zejména málo příznivý stav v rozpracování teoreticko-metodologické problematiky marxistické sociologie, intenzivní, někdy až živelný rozvoj oborových sociologických disciplín, tendence podceňovat marxistickou filozofii a nahrazovat ji metodami speciálních věd.

Nerespektování a především nenaplnění dialektické jednoty empirického a teoretického je otevíráním dveří empirismu. Ten má své metodologické, gnozeologické, přírodovědní i třídně historické zdroje. Je pramenem, který, jak psal Marx, mění poznání ve falešnou metafyziku.

Ve vztahu k aktuálním otázkám dalšího rozvoje marxisticko-leninské sociologie zůstává empirismus stále nemalým nebezpečím hned z několika důvodů.

Základní příčina (3) této situace je spjata s nedostatečným rozpracováním marxistické sociologické teorie, respektive s problémy naplnění dialektické jednoty empirického a teoretického.

(2) K této problematice viz například [Andrejeva-Nikitin 1967; Zich 1976; Příručka 1980: 157—163].

(3) O příčinách empirismu viz Sirácky A. — Rychtařík, K.: *K některým aktuálním otázkám dalšího rozvoje naší sociologie* [1978: 113—121].

V československé sociologii zatím stále nebyla v dostatečném rozsahu analyzována problematika historického materialismu a empirického sociologického výzkumu. Ke škodě věci k nám nepronikla rozsáhlá diskuse, která na toto téma proběhla v SSSR.[4]

Stále existuje příliš mnoho nejasností, a proto i „kompetenčních sporů“ ve vztazích mezi historickým materialismem, sociologickou teorií různého stupně obecnosti a vědeckým komunismem. Příliš málo jsme se zatím věnovali tak významnému článku sociologické teorie, jaký představují oborové sociologické disciplíny, s jejichž existencí se někteří soudruzi nemohou, i když jde o nejfrekventovanější oblast sociologické práce, stále jaksi smířit. Málo autorů se věnuje soustavné kritice buržoazní sociologické produkce apod.

Překonání tendencí plochého empirismu není proto pouze problémem sociálně filozofické koncepce, ale i takové roviny sociologického poznání, která se zabývá problematikou a specifickými zákonitostmi působení jednotlivých jevů a stránek sociálního života. Toto poznání, jež realizují oborové sociologické disciplíny, je často až s utilitární nedočkavostí vyžadováno různými stupni společenského řízení a zpravidla velmi rychle vstupuje do našeho života.

Jsme přesvědčeni, že socialistická společnost, která cílevědomě usiluje o rozvoj všech stránek a oblastí společenského života, se bez těchto disciplín neobejde. Znalost specifických stránek a oblastí společenského života vyžaduje nejen sociologické výzkumy, ale i rozvoj oborových sociologií.

Představy, v nichž se předmět marxisticko-leninské sociologie redukuje na „předmět marxisticko-leninského sociologického výzkumu“ bývají nezřídka spojovány s jakousi „...konkrétní sociologií“, kterou se rozumí sociologie jako souhrn empirických sociologických výzkumů. Jsou v rozporu s potřebou a požadavkem dialektické jednoty empirického a abstraktně logického, empirické a teoretické roviny vědeckého poznání. Konstruuji „roztržku“ mezi empirickým a abstraktně logickým a vedou k degradaci empirického sociologického výzkumu na úroveň plochého empirismu. A nejen to. Znovu tu bývá implicitně koncipováno ztotožnění sociologického a sociálního výzkumu.

Ž. Ošavkov k tomu kdysi poznamenal, že ztotožňovat sociální a sociologický výzkum je jako ztotožňovat pojem dub s pojmem dřevo, nebo pojem člověk s pojmem živočich, protože sociologický se vztahuje k pojmu sociální jako druh k rodu [Ošavkov 1970 : 145—149].

Sociální výzkum je vždy výzkumem společenské skutečnosti, ať už je prováděn jakoukoli vědou. A proto sociologický výzkum je pouze jedním typem sociálního výzkumu. V jeho charakteristice různí autoři zvýrazňují různé aspekty jeho specifík.

Například F. Zich spojuje charakteristiku sociologického výzkumu s předmětem zkoumání, kterým jsou sociální jevy, jež „...zahrnují relativně samostatné sociální útvary (například člověk, skupina, instituce, organizace apod.), dále společenské procesy (sociální změna), aktivity jednotlivců i větších sociálních celků, události, případy (narození apod.), nebo jiné složky a stránky života společnosti (mínění, postoje apod.)“ [Zich 1976 : 68]. Jiný, spíše filozoficky orientovaný autor uvádí jako specifický aspekt sociologického poznání komplexnost přístupu ke společenské realitě [Čechák 1981 : 237]. M. Katriak připomíná heuristické složky záměrného studia, analýzy a objevování [Katriak 1975 : 17—18]. Ve výčtu rozdílností autorské interpretace „sociologického výzkumu“ bychom mohli pokračovat.

(4) K této problematice viz Hájek — Mannová [1975]. Významným dokumentem o těchto diskusích v SSSR je materiál Moskevské státní univerzity *O strukture marksistskoj sociologičeskoj teorii* [1970].

V obecné poloze lze konstatovat, že sociologický výzkum je takový sociální výzkum, který je připraven a realizován ve specifické možnosti, jež společenskému poznání poskytuje nejobecnější speciální věda o společnosti — marxisticko-leninská sociologie.[5]

Sociologický výzkum je více či méně bezprostředním zkoumáním sociálních jevů. Hledá to, co je typické, podstatné, stabilní, opakující se, to, co vede k poznání tendencí a sociálních zákonitostí.

Mezi podstatné charakteristiky sociologického empirického výzkumu zejména patří:

1. *Komplexnost*: Sběr informací vychází z jednoty různých stránek sociálních jevů (sociálních, ekonomických, politických, ideologických, etických atd.). To znamená, že „bere na vědomí“, sleduje souhrn stránek, vztahů a spojení zkoumaného předmětu s ostatními sociálními jevy. A nejen to. Sociologický empirický výzkum respektuje komplexnost i ve smyslu postižení jednoty obecného, zvláštního a konkrétního v dynamice jejich vývoje.

2. *Systematičnost*, projevující se v celém procesu poznání, analýzy a výkladu zkoumaných skutečností.

3. *Orientace na přímé a zpravidla i bezprostřední zkoumání* stavu a dynamiky vědomí, činností, aktivit lidí, sociálních skupin a společnosti jako celku.

4. *Soustavné vědecké rozpracování a zdokonalování celého procesu poznání* s cílem získat validní, reprezentativní údaje a odkrýt jejich závislosti. Empirický výzkum je tak spojován s rozpracováním metodologické problematiky a s respektováním skutečností, že nemůže suplovat všechny úrovně sociologického poznání.

Kromě dílčích poznámek a námětů v naší sociologii zatím nemáme speciální práce o otázkách *klasifikace sociologických výzkumů*. Sporným zůstává zejména problém kritérií této klasifikace. Pokusy vyčlenit jednotlivé samostatné typy sociologického výzkumu podle jednoho univerzálního kritéria totiž přináší tolik složitostí a nepřesností, že toto dělení se stává de facto nejen nereálné, ale i nesprávné.

Stále hlubší objasnění dialektiky vztahu empirie a teorie například ukazuje nereálnost často používaného členění na teoretické a empirické sociologické výzkumy. Naše skepse k tomuto členění se nezmenšuje ani tím, že si uvědomujeme rozdílnost používaných metod „výzkumníka-empirika“, který pracuje s technikami terénního sběru informací a hodnotí výsledky experimentálních přístupů, a převážně abstraktně deduktivních metod práce „sociologa teoretika“.

Podobně lze připomenout, že svou reálnost ztrácejí rovněž tradiční představy (koncepce) dělení sociologického výzkumu na základní a aplikovaný. Termín „aplikovaný výzkum“ je nejčastěji spojován s požadavkem bezprostředního aplikování získaných poznatků v praxi. Není však podobná aplikace nutná i u základního výzkumu? Cožpak základní výzkum se uskutečňuje bez cílevědomého záměru využít získané zkušenosti a poznatky v sociálních zápa-sech doby?

Skutečnost, že existuje určitá rozdílná hladina bezprostřednosti spojení základního a aplikovaného výzkumu s praxí by neměla vést k představám, či dokonce k programově koncipovaným stanoviskům, jež mezi obě strany pochybného dělení staví nepřekročitelné bariéry. V této souvislosti ještě připomeň-

(5) K otázkám obecné sociologické teorie viz například Sirácky K. — Rychtařík, K.: *Sociológia myslenia a činu* [1976] nebo Rychtařík, K.: *Historický materialismus a marxistická sociologie* [1972: 465—477].

me, že mnohé terminologické komplikace vznikají také tím, že do termínu „aplikovaný sociologický výzkum“ bývá nezřídka vkládána představa, že musí jít o empirický výzkum, o nutné přímé a bezprostřední spojení s výzkumem sociálních jevů apod. Jaksi se pozapomíná, že i „aplikovaný výzkum“ může být teoretického charakteru, že může být například orientován na některé experimentálně organizované pokusy směřující ke zdokonalení struktur společenských vztahů určitých lokalit apod.

Eklektické spojování pojmů „aplikovaná sociologie“, „konkrétní sociální výzkumy“, „konkrétní sociologické výzkumy“ apod. svědčí o mnoha nejasnostech. „Taková ztotožnění jsou nesprávná a sotva mohou být akceptována“ [Davidjuk 1975 : 6].

Společenské potřeby nás stále více přesvědčují, že za určité situace má základní výzkum silný moment praktické aplikovatelnosti, a naopak — aplikovaný přináší řešení základních problémů. I z těchto důvodů se zdá, že důležitější řešení otázek klasifikace sociologických výzkumů není třeba spojovat se specifikami sociologického poznání. A nejen to. Mnohé vžitě nepřesnosti jsou dány tím, že *pokusy o klasifikaci sociologických výzkumů bývají spojovány jen s jedním, univerzálním kritériem, zatímco dnes potřebujeme celý soubor vzájemně spojených kritérií a charakteristik sociologického výzkumu.*

Tato „spojená kritéria“ dávají každému šetření kvalitativní zvláštnosti, základní charakteristiky i specifické rysy.

Mezi těmito „spojenými kritérii“, jež charakterizují sociologická šetření, nemůže například chybět cíl výzkumu jako „... vědomím předstihnutý výsledek badatelské činnosti“ [Čelověk 1967 : 452], jako určitý předpokládaný soubor poznatků odrážející tendence, podstatné rysy a zákonitosti zkoumané sociální reality.

Dalším kritériem spojených charakteristik sociologického výzkumu by měl být samostatný předmět sociologického poznání. Celý systém, postup sociologického výzkumu musí být modifikován vzhledem k předmětu [jímž je např. sociálně třídní struktura společnosti či veřejné mínění o otázkách války a míru nebo problematika kriminality mládeže atd.]. Chceme-li dospět k reálné klasifikaci sociologického výzkumu, musí být respektována i charakteristika analyzovaného předmětu. To by měl být samozřejmý důsledek stále připomínané skutečnosti, že sociolog musí disponovat teoretickou koncepcí, celkovou teoretickou představou o zkoumaném objektu.

Jiným, a to nikoli posledním mezi „spojenými kritérii“ charakteristik sociologického výzkumu je sféra předpokládané aplikace, zahrnující teoretické, empirické, deskriptivní i preskriptivní poznatky.

Už v samotném projektu sociologického výzkumu bychom si měli odpovědět na meritorní otázky naší práce — co je smyslem připravovaného šetření, proč se dělá, čemu slouží, kdy, kde, kým a jak může být využito.

Odpovědi na tyto otázky zpravidla v mnohém umožní nejen respektovat zvláštnosti cílů a předmětu výzkumu, ale upřesní zejména to nejdůležitější — sféru využití získaných poznatků. Pomohou nalézt racionální a společensky maximálně efektivní postupy sociologického poznání. Nepřesné, nejasné, mlhavé odpovědi na tyto otázky vedou nejen k mlhavým výsledkům, ale přinášejí i nemálo metodologických komplikací.

Přesnější klasifikace sociologických výzkumů musí, při respektování jejich různorodosti, vycházet z komplexu charakteristik.

* * *

Pro potřeby konkrétního řízení, praktických zásahů do velice jemného předitiva společenské problematiky nestačí analyzovat sociální problémy v ro-

vině nejobecnějších zákonitostí. Na základě poznání zákonů, směrů a cílů společenského pohybu musíme poznat projevy obecných zákonitostí v nejkonečnějších podmínkách a situacích.

Takové poznání je možno realizovat pomocí sociologických výzkumů. Proto stále aktuálnější je potřeba hlubšího propracování principů jednoty empirického a teoretického stejně jako praktické prosazení meritorní skutečnosti, že každý empirický sociologický výzkum se angažuje nejen v rovině určitého „technického kontextu“, ale i v rovině určitého filozofického kontextu. Stále platí, že určující úlohu tu přijímá skutečnost, jakou teoretickou integrací a jakými metodologickými přístupy je empirický sociologický výzkum orientován.

Literatura

- Andrejev, I. D.: *Metodologičeskie osnovy poznanija social'nych javlenij*. Moskva, Vyssšaja škola 1977.
- Andrejeva, G. M. — Nikitin, J. P.: *Metoda vysvětlení v sociologii*. In: *Sociologie v SSSR*. Praha, Svoboda 1967.
- Bacon, F.: *Nové organon*. Praha, Svoboda 1974.
- Čechák, V.: *K některým aspektům vztahu teorie a metodologie v sociologii*. Sociologický časopis 1981, č. 3.
- Čelovek i jeho rabota. Moskva, Nauka 1967.
- David'juk, G. P.: *Úvod do užité sociologie*. Minsk, Vyssšaja škola 1975.
- Filipcová, B. — Filipec, J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
- Fojtík, J.: *Aktuální úkoly ideologické práce*. Rudé právo 1982, 24. V.
- Hájek, F. — Manová, M.: *Soudobá sociologie v SSSR*. Praha, SPN 1975.
- Katriak, M.: *Metody a techniky sociologického výzkumu*. Bratislava, Pravda 1975.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1. Praha, Svoboda 1951; sv. 20. Praha, SNPL 1957; sv. 23. Praha, SNPL 1957; sv. 32. Praha, SNPL 1955.
- Malý sociologický slovník*. Praha, Svoboda 1970.
- Marx, K. — Engels, B.: *Sebrané spisy*, sv. 1. Praha, Svoboda 1966 (Výňatek z Marxova dopisu z r. 1883).
- Ošavkov, Ž.: *Sociologijata kato nauka*. Sofia, Nauka i izkustvo 1970.
- Příručka pro sociology*. Praha, Svoboda 1980.
- Rychtařík, K.: *Historický materialismus a marxistická sociologie*. Sociologický časopis 1972, č. 5.
- Rychtařík, K.: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.
- Sirácky, A. — Rychtařík, K.: *K některým aktuálním otázkám dalšího vývoje naší sociologie*. Sociologický časopis 1978, č. 2.
- Sirácky, A. — Rychtařík, K.: *Sociológia myslenia a činu*. Bratislava, Pravda 1976.
- Spirkin, A. G.: *Učebnice marxistické filozofie*. Praha, Svoboda 1971.
- Urbánek, E.: *Marxismus v konfrontaci s buržoazní koncepcí sociální role (Role, masky, charakter)*. Praha, Univerzita Karlova 1979.
- Zdroje politické a ekonomické informovanosti občanů a jejich vztah k prostředkům masové informace a propagandy*. Praha, ÚVVM 1981.
- Zich, F.: *Sociologický výzkum*. Praha, Svoboda 1976.

Резюме

К. Рихтаржик: К принципам единства эмпирического и теоретического

Для сознательного применения диалектики необходимо считаться с противоречивостью, взаимосвязанностью явлений и фактов нашей жизни, с их динамикой и изменчивостью, необходимо знать эмпирический материал и его теоретический синтез. Лишь при этом условии диалектика может проявить свою силу.

Диалектико-материалистические принципы служат в качестве методологической основы анализа социальной действительности и познания общественной жизни. Их применение мы понимаем как логическую, гносеологическую, методологическую и идейно-политическую проблему.

Социологическое эмпирическое познание позволяет определить зависимости различного типа.

Социологическое эмпирическое познание позволяет вскрыть наличие социальных проблем, которые могут характеризоваться значительными различиями между желательным и существующим положением.

Социологическое эмпирическое познание позволяет дать точную квалификацию и оценку реализации задач и программ общественной деятельности, показать сколько эффективными были принятые меры и пр.

Социологическое эмпирическое познание позволяет верифицировать гипотезы.

Социологическое эмпирическое познание позволяет вскрыть повторяющиеся взаимосвязи между общественными явлениями и процессами.

Социологическое эмпирическое познание имеет немалое значение для структурно-функционального и причинно-исторического анализа взаимосвязей процессов, которые определяют важнейшие тенденции развития объекта и в единстве которых реализуются принципы материалистической диалектики.

По всем этим причинам актуальным становится требование систематизации теоретико-методологической проблематики самих эмпирических социологических исследований и отказа от представлений о некоей «конкретной социологии» как совокупности эмпирических социологических исследований. Они противостоят необходимости и требованию диалектического единства эмпирического и абстрактно-логического, эмпирической и теоретической плоскостей познания. Отказ от этих представлений мы связываем с тем обстоятельством, что в каждом эмпирическом социологическом исследовании определяющую роль играет тот факт, какой теоретической интеграцией и какими методологическими подходами направляется эмпирическое социологическое исследование.

Summary

K. Rychtařík: On the Principle of Unity of Empirical and Theoretical Knowledge

A conscious application of dialectics compels us to reckon with contradictions, with the interdependence of phenomena and realities of our life, with dynamics and variability; it presupposes the knowledge of the empirical material and its theoretical synthesis. It is under this precondition alone that dialectics can manifest its strength.

The dialectical-materialistic principles serve as a methodological frame for the analysis of social reality and the understanding of social life. Their application is conceived as a logical, gnoseological, methodological and ideo-political problem.

Empirical sociological knowledge makes it possible to determine interdependences of various types.

Empirical sociological knowledge opens the possibility to disclose the existence of social problems capable of revealing considerable differences between the desirable and the existing state of affairs.

Empirical sociological knowledge renders it possible to work out exact evaluations and assessments of the realization of tasks and programmes of social activity, to throw light upon the effectiveness of measures, etc.

Empirical sociological knowledge facilitates the verification of hypotheses.

Empirical sociological knowledge makes it possible to identify recurring interdependences between social phenomena and processes.

Empirical sociological knowledge is of considerable significance for the structural-functional and causal-historical analysis of the interdependence of processes determining the most relevant developmental tendencies of the object, in whose unity the principles of materialistic dialectics are realized.

All these reasons contribute to the actuality of the requirement to systematize theoretico-methodological problems of the empirical sociological research itself, and to reject all notions of a sort of "concrete sociology" as a complex of empirical sociological research. They are at variance with the need of and demand for a dialectical unity of the empirical and the abstract logical, the empirical and the theoretical level of knowledge.

1. Strukturalismus jako totální odmítání dialektiky a konkrétně historické třídní analýzy

Odmítání materialistické dialektiky jako učení o historickém vývoji se v poslední době realizuje uplatňováním strukturalismu — dítěte buržoazních společenských teorií dvacátého století.

Základy strukturalismu vznikly již ve druhé polovině dvacátých let, zpočátku v oblasti jazykovědy a estetiky.

Buržoazní ideologové však potřebují účinnější argumenty proti dialektice jako obecné teorii vývoje. To vyvolalo zájem o strukturalismus zejména po druhé světové válce, tj. tehdy, když společenský vývoj poskytl nové argumenty podporující materialistickou metodologii.

Obnovení zájmu buržoazní teorie o strukturalismus bylo do určité míry objektivně podmíněno. Růst úlohy metodologie je zákonitost, která může být v určitých etapách, konkrétně v období vědeckotechnické revoluce, objasněna na základě kumulace vědeckých informací.

Množství poznatků vyžaduje nejen dokonalejší teoretické uchopení objektivního světa, ale i zdokonalení vlastního procesu poznání, růst požadavků na efektivnost metodologie. Spekulativní filozofie nemůže v období vědeckotechnické revoluce neutrpět porážku. To je důvod, proč se v buržoazní teorii, která se neřídí materialistickou dialektikou, může návrat ke strukturalismu považovat za klad. Ve Francii byl tento návrat zdůvodňován reakcí na subjektivně idealistické směry, hlavně na existencialismus, a sám strukturalismus předvídal zánik spekulativních tendencí. Pod tlakem určité objektivní a vědecké přesnosti strukturalismu se ztrácí subjektivnost a osobnostní rysy subjektivního idealismu.

Do určité míry lze říci, že v rámci buržoazní teorie je strukturalismus určitým, sice nevelkým krokem směrem k materialistické dialektice.

Revizionismus, který je zvláště citlivý na podněty buržoazní teorie, aby je využil k revizi dialektického materialismu, a to ještě pod heslem tvůrčího rozvoje teorie, s nadšením využívá strukturalismu pro své cíle.

Avšak dialektický materialismus disponuje již skutečně vědeckou metodou a jakékoli pokusy o jeho revizi jsou v naprostém protikladu k zájmu o rozvoj marxistické teorie. Nadšení revizionismu pro strukturalismus bylo proto nepodstatné a nevědecké.

Navic tento zájem nebyl náhodný: strukturalismus nemohl nenadchnout ty, kteří předvíдали deideologizaci marxistické filozofie, odtržení teorie od ideologie, a hlavně ty, kteří nebrali v úvahu význam světového názoru, strannosti, třídnosti.

Konkrétně historický přístup je vždy třídní, a proto nutně strukturalismus odmítá. Jestliže abstrahování od třídnosti je typické pro jakýkoli revizionistický směr, pak ne náhodou přecházejí ke strukturalismu všechny směry revizionismu — antropologicko-existenciální, vědeckopozitivistické apod.

Zájem o strukturalismus může být v mnoha případech vysvětlen také neschopností využít v měnících se podmínkách základní přístupy dialektické metody. Nová etapa rozvoje mezinárodního dělnického a komunistického hnutí i nová úroveň světových výrobních sil mohou být teoreticky vykládány jen z pozice materialistické dialektiky. Revizionistům pro takové objasnění příliš často chyběla elementární svetonázorová připravenost, gramotnost v oblasti dialektického materialismu. A právě tuto neschopnost měl zamaskovat strukturalismus.

Strukturalismus byl revizionisty oblíben zejména proto, že mohli metodologicky zdůvodnit své zdánlivě netřídní pozice, vyvolat zdání ideologické neutrality.

Proč se revizionismus tolik zajímá o strukturalismus? Proč právě tento „háv“ padl revizionismu lépe než buržoaznímu společenskému myšlení, které jej stvořilo?

Antidialektický způsob myšlení soudobých revizionistů, kteří vždy, podle slov Lenina, hned za buržoazními ideology „...lezli do bahna filozofické vulgarizace vědy, neboť ‚rafinovanou‘ (a revoluční) dialektiku zaměňovali ‚prostou‘ (a pokojnou) ‚evolucí‘“ [Lenin 1957, 16 : 29], se vyznačuje především zřejmou jednostranností poznání. Svědčí to o jejich politické nezralosti, o nedostatečně hluboké znalosti předmětu, který revidují.

Přestože je revizionismus evidentně jednostranný, vždy vystupuje jako analytický, vždy rozbíjí celistvost teorie nebo metody, odděluje obecné od zvláštního tím, že je absolutizuje a stranou ponechává reálné vnitřní vazby, vzájemnou spojitost, podmínky a příčiny.

Jednotlivé stránky dialektického materialismu přirozeně vyžadují neustálé tvůrčí rozvíjení. Až do Marxe byly tyto stránky oddělovány a absolutizovány, což bylo přirozené a zákonité. Lze pochopit a objasnit jednostrannost těch myslitelů, kteří při hledání vědecké teorie abstrahovali od obecného a rozpracovali jednotlivé stránky marxistické teorie. To je osud francouzských materialistů — osvícenců a socialistů — utopistů.

Revizionista, který rozkládá ucelenou syntetickou koncepci a rozvíjí její jednotlivé součásti, vystupuje jako reakcionář. „Nachází se ve stavu hledání“ (podle svých vlastních slov) poté, když vědecká teorie marxismu-leninismu uskutečnila svou velkou syntézu, a tím zrušila nutnost „znovuodhalování“ jednotlivých částí známého celku. Současně dokázala neudržitelnost „omylů“ založených na opomenutí výchozích analytických abstrakcí a rozkladu historicky dosažené syntézy.

To je důvod, proč se snahy „odhalit“ a „rozvinout“ jednotlivé části marxistické teorie a metody, provázené ignorováním základní analytické abstrakce, po Marxovi mění ve frašku. Snahy revizionismu, této „páté kolony“ v marxismu, nazírané z historického hlediska, nelze nazvat jinak než vědomou falzifikací ideologie a revoluční praxe dělnické třídy, záměrnou dezorientací mládeže hlásící se k marxismu. Revizionisté totiž předkládají výsledky svého úsilí jako pravdu poté, když vědecká teorie marxismu-leninismu dokázala jejich naprostou neudržitelnost a na vyšší úrovni uskutečnila syntézu vědecké teorie a revoluční praxe.

Revizionistická metodologie je vždy v protikladu ke strategii a taktice dělnického hnutí. Revizionista je vždy „taktik“, ale jeho taktika je taktikou přizpůsobování. Přizpůsobuje se těm životním změnám, které charakterizují jednotlivé, konkrétní jevy, ale nikoli ucelený historický proces. Je samozřejmé, že taková taktika z něho činí přívržence ústupků a kompromisů. To je důvod, proč je revizionista vždycky reformista. Tato jeho zvláštnost mu nikdy nedo-

volí pozvednout se až ke strategii, vidět konkrétní cestu úniku ze soukromého vlastnictví výrobních prostředků, cestu zničení kapitalistické společnosti.

Revizionisté nejsou schopni osvojit si velikost a hloubku materialisticko-dialektické metody, ruší ji jako ucelenou metodu pod záminkou rozvoje jejích jednotlivých částí. Tento rozvoj vede k absolutizaci částí a staví je jako samostatné metody do protikladu k dialektické metodě.

Počáteční analytická abstrakce, na jejíž úrovni zrušil K. Marx absolutizaci jednotlivých momentů společenského rozvoje jako celku, se přitom nebere v úvahu.

Charakter tzv. „nového“, jež je často vydáváno za poslední slovo marxistické metodologie, metody nebo přesněji směru pak závisí na tom, která stránka (moment) se absolutizuje. Jestliže je absolutizován genetický přístup a historický přístup je oddělován od logického, pak jde o plochý evolucionismus, který nemá nic společného s historismem zdůvodněným Marxem.

Jestliže je absolutizována analýza struktury, a to odtrženě od historie a historické aktivity lidových mas, pak jde o abstraktní, mechanický, často pozitivistický rozbor struktur, jejichž absolutizace je strukturalismu vlastní.

Kritický vztah ke strukturalismu vůbec neznamená nihilistický vztah ke strukturálnímu přístupu obecně. Strukturální přístup ani pojem struktura nikterak nejsou v protikladu k marxistické dialektice. Strukturální přístup je navíc jedním z aspektů dialektické metody, uplatňovaným v organické jednotě s konkrétně historickým přístupem při výzkumu sociální praxe v jejích konkrétně historických projevech.

Pojem struktura, právě tak jako strukturální přístup ke zkoumání společenských jevů, byl poprvé použit K. Marxem. Přívrženci strukturalismu to neustále připomínají a odvolávají se na práce K. Marxe (*Kapitál*), B. Engelse (*Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*). A ne bezdůvodně. Stačí připomenout Marxem zformulované určení ekonomické struktury společnosti. „Ve společenské výrobě svého života vstupují lidé do určitých, nutných, na své vůli nezávislých vztahů, výrobních vztahů, které odpovídají určitému vývojovému stupni materiálních výrobních sil. Souhrn všech těchto výrobních vztahů tvoří ekonomickou strukturu společnosti, reálnou základnu, nad níž se zvedá právní a politická nadstavba a které odpovídají určité formy společenského vědomí“ [Marx—Engels 1963 : 36].

Přibližně ve stejnou dobu K. Marx napsal: „Jestliže v dovršené buržoazní soustavě každý ekonomický vztah předpokládá jakýkoli jiný vztah také v buržoazně ekonomické formě a tak všechno, co je kladeno, je současně předpokladem, je to tak s každou organickou soustavou. Tato organická soustava sama má jako totalita své předpoklady, a její vývoj k totalitě spočívá právě v tom, že si podřizuje všechny elementy společnosti, nebo že si z ní vytváří orgány, které jí ještě chybí. Stává se tak totalitou historicky“ [Marx 1971 : 242—243].

V určitých podmínkách, jestliže to vyžadovaly zvláštnosti předmětu zkoumání, K. Marx rovněž dával přednost strukturální analýze, jako například v *Kapitálu*, když považoval za „nepřípustné a nesprávné probírat ekonomické kategorie za sebou v tom pořadí, v němž byly rozhodující historicky. Jejich pořadí je spíš určeno jejich vzájemným vztahem v moderní buržoazní společnosti, a tento vztah je právě opačný než ten, který se jeví jako přirozený nebo odpovídající posloupnosti historického vývoje. Nejde o poměr, který ekonomické vztahy historicky zaujímají ve sledu různých forem společnosti. Tím méně jde o jejich pořadí v ideji (Proudhon) [zplesnivělé představě historického pohybu]. Jde o jejich strukturu uvnitř moderní buržoazní společnosti“ [Marx 1971 : 61].

Strukturní přístup má význam při vytváření určitých teorií ve výzkumné praxi přírodních věd. Ve společenských vědách odráží zjednodušené chápání samovolného procesu, který se uskutečňuje v důsledku působení protikladů. Obrací pozornost ke statickým, stabilním momentům v rozvoji společenských struktur. Jeho úloha je neoddiskutovatelná při zkoumání principu jednoty protikladů, neboť, jak známo, jednota protikladů je relativní, dočasná a klidový stav je pouze částí pohybu. Tím spíše tento moment představuje určitou objektivní realitu často významnější, než se může zdát při chápání absolutního charakteru boje protikladů.

Avšak absolutizace zkoumání struktury, tj. strukturalismus, který si dělá nároky na monopolní postavení, znamená rezignaci na konkrétně historický přístup a pokus nejen odstranit samu dialektickou metodu, ale učinit ze strukturalismu filozofickou metodu.

Rovněž strukturní analýza je jedním z aspektů *dialektické metody*, a proto je jakýkoli pokus klást ji do protikladu dialektické metodě — pseudovědecký. Strukturalismus je dáván do protikladu dialektické metodě tehdy, když jsou zdůrazňovány přednosti strukturního přístupu před historickým, synchronie před diachronií, či když se doplňuje jeden druhým. Zejména v tomto případě je zvlášť patrné, že oba přístupy jsou chápány samostatně, odtrženě, buď jako absolutní metody, či jako podřízené jedna druhé nebo jako vzájemně popírající jedna druhou, ale nikdy jako dva organicky spjaté momenty vnitřní jednoty obecné metody.

Na kritiku jednostrannosti svého přístupu revizionisté obvykle odpovídají úvahami o sjednocení těchto oddělených a absolutizovaných momentů. Mechanické spojování jednotlivých stránek dialektické metody nemůže však mít nic společného s dialektickou metodou, nikdy se nemůže povznést k syntéze elementů na úrovni filozofické dialektické metody. V nejlepším případě může pak dialektická metoda vypadat jako mechanické, eklektické spojení těchto elementů, jako mechanický agregát, a nikoli jako organický celek.

V tomto případě revizionisté rozšiřují strukturní přístup na vlastní dialektickou metodu. Dochází tak vlastně k rozdělení celku; v důsledku toho se ztrácí celostnost předmětu a návrat k němu se uskutečňuje pouhým „zřetězením“ nepodstatných faktů.

Odmítání materialistické teorie vývoje nalezlo ve strukturalismu své dovršení. Strukturalismus vystupuje jako ukončená a „vědecky věrohodná“ koncepce popírání jakéhokoli rozvoje, nejdůslednější forma diskriminace materialistické teorie vývoje a dialektické metody. Jestliže připustíme určité zjednodušení, lze si „logos“ všeobecného vývoje představit jako nekonečný řetěz „vzniku a zániku všeho“ (Lenin). Pak není těžké pochopit, že zřeknutí se teoretického ve prospěch logického zbavuje dialektickou koncepci vývoje, a tedy i vývoje struktury jakéhokoli obsahu.

Diskriminace dialekticko-materialistické koncepce vývoje je založena na argumentu, že tato koncepce předpokládá plochý historismus abstrahující od zkoumání struktur. Je tomu však právě naopak, jednostranný je strukturalismus, který analýzu struktury abstrahuje od vývoje.

Strukturalismus uznává význam historického vývoje pouze v souvislosti s genezí nerozvinutého celku, s jednotlivými etapami vzniku určitého společenského jevu, s etapami, kdy jev ještě zdánlivě není determinován svými vlastními vnitřními zákony pohybu a vývoje a je v podstatě určován výlučně vnějšími faktory.

Nakolik se určitý dostatečně rozvinutý jev řídí vlastními zákonitostmi, nakolik se strukturalisté domnívají, že sám vývoj musí ustoupit do pozadí a rozhodující se stává vnitřní struktura jevu, jeho strukturní zákonitosti. Přitom je

materialistická koncepce vývoje obviňována, že zaměňuje vyšší etapy rozvoje struktury vnějšími podmínkami jejího rozvoje, analýzou její prehistorie.

Dokonce i ten typ strukturalismu, který v omezené míře uznává historismus, jej v nejlepším případě chápe jako prostou genezi struktur. Toto uznání je doprovázeno zužováním třídních a sociálních aspektů materialistického učení a stíráním rozdílů principiálně odlišných struktur, především sociálních, dále zastíráním problémů jednoty teorie a praxe, subjektivního faktoru, role lidových mas atd., tj. všeho, co je předmětem konkrétně historického obsahu vývoje. K. Marx upozorňoval, že do té chvíle, dokud se jen mluví o vytvoření neutrálního systému a revoluční stránka zůstává bez povšimnutí, je věda pouze doktrinářskou. „Ale od té chvíle věda, která je produktem historického vývoje a účastní se ho s plným vědomím toho, co se děje, přestane být doktrinářskou a stane se revoluční“ [Marx—Engels 1958 : 160].

Strukturalismus, který zaměnil dialektiku pouhou strukturní analýzou, zcela odtrženou od vývoje, od problému dialektického přechodu od nižší struktury k vyšší, od analýzy zákonitostí tohoto přechodu, se pokouší zbavit vývoj jeho dialektického obsahu. Jako „univerzální“ způsob zkoumání společenských jevů získal dosti široký okruh následovníků mezi vědeckou inteligencí, a to nejen v kapitalistických zemích. V těchto kruzích je rozšířeno přesvědčení, že teorie se může pozvednout na úroveň přesné vědy jen tehdy, pokud se zřekne konkrétně historického přístupu ke zkoumaným jevům.

Strukturalismus jako směr stojí v opozici k materialistické teorii vývoje především proto, že při abstrahování od konkrétně historického přístupu nebere na vědomí hybné síly vývoje, nevidí dialektickou rozporuplnost samotné struktury zajišťující její vnitřní dynamiku a způsobilost k vývoji. Není třeba mít zvláštní fantazii, abychom pochopili, že pozornost ke zkoumání struktury se obrací zejména tehdy, jestliže jakákoli jiná teorie je zcela neschopná objasnit sociální jevy prostřednictvím vývojové koncepce.

2. Konkrétně historický přístup — nejdůležitější třídní prvek dialektiky popíraný strukturalismem

Když američtí kosmonauté přistáli na Měsíci, vedly se živé diskuse o možnostech vědeckotechnické revoluce za kapitalismu. Vědecká veřejnost tak či onak znala marxistickou tezi, která tvrdí, že kapitalismus není schopen zajistit neomezený rozvoj vědy a techniky a využít jejich výsledky. A najednou byli Američané na Měsíci první. Život se svými protiklady a rozmanitostí projevů, společenská skutečnost nám poskytují tolik informací, v nichž se jen těžko vyznají „ostřílení“ marxisté, natož lidé ideově nezralí nebo s malou politickou zkušeností.

Když V. I. Lenin říkal „... marxismus jakožto teorie dialektického materialismu dovede obsáhnout skutečný život v celé jeho rozmanitosti, dialektický proces společenského vývoje...“ [Lenin 1957, 16 : 359—360], měl na mysli i to, že v rámci dialektické metody marxismus využívá i konkrétně historickou analýzu, tzn. analýzu jevů a procesů z hlediska konkrétní situace ve světě, jejich reálných souvislostí a vzájemných závislostí, vzájemného působení, podmínek a příčin.

K. Marx, B. Engels a V. I. Lenin neustále zdůrazňovali obrovskou úlohu konkrétně historické analýzy při řešení úkolů přetváření společnosti. K tomu, aby proletariát jako subjektivní faktor splnil svou historickou roli, musí se jeho vědomí neustále obohacovat filozofickými znalostmi, které musí, podle Marxe, zůstat „na půdě skutečných dějin“ [Marx—Engels 1962 : 51].

V tomto smyslu lze říci, že konkrétně historický přístup je třídní přístup, a právě v této své podobě je absolutizací strukturalismu popírán.

V. I. Lenin říkal: „Konkrétní rozbor postavení a zájmů různých tříd musí být prostředkem, jak určit přesný význam této pravdy při jejím uplatnění na tu či onu otázku“ [Lenin 1952, 3 : 20].

Hlavním cílem marxistického konkrétně historického přístupu, upřesňoval Lenin, je vyjasnit reálné sociální protiklady, studovat formy jejich rozvoje, důkazy jejich přechodného charakteru, zkoumat objektivní předpoklady a podmínky jejich řešení.

Třídní analýza je nezbytnou podmínkou marxistického zkoumání, předpokladem pravdivého chápání jevů, odhalení jejich podstaty. Třídní přístup ke společenským procesům a jevům je právě ten pevný základní princip, jehož porušení nezbytně vede k odklonu od marxismu-leninismu, ke změně jeho ducha. Třídní hledisko, určení toho, v zájmu které třídy probíhá ten či jiný děj, se stává výchozí premisou pro marxistické strany jako celek i pro každého marxistu zvlášť.

Konkrétně historický přístup ke studiu probíhajících jevů vyžaduje zcela jiná kritéria než kritéria strukturálního přístupu, odtrženého od historismu, postaveného do protikladu proti němu a vyzvedávaného jako „univerzální“ metoda. Tato kritéria jsou vždy spjata s úkoly společnosti, jež musí být stanoveny nikoli náhodně, ale na základě požadavků rozvoje společnosti v dané etapě.

Spojení se životem, s praxí revolučního hnutí, spojení konkrétní historické situace a podmínek rozvoje podmiňuje adekvátnost praktických doporučení odpovídajících úkolům progresivního společenského rozvoje. Na základě zkoumání společnosti s určitou konkrétně historickou formou vlastnictví dospěl K. Marx k revolučnímu závěru o nutnosti přeměny kapitalistického řádu ve společenský řád vyšší úrovně. V. I. Lenin dospěl k závěru o nutnosti proletářské revoluce v Rusku na základě studia konkrétně historické situace v zemi a ve světě a tendencí jejího vývoje.

Odmítání konkrétně historického přístupu k hodnocení rozvoje marxisticko-leninské teorie a praxe komunistické výstavby je zpravidla podmíněno nízkou úrovní ideologické připravenosti, při níž chybí třídní bdělost. Zřeknutí se konkrétně historického přístupu se projevuje v ignorování zájmů dělnické třídy realizovaných prostřednictvím socialistického státu. To vede k nesouladu požadavků, jež při povrchním úsudku vypadají jako správné, a požadavků odpovídajících poměru sil ve světě a dialektice soužití socialismu a kapitalismu. Prameny revizionistické deformace marxismu-leninismu ve své podstatě spočívají v netřídním, subjektivistickém hodnocení skutečností, v mechanickém odtržení společenské teorie od činnosti marxistických stran.

Zřeknutí se marxisticko-leninské teorie vývoje v zájmu absolutizace strukturalismu přináší velké škody nejen marxisticko-leninské teorii, ale i společenské praxi. Ideje a systémy vytvářené izolovaně od skutečností jsou nutně v rozporu s objektivní realitou. Stávají se zdrojem falešného nihilismu, nepodložené kritiky marxisticko-leninské teorie a socialistické praxe.

Chyby, jichž jsme se dopustili při budování socialismu, nemohou být správně pochopeny mimo kontext velkého historického díla. Abstrahování od konkrétních historických podmínek, v nichž k těmto chybám došlo, od měřítek a smyslu přetváření společnosti v komunistických začátcích, od pokrokových směrů sociální aktivity národů socialistických zemí poskytuje pro takovou kritiku velké možnosti. Hlavní však je, že takové abstrahování dezorientuje mládež, zkresluje hodnocení daných předpokladů revoluce a socialistické vý-

stavby. Vyvolává mezi lidmi nedůvěru v socialistické perspektivy, a tím v podstatě upevňuje pozice kapitalismu.

V. I. Lenin vždy bral v úvahu konkrétní historické podmínky, význam budování nové společnosti a nepředstavitelné obtíže s tím spojené a v souvislosti s chybami říkal: „Jestliže nám naši nepřátelé vytýkají a říkají, že prý Lenin sám přiznává, že bolševici nadělali velmi mnoho hloupostí, chci na to říci: ano, ale víte, že naše hlouposti jsou přece docela jiného druhu než vaše. My jsme se teprve začali učit, ale učíme se tak soustavně, že jsme si jisti, že dosáhneme dobrých výsledků. Jestliže však naši nepřátelé... zdůrazňují hlouposti, kterých jsme se dopustili, dovolím si zde pro srovnání ocitovat slova jednoho prostého ruského spisovatele, která trochu pozměním, a pak budou znít takto: dělají-li bolševici hlouposti, je to tak, jako kdyby bolševik říkal: ‚Dvakrát dvě je někdy pět‘, vyvádějí-li však hlouposti jeho nepřátelé..., vyjde z toho toto: ‚Dvakrát dvě je stearinová svíčka‘“ [Lenin 1955, 33 : 427 až 428].

Možnost nedocenit společenské jevy v jejich historickém projevu se skrývá v samotném objektivním postavení věcí a subjektivním charakteru zkoumání. Objektivně vždy existuje velké nebezpečí hodnotit jevy z hlediska své doby a svých podmínek. Subjektivně je pro badatele-výzkumníka vždy snazší poznat stabilní strukturu zkoumaného jevu než uskutečnit myšlenkovou reprodukci jiných podmínek, v nichž tato struktura existovala, a provést její správné zhodnocení z hlediska těchto podmínek.

Proto je v procesu duchovní reprodukce konkrétního skryto nebezpečí [jež nezřídka vstupuje do života], že toto konkrétní nebude hodnoceno z hlediska času a okolností, jež ho podmiňují, ale vzhledem k času a okolnostem, v nichž se realizuje výzkum.

Toto nebezpečí se zesateronásobuje v podmínkách přehnaného kriticismu, kdy kritika chce být „radikální“ a často předem nebere v úvahu dobové podmínky objektivního a subjektivního charakteru. Tyto podmínky určují a nezřídka zužují škálu možného výběru jednání společnosti i jednotlivce, určují opodstatněnost a věrohodnost opatření a činů určité doby, které v jiné době již nejsou správné a o jejichž překonání proto společnost usiluje. Taková kritika bere zvláště málo v úvahu společenské důsledky, jež sama vyvolává v současných podmínkách třídního boje a výstavby komunistické společnosti svou jednostranností bez ohledu na to, zda se jedná o důsledky pro danou společnost nebo pro celé mezinárodní komunistické hnutí.

Strukturalistická koncepce „nesouladu teoretického schématu socialismu a historické reality“ je hlavní zbraní těch představitelů mezinárodního revizionismu, kteří odmítají reálný socialismus ve jménu marxologie, sovětologie nebo autentického marxismu. Jako bojovníci za „opravdový“ socialismus stavějí socialismus odpovídající teorii K. Marxe proti reálnému socialismu.

Vykonstruovanost a kontrarevoluční smysl kladení reálného socialismu proti socialismu „podle Marxe“ mohou nevidět pouze ti, kteří abstrahují od konkrétních podmínek vývoje naší epochy, v níž se hlavní formou boje proletariátu a buržoazie stal boj dvou společenských systémů: socialismu a kapitalismu. V. I. Lenin zdůrazňoval rozhodující význam tohoto boje již na počátku existence prvního socialistického státu. Napsal, že „... za nynější světové situace, po imperialistické válce, jsou vzájemné vztahy národů, celý světový systém států určovány bojem nevelké skupiny imperialistických národů proti sovětskému hnutí a sovětským státům, v jejichž čele stojí sovětské Rusko. Pustíme-li tohle se zřetele, nedokážeme správně formulovat žádnou mezinárodní nebo koloniální otázku, i kdyby šlo o nejdlehlavší kout na světě“ [Lenin 1957, 31 : 237].

Nyní, kdy je soužití dvou antagonistických sociálních systémů provázáno obrovskými přeměnami podmínek rozvoje společenských jevů, ovlivňuje tento zápas ještě významněji „vzájemné vztahy národů, celý světový systém států“.

Hluboká analýza světového vývoje upozorňuje na zostření protikladů a vznik nových skutečností v soudobém světě: podstatně se mění poměr sil na mezinárodní aréně; roste složitost podmínek a úkolů revolučního boje, aktuálnost nových praktických a teoretických problémů; roste síla socialistických zemí; aktivizuje se dělnická třída v kapitalistických zemích, stoupá její autorita, zvyšuje se její úloha předvoje v boji za zájmy pracujících, skutečné zájmy národů; upevňuje se fronta boje proti imperialismu, roste význam jednoty světového komunistického hnutí v tomto boji; prohlubuje se ideově politická krize buržoazní společnosti, která podlamuje mocenské instituce, buržoazní politické strany, narušuje základní morální normy. To všechno zavazuje komunistické strany, aby zvažovaly nové jevy společenského života a jejich vliv na světový revoluční proces, na vývoj zemí obou společenských systémů.

Nyní, kdy se k socialismu připojila celá řada zemí a antikomunismus se změnil v totální politiku a ideologii imperialistické buržoazie, stává se soužití socialismu a kapitalismu a z něho vyplývající procesy ideologického boje ještě aktuálnější než základní protiklad naší epochy. Tento protiklad pomáhá pochopit a objasnit ostatní protiklady a všechny základní okolnosti a jevy naší epochy, včetně vítězství vybojovaných v poslední době v zápase za ozdravení mezinárodní situace.

Základní rozpor soudobé epochy, který se projevuje v boji a soužití dvou protikladných systémů, podmiňuje charakter všech probíhajících sociálních procesů, působí na všechny směry ekonomického, ideologického a politického života. V podmínkách boje a soužití dvou systémů se do značné míry mění mnohé společenské jevy jak socialismu, tak kapitalismu.

Soužití s kapitalismem a požadavky protiimperialistického boje nutně zpomalují tempo rozvoje socialistické společnosti. Brzdí do určité míry realizaci těch ideálů, které by mohly socialistické státy uskutečnit v mnohem větším rozsahu.

Jestliže abstrahujeme od konkrétních podmínek společenského rozvoje naší epochy, od dialektiky soužití socialismu a kapitalismu, nemůžeme správně zhodnotit ani žádný jednotlivý společenský jev současnosti, ani vývoj lidské společnosti jako celku. Socialismus a kapitalismus, které existují vedle sebe a vzájemně se ovlivňují ve všech směrech ekonomického, ideologického i politického života, v určitém stupni modifikují mnohé probíhající společenské procesy současnosti jak v kapitalistických státech, tak i v zemích socialismu.

Materialistická teorie společnosti nutně musí respektovat historickou nutnost koexistence komunistického a kapitalistického zřízení a vůbec formací s různými nebo protikladnými zákonitostmi vývoje. Materialistický výklad dějin nemůže nebrat v úvahu výsledky boje těchto zákonitostí. Společenská zřízení, jak známo, nenásledují jedno za druhým v časové posloupnosti, ale již v určité etapě existují souběžně vedle sebe. Přitom vývoj vyšší společenskoekonomické formace urychluje zánik nižší a vliv nižší formace zpomaluje vývoj vyššího společenskoekonomického zřízení.

Toto je zákonitost dějin, ať se kdokoli snaží jakkoli dokazovat, že existence kapitalismu urychluje rozvoj socialismu. V souladu s marxistickým učením o společnosti by se socialismus rozvíjel mnohem rychleji, kdyby neexistoval vedle kapitalismu, kdyby zvítězil ve všech zemích najednou. Protože však socialismus zvítězil nejprve v jedné zemi, vznikla i nutnost jeho koexistence s kapitalismem.

Nutnost soužití s kapitalismem — jako pojem i jako historickou realitu — odhalil V. I. Lenin, když psal, že socialismus může zvítězit v jedné, a to kterékoli zemi. A za podmínek koexistence působí kapitalismus jak na tempo vývoje komunistické společenskoekonomické formace, tak i na formy projevu jejích zákonitostí.

Není pro nikoho tajemstvím, že kapitalismus často vnucuje socialistické společnosti takové formy činnosti a rozvoje, které nevyplývají z nezbytných (skutečných) potřeb a zákonitostí socialismu, ale zejména z faktu soužití s kapitalismem. Kolik blaha by mohl socialismus přinést svým národům, kdyby nebylo výdajů na zbrojení! To vše se projevuje v životní úrovni našich národů, tempu rozvoje kultury a umění, v sociálním zabezpečení a občanské vybavenosti — ve všech sférách života a činnosti občanů socialistických zemí.

Velmi často jsou důsledky vyvolané nutností soužití se světem kapitálu chápány jako jevy objektivně vyplývající z podstaty socialismu, nebo, jak je patrné ze strukturalistické koncepce, z nesouladu reálně existujícího socialismu a jeho teoretického schématu.

Probíhá největší mystifikace naší doby: jevy „korigované“ vlivem kapitalismu se vydávají za jevy socialistické. Tato mystifikace dává zdání hodnověrnosti prohlášením kritiků socialismu a marxismu.

Principiální význam konkrétně historického přístupu k hodnocení společenských jevů v podmínkách soužití socialismu a kapitalismu spočívá v tom, že na jeho základě a s jeho pomocí mohou být diferencovány společenské jevy a procesy skutečně socialistické a rovněž jevy a procesy, které se objevily za socialismu jako reakce na sousedství s kapitalismem.

Pod vlivem světové socialistické soustavy, v souladu s progresivním charakterem společenského zřízení jejích zemí vznikají také v kapitalistických státech nové tendence, množí se a rostou progresivní síly. Síly, které se opírají o pomoc socialismu v boji proti politice a ideologii imperialismu, dosahují nová a nová vítězství. Monopolistická buržoazie není schopna odvrátit boj pracujících za jejich práva.

Existence socialistických států je překážkou válkám, fašismu, nutí imperialismus přizpůsobovat se podmínkám boje a soužití dvou systémů.

Lidstvo díky socialismu již čtvrté desetiletí žije v míru. Síla společenství socialistických zemí umožnila dosáhnout další úspěchy v boji za mír, za uvolňování mezinárodního napětí.

Vítězství socialismu učinilo „přístupnější dohodám“ ty představitele kapitálu, kteří odešli z historické arény v zemích, jež se připojily k socialismu po Rusku. Vítězství socialismu v SSSR potvrdilo, že zákony společenského vývoje působí nezávisle na vůli kapitálu. Kapitalismus vyvíjí neochabující úsilí ke změně těchto zákonů v teorii, ale objektivní situace jej nutí přizpůsobovat se jim v praxi.

Existence socialistických zemí napomáhá boji dělnické třídy v kapitalistických zemích, zejména v boji za zvýšení mezd a zkrácení pracovní doby. Existence socialismu brzdí kapitál v jeho snaze obohacovat se a nutí ho k jednotlivým ústupkům. Existence socialismu je totiž ponaučením, že je pro něj mnohem výhodnější ustoupit v jednotlivých otázkách a přitom zachovat status quo, než připustit další rozvoj dělnického hnutí. Boj dělnické třídy ovlivněné socialismem rozmetává moc monopolů, zostrňuje rozpory a labilitu imperialismu.

V konfrontaci se socialismem se kapitalismus snaží zmírňovat své vnitřní protiklady a často k tomu využívá metody hospodaření převzaté od socialismu.

„Soudobý imperialismus“, říká se v dokumentu mezinárodní porady komunistických a dělnických stran v Moskvě v r. 1969, „pokoušející se přizpůsobit

podmínkám boje mezi dvěma soustavami, požadavkům vědeckotechnické revoluce, má některé nové rysy. Sílí jeho státně monopolistický charakter. Stále více jsou využívány takové páky, jako je státní stimulování monopolistické koncentrace výroby a kapitálu, státní zásahy do rozdělování stále větší části národního důchodu, poskytování vojenských zakázek monopolům, vládní financování programů rozvoje průmyslu a vědeckého výzkumu, sestavování programů hospodářského rozvoje v měřítku dané země, politiky imperialistické integrace a nových forem vývozu kapitálu“ [Dokumenty 1969 : 59].

Koneckonců se na nás socialismus, jak říkal V. I. Lenin, dívá ze všech oken současného kapitalismu, rýsuje se v každém závažném opatření na cestě jeho státně monopolistického zespolečňování.

A znovu probíhá největší z mystifikací naší doby: jevy „korigované“ vlivem socialismu jsou vydávány za vlastní jevy kapitalistického zřízení. Tato mystifikace dává zdání věrohodnosti závěrům kritiků socialismu a marxismu o původu nesouladu historického rozvoje kapitalismu s marxistickou tezí o nutnosti jeho zániku.

Kapitál by nebyl *kapitálem*, kdyby dovolil, aby si lidové masy jeho zemí uvědomily, že za určitou životní úroveň, zvyšování mezd, zlepšování vzdělanostní a kulturní úrovně vděčí síle dělnického hnutí a příkladu socialismu. Ideologové kapitalismu oddělili tyto faktory — socialismus a jednotlivá zlepšení pracovních a životních podmínek pracujících — ve vědomí mas a revizionisté i jiní teoretikové strukturalismu tento rozklad podložili teoreticky.

Přesvědčivým příkladem toho, jak se pod vlivem socialismu „koriguje“ obraz kapitalistické výroby, je proces využívání vymožeností vědeckotechnického pokroku kapitalismem. Kapitalismus, jak je známo, není ve své organické podstatě přizpůsoben pro neomezený rozvoj vědy a techniky a využívání jejich výsledků. B. Engels ve své době napsal, že za kapitalismu dosáhne technický pokrok svých mezí tehdy, jestliže přestane dávat odpovídající zisk, jestliže ve stejných podmínkách jsou náklady konstantního kapitálu vyšší než vynakládaný kapitál variabilní. Nebylo-li těchto mezí dosud dosaženo, oddalují se již jen z nutnosti soutěžení se socialismem.

Státní správa USA by pravděpodobně nevyčlenila 30 mld. dolarů na realizaci programů letu na Měsíc, kdyby to nebylo vyvoláno pro kapitalismus životně důležitou potřebou předstihnout Sovětský svaz — podmanitele Kosmu.

Uvedené meze se neprojeví také proto, že relativně vysoké mzdy značné části dělnické třídy, „vyrvané“ kapitálu ve značné míře díky socialismu (lépe přistoupit na menší ústupky, např. zvýšit mzdu dělníkům, než připustit ve své zemi vítězství socialismu, o jehož realnosti jsou přesvědčeni i kapitalisté), vytvářejí velké výhody při využívání předností vědeckotechnické revoluce a znamenají podstatné snížení nákladů na konstantní kapitál ve srovnání s náklady na drahou pracovní sílu. Kapitál má stále možnost zvětšovat zisk tím, že využívá výsledků VTR a snižuje počet pracovních sil. To je možné, dokud jsou náklady na konstantní kapitál menší než vynakládaný variabilní kapitál, což podmiňuje oddálení těch mezí, o nichž hovořil B. Engels. A kapitalismus s neutuchajícím nadšením vykořisťuje výsledky lidského rozumu v zájmu dosažení vysokých zisků.

Strukturalistické schéma, doporučované strukturalisty pro analýzu zralých forem společnosti, dospívá ve skutečnosti ke zcela opačným závěrům: kapitalismus je schopen zdánlivě bez omezení rozvíjet své výrobní síly a vzhledem k tomu je marxismus nucen dělat vážné „korektury“, konkrétně v tezi Engelse o mezích technického pokroku za kapitalismu.

Abstrahování od konkrétně historického pojetí dialektiky soužití socialismu

a kapitalismu brání správně se orientovat v marxisticko-leninské teorii a praxi socialismu.

Především na těchto „korekturách“ kapitalismu, na ústupcích, jež si na buržoazii vynutila dělnická třída, úspěšně a dlouho parazituje oportunismus. Udrží v dělnické třídě iluzi, že tyto ústupky koneckonců povedou k socialismu. Pod vlivem mystifikací vyvolávaných nepochopením dialektiky soužití socialismu a kapitalismu se objevují stále častější pokusy „vtlačit“ reálně existující socialismus do určitých formulí, postavit proti němu socialismus „podle Marxe“, formuje se kritický vztah k reálné socialistické skutečnosti.

Lze zcela určitě říci, že abstrahování od faktu sousedství s kapitalismem, které působí na realitu socialistických států, vždy bylo a zůstane jednou z vážných příčin nihilismu, nezdůvodněné kritiky a různých zmatků v teorii a praxi. To pomáhá obhájcům starého světového řádu klamat masy, dezorientovat je v procesu formování jejich vztahu ke skutečnosti.

Chápání dialektiky soužití socialismu a kapitalismu předpokládá mimořádnou třídní bdělost, umění správně hodnotit stav soudobé společnosti, odhalovat skutečnou podstatu kapitalistických a socialistických jevů a jejich vývojové tendence, brát — v mezích obecných zákonitostí — v úvahu možnosti volby chování společnosti. Toto umění může vyrůst pouze z konkrétního třídního hodnocení reálných podmínek vývoje společenských jevů a procesů, tj. z konkrétní historické analýzy. Když V. I. Lenin obracel pozornost na Marxovu metodu zkoumání sociálních jevů a na jeho hodnocení taktiky dělnické třídy, říkal: „Jedině objektivní ohodnocení celého souhrnu vzájemných vztahů mezi všemi třídami dané společnosti bez výjimky, a tudíž i hodnocení objektivního stupně vývoje této společnosti i vzájemných vztahů mezi ní a jinými společnostmi může být základem správné taktiky nejpokrokovější třídy. Přitom se všechny třídy a všechny země berou nikoli staticky, nýbrž dynamicky... Pohyb se pak bere nejen z hlediska minulosti, nýbrž i z hlediska budoucnosti...“ [Lenin 1957, 21 : 69—70].

Navíc V. I. Lenin zdůvodnil význam těch zvláštností, které odlišují jednu epochu od druhé, a ne charakteristiky jednotlivých zemí. „Jedině na této základně, tj. přihlížejíce především k hlavním odlišným rysům různých epoch [a ne jednotlivých epizod v dějinách jednotlivých zemí], můžeme správně vypracovat taktiku“ [Lenin 1957, 21 : 141—142].

Je samozřejmé, že rozšíření takového chápání dialektiky soudobé společnosti mezi masami, jejich výchova k umění brát v úvahu souhrn konkrétně historických jevů není v zájmu vládnoucích tříd a jejich přísluhovačů, neboť představuje vážné nebezpečí pro ně samé.

To je důvod, proč se strukturalistické pojetí soudobého světa vnáší se zvláštním nadšením do vědomí mas a potlačuje se i sebemenší představa o rozhodujícím významu konkrétně historického přístupu.

Protisocialistická propaganda je budována v souladu s požadavky strukturalismu abstrahovat od konkrétně historických podmínek rozvoje socialistických zemí. Prohlašuje: komunisté jsou slovně proti násilí, ve skutečnosti se však nezříkají jeho použití; komunisté se vydávají za přívržence míru a všeobecného odzbrojení a sami udržují armády; komunisté jsou pro rovnost a v praxi uskutečňují nerovné rozdělování podle práce. Přitom jsou samozřejmě všechny tyto definice vytrženy z konkrétně historických podmínek, v nichž socialismus nemůže nepoužívat násilí vůči vnitřním nepřátelům lidu, neudržovat silné armády proti těm, jimž nedají spát uvadlé vavříny Hitlera. Nic se neříká o úrovni výroby, která nedosáhla těch parametrů, kdy společnost může uskutečňovat rozdělování podle potřeb.

Дискриминаcí konkrétně historického momentu tak strukturalismus odstraňuje možnost adekvátního poznání. Je známo, že poznání je vždycky spojeno se společenskou praxí. Jako proces odrazu objektivní reality se vždy realizuje v určitých konkrétně historických podmínkách. Proto pravda může být odhalena pouze v souvislosti s konkrétně historickými podmínkami.

Strukturalismus je tudíž jako revize dialektického a materialistického vývoje koneckonců zaměřen k dezorientaci mas ve prospěch maloburžoazních hesel vývoje, která, podle představ soudobých revizionistů, oportunistů, strukturalistů, musí imponovat iluzím každodenního vědomí, odpovídat zájmům národů.

Strukturalismus je ilustrací toho, že ideologický boj není abstrakce, a dokonce ani akademický spor. Svědčí o tom, že jakékoli teoretické koncepce a směry odklánějící se od marxismu-leninismu nikdy nemohou být neutrální v soudobém ideologickém boji, i když jeho představitelé hlásají ideologickou neutralitu. Vývojová koncepce je v rukou strukturalistů předmětem ideologických a politických spekulací. Vyvracení teorie vývoje a sklouzávání k antikomunismu značně škodí ideologické výchově pracujících a praxi společenských přeměn.

(Přeložila Marika Dražilová)

Literatura

Dokumenty moskevské rady komunistických a dělnických stran. Praha, Svoboda 1969.

Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 3. Praha, Svoboda 1952; sv. 15. Praha, SNPL 1957; sv. 16. Praha, SNPL 1957; sv. 21. Praha, SNPL 1957; sv. 31. Praha, SNPL 1955; sv. 33. Praha, SNPL 1955.

Marx, K.: *Rukopisy Grundrisse*, sv. I. Praha, Svoboda 1971.

Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, Svoboda 1962; sv. 4. Praha, SNPL 1958; sv. 13. Praha, NPL 1963.

Резюме

В. Скаржинская: Структурализм и видимость его идеологической нейтральности

Критическое отношение к структурализму вовсе не означает нигилистического отношения к структурному анализу. Структурный анализ представляет собой один из аспектов диалектического метода. Однако абсолютизация исследования структуры, то есть структурализм, означает отказ от другого аспекта диалектического метода — конкретно-исторического анализа, а в итоге попытку вытеснить сам диалектический метод. Именно этой цели подчинено распространение структурализма в рамках философского ревизионизма.

Структурализм используется ревизионизмом для определенного обоснования своих якобы неклассовых позиций; для создания видимости идеологической нейтральности. По существу же, структурализм отрицая прежде всего конкретно-исторический анализ, который всегда есть классовый анализ, обнаруживает свои классовые позиции. Он направлен на дезориентацию масс в пользу мелкобуржуазных лозунгов развития, противостоит практике общественных преобразований.

Summary

V. Skaržinská: Structuralism and the Semblance of Its Ideological Neutrality

The critical attitude towards structuralism in general by no means implies a nihilistic relation to structural analysis. Structural analysis is one of the aspects of the dialectical method. Yet the absolutization of structure research, i. e. structuralism, involves the rejection of the second aspect of the dialectical method — the concrete historical analysis; in its totality, it is an attempt at eliminating the dialectical method itself. This is in fact the main goal of the spread of structuralism within the framework of philosophical revisionism.

Structuralism makes use of revisionism for the purposes of substantiating, in some respects, its seemingly non-class positions; for creating the semblance of ideological neutrality. In substance it reveals its class positions by rejecting the concrete historical analysis — which is necessarily always a class analysis. It is aimed at disorienting the masses on behalf of the petty bourgeois slogans of development, against the practice of social change.

Letošní rok je světovou organizací UNESCO vyhlášen rokem stáří. Soustředěná pozornost k problémům stáří a stárnutí projevované v naší společnosti neustálým rozvojem sociální péče o občany v důchodovém věku, vyžaduje i hlubší rozbor této významné sociální skupiny z hlediska její aktuální a potenciální funkce v životě naší společnosti.

Důchodový a produktivní věk

Ve statistice i v odborné terminologii se pro občany v důchodovém věku běžně užívá pojmu „*občané v poproduktivním věku*“. Termín „*poproduktivní věk*“ je sám o sobě nepřesný a nesprávný v tom, že explicitně předpokládá neschopnost k produktivní práci. Důchodový věk naproti tomu souvisí se stanovením věkové hranice nároku na starobní důchod. Tato věková hranice je v různých státech stanovena různě. ČSSR patří ke státům s nejnižší věkovou hranicí pro nárok na starobní důchod (60 let u mužů, 53–57 let u žen). Celá řada průmyslově vyspělých států, například USA, Švédsko a NSR, Velká Británie a Rakousko má tuto hranici stanovenou mnohem výše (viz článek s. Horanského v tomto čísle). Nižší hranice důchodového věku v žádném případě neznamena ztrátu schopnosti k produktivní práci. Rozsáhlá sociální a zdravotní péče o naše občany přispívá ke zvyšování jejich mentálních i fyzických schopností v důchodovém věku. O tom svědčí mimo jiné i okolnost, že přes 600 tisíc těchto občanů pokračuje v systematické produktivní činnosti ve všech oblastech našeho národního hospodářství.

Ne zcela vhodný termín občané v poproduktivním věku nejen nevystihuje produktivní potence osob v důchodovém věku, ale navozuje i představu především zabezpečovací péče, která odráží jen část, i když významnou a nanejvýš aktuální, jejich celkové problematiky.

Důchodci — významná sociální skupina

Podle statistických údajů sčítání [1982: 46] žije v ČSSR celkem 2,9 miliónů občanů v důchodovém věku, což představuje plnou jednu třetinu obyvatel v „produktivním“ věku. Prognóza do roku 2000 [Duben — Stíbalová 1976: 73] počítá s tím, že jejich počet přesáhne tři milióny, při zhruba stejném podílu na celkové populaci. (1) Početní skupina osob v důchodovém věku není však homogenní z hlediska skutečných a potenciálních možností a schopností k produktivní práci a tím jsou podstatně diferencovány její sociální potřeby. (2)

(1) ČSSR má spolu s NDR největší podíl populace nad 60 let ze všech socialistických zemí. Přitom ČSR je věkově mnohem starší než SSR [Vrbecký 1982].

(2) Sociálními potřebami rozumíme všechny společenské potřeby, které jsou spojeny s existencí člověka; mezi nimi má práce, společensky užitečná činnost, dominantní postavení [Člověk 1975: 233]. Při identifikaci těchto potřeb musíme vycházet z pojetí sociálního v širším smyslu, tj. jako atributu, neoddělitelné vlastnosti každé společenské činnosti, nikoli v užším smyslu, tj. v zúžení na oblast charitativní péče.

I když díky všestranné péči je dnes populace důchodců v lepším fyzickém i psychickém stavu, než tomu bylo dříve, s přibývajícím věkem potence k systematické produktivní činnosti klesá. Z hlediska její struktury, kdy věk — s vědomím zjednodušení — můžeme považovat za ukazatel míry potence k produktivní činnosti, jeví se situace takto:

<i>Počet občanů v důchodovém věku v tisících osob</i>		<i>Počet celkem</i>
do 65 let	1125	1125
do 70 let	688	1813
do 75 let	535	2348
do 80 let	337	2685
nad 80 let	216	2901

<i>Počet ekonomicky aktivních občanů v důchodovém věku</i>		
	<i>v tisících osob</i>	<i>Počet celkem</i>
do 65 let	404	404
do 70 let	126	530
nad 70 let	66	596

Vývoj populace je dlouhodobě determinován věkovou strukturou současné populace. To umožňuje i seriózní prognózu věkové a profesní struktury a počtu osob v důchodovém věku na poměrně dlouhé období. Populační cyklus umožňuje stálou obnovu sociální skupiny osob v důchodovém věku zhruba v současných věkových proporcích, s tendencí dalšího růstu počtu těchto občanů a dalšího zvyšování jejich duševních a fyzických potencií. To zakládá i možnost a nutnost počítat s těmito občany jako s významným a trvalým činitelem, který značně ovlivňuje chod celého společenského organismu.

Práce jako sociální faktor a nejvýznamnější komponent životního způsobu

Odečteme-li ze souboru občanů v důchodovém věku zhruba 600 tisíc osob, které pro svůj zdravotní stav nemohou vyvíjet aktivní společenskou činnost (jsou tedy neproduktivní a vyžadují zvýšenou charitativní péči),^[3] zbývá přes dva milióny dalších, ve větší či menší míře schopných zúčastnit se aktivního společenského života. Téměř 600 tisíc těchto občanů je zapojeno v produktivní činnosti na plný úvazek ve všech odvětvích národního hospodářství a přispívá tím nemalou měrou k plnění náročných úkolů dalšího ekonomického rozvoje.^[4] Pracují v organizacích Národní fronty, ve všech stupních orgánů lidosprávy, představují významnou složku stranického aktivu atd. Jejich účast je nezbytná pro fungování společenského života.

Marxistická sociologie doceňuje úlohu práce jako určujícího komponentu životního způsobu, který v agregované formě odráží kvalitu osobností socialistického člověka.^[5]

(3) Odhaduje se, že jen v ČSR žije asi 70 000 občanů s neuspokojenými společenskými kontakty, z nichž většina žije ve venkovských obcích. Zhruba čtvrtina občanů starších 65 let je natolik nemocná, že není zcela soběstačná. V ČSR se jedná asi o 80 000 těžce mobilních starých lidí, z toho je asi 13 000 nepohyblivých [Vrbecký 1982].

(4) Novodobý vývoj naší ekonomiky, který směřuje k vyšší intenzifikaci a k úsporám materiálů, energie i pracovní síly, situaci pracujících v důchodovém věku neusnadňuje. Celkovou atmosféru odrážejí například názory čtenářů (Rudé právo z 16. 3. 82), podle nichž problém rozbujele administrativy spočívá mimo jiné v zaměstnanosti „lidí ve věku, který jim dávno založil právo na zasloužilý odpočinek“.

(5) „Tak jako pro diferenciaci životního způsobu je klíčovou kategorií třída, tak pro jeho obsah je klíčovou kategorií lidská činnost a dominantou práce. ... Životní způsob je tedy nejen podmíněn prací z vnějšku, ale práce je vnitřní kategorií základního významu, vyjevující se jako vztah práce a ne-práce, jako vztah práce a všech ostatních sfér společenského života“ [Filipec — Filipcová 1976: 66, 68].

Odchodem z produktivní činnosti dochází k náhlé, i když očekávané změně dosavadního životního způsobu. S blížícím se důchodovým věkem většinou ztrácí člověk dřívější iniciativu a motivace, které v důsledku potenciálního nebo skutečného odchodu z produktivní sféry již neodpovídají jeho pozměněné společenské úloze. Vystává nutnost aby si vytvořil novou koncepci dalšího života. S tím se každý jedinec vyrovnává rozdílně. V některých případech vyvolává tato změna fyzický a mentální úpadek osobnosti, v jiných případech — a těch je většina — nachází člověk své nové společenské uplatnění. Říká se tomu — poněkud euforisticky — umění stárnout. Jde o problematiku značně složitou, jejíž vyčerpávající rozbor se vymyká z rámce této stati.

Kapitalistický společenský systém v průmyslově rozvinutých zemích v té či oné míře poskytuje charitativní pomoc osobám vyřazeným z produktivní činnosti (a nejde vždy jen o důchodce), celkově však tuto problematiku neřeší a nemůže řešit. Socialistický společenský systém jako jediný je schopen vytvořit pro občany v důchodovém věku podmínky pro životní způsob, který svou úplností a všestranností odpovídá představám rozvinuté socialistické osobnosti. Jde o to mobilizovat rezervy, které v tomto směru máme (nejde vždy jen o materiální pomoc), a vytvářet takové komplexní sociální programy, které by stimulovaly účast občanů v důchodovém věku na společenském životě.[6]

Protože sociální skupina osob v důchodovém věku, která zahrnuje zhruba pětinu celé naší populace, je organickou a nikoli nevýznamnou součástí celého společenského organismu s mnoha zpětnými vazbami a silně ovlivňuje celospolečenský rozvoj, je i vytváření životního způsobu této skupiny záležitostí nikoli jen individuální, ale celospolečenskou. Současný stav rozvoje naší ekonomiky řešení této otázky neodsouvá, ale naopak, staví na přední místo.

Již od samých počátků budování základů socialismu věnovala naše společnost sociálnímu zabezpečení pracujících mimořádnou pozornost, v níž je zahrnuta i péče o staré občany.

Zatímco v roce 1948 činily dávky důchodového zabezpečení 3584 miliónů Kčs, v roce 1968 dosáhly výše 19 076 mil. Kčs a v roce 1979 se více než zdvojnásobily — na 40 025 miliónů Kčs [Šolcová 1982 : 88].

Vedle důchodového zabezpečení jsou pro staré občany organizovány i různé sociální služby, k nimž patří ubytování a péče v ústavních zařízeních, sociální a hygienické služby, stravování apod. Jen náklady na ústavní péči dosahují v současné době částky 1200 miliónů Kčs.

Velká pozornost je věnována osaměle žijícím starým občanům, těžce mobilním nebo nemobilním. Svědčí o tom výstavba domů důchodců, domů s pečovatelskou službou, vzrůstající rozsah pečovatelské služby, poskytování levného stravování, rekreace, kulturních akcí atd. Péči o občany v důchodovém věku se náš stát řadí na jedno z předních míst na světě a se společenským rozvojem se tato péče úměrně rozvíjí a zdokonaluje. Náklady na tuto sféru jsou nejvýznamnější složkou sociálního zabezpečení všeho obyvatelstva. Avšak i přes nesporné úspěchy, jichž bylo v tomto směru v historicky krátké době — a to především v péči o osamělé, těžce mobilní nebo nemobilní staré obča-

(6) Podle současných výzkumů lze v ekonomice rozlišit dvě funkce sociálního plánování: funkci korektivní (korekce sociálních důsledků ekonomických opatření) a funkci stimulační (vytváření předpokladů pro realizaci ekonomických procesů na vyšší úrovni [Machon 1980: 30]). Tyto dvě funkce je možné aplikovat i na problém sociální politiky u osob v důchodovém věku. Do první kategorie spadají všechna opatření charitativní povahy. Těm je v praxi sociální politiky věnována hlavní pozornost. Do druhé skupiny patří opatření, která stimulují společenskou aktivitu těchto osob. Zde jsou, podle názoru autora, ještě velké rezervy.

ny — dosaženo, zbývá ještě řešení řady problémů, které lze v podstatě formulovat jako úkol postupně odstraňovat rozdíly v životní úrovni a v kvalitě životního způsobu mezi osobami ekonomicky činnými a občany v důchodovém věku.

Zabezpečovací a stimulační funkce sociální politiky

Odchod z aktivní ekonomické činnosti přináší pokles životní úrovně, materiální stránky životního způsobu. Průměrná měsíční nominální mzda činila v roce 1980 Kčs 2643,—, zatímco průměrný důchod v témže roce dosáhl částky Kčs 1185,— [Šolcová 1982 : 89]. I když se důchody od roku 1968 zdvojnásobily, dosahují necelých 45 procent příjmů aktivně činných osob a tato relace má zhoršující tendenci.

Podle výzkumu potřeby na základě dat z roku 1976 představovala skutečná celková úroveň spotřeby na osobu v domácnostech nepracujících důchodců v ČSSR 57—59 procent analogické spotřeby v domácnostech ekonomicky aktivních osob [Anděl a kol. 1979].

Také struktura výdajů nepracujících důchodců se značně mění v porovnání se strukturou výdajů v době jejich ekonomické aktivity. Změny spočívají zejména v tom, že většina příjmů je vynakládána na potraviny, nápoje a veřejné stravování (54,7 procent), což činí téměř dvojnásobek poměrných výdajů na tyto položky u ekonomicky aktivních osob. Naproti tomu se podstatně snižuje spotřeba u většiny ostatních výdajových položek. (7)

I když situace ekonomicky neaktivních občanů v důchodovém věku je případ od případu značně rozdílná v závislosti na počtu osob v jejich domácnosti a jejich ekonomické aktivitě, na jejich zdravotním stavu a stáří, na druhu důchodu a jeho výši a na celé řadě dalších okolností a vypovídací schopnost průměrných ukazatelů je tím oslabena, je přesto možné dospět k některým obecným závěrům.

Odchodem z aktivní ekonomické činnosti dochází k snížené reprodukci materiálních životních podmínek dlouhodobějšího charakteru (údržba či modernizace rodinných domků a domácností, včetně například ložního prádla, elektrických a plynových spotřebičů, citelně je postižena i oblast zájmových činností). Snižují se náklady na nákup knih a časopisů, na návštěvu kulturních a vzdělávacích podniků, placenou rekreaci a cestování, provozování různých zálib a podobně.

Podstatně horší podmínky pro rozvíjení zájmových aktivit ekonomicky neaktivních občanů jsou v rozporu s podstatně větším rozsahem jejich volného času. (Přitom zájmové činnosti pro ně představují určitou kompenzaci dřívější pracovní role a stávají se prakticky hlavní formou jejich sociální seberealizace.) To má i značný sociálně psychologický dopad. Snížení příjmů a spotřeby je prvním článkem řetězu důsledků, k nimž patří kromě snížení životní úrovně i útlum fyzických a duševních schopností, zhoršování zdravotního stavu, omezení a postupná ztráta dosavadní role ve společenském životě, pokles společenské prestiže atd.

Zatímco péči o nemohoucí či jinak postižené staré občany je v naší sociální politice věnována soustředěná pozornost a její formy se neustále rozšiřují a zkvalitňují, stimulační funkce, zaměření k formování aktivního stáří, usu-

(7) Lépe jsou tyto změny patrné v absolutních číslech (v závorce jsou uvedeny výdaje ekonomicky aktivních osob): zařízení pro domácnost Kčs 216,— (1049,—), stavební potřeby Kčs 32,— (243,—), oděvy a textilní zboží Kčs 773,— (1642,—), kultura a vzdělání Kčs 34,— (153,—), rekreace Kčs 77,— (308,—) atd.

puje poněkud do pozadí. Přitom žádná, sebevelkorysejší charitativní péče nemůže tuto funkci nahradit.

Koncepce aktivního stáří má dvoustranný dopad: na jedince i na společnost. V rovině jedince přináší nové činnosti, hodnoty, motivace, pocity sebe-realizace; v rovině společnosti zvýšení počtu produktivně či společensky aktivních občanů. Je proto žádoucí systematicky a cílevědomě vytvářet prostor a specifické podmínky pro společenskou angažovanost osob v důchodovém věku, především v produktivních činnostech. (8)

Současná normativní úprava v oblasti důchodového zabezpečení umožňuje občanům v důchodovém věku pokračovat v pracovní aktivitě a pobírat důchod i pracovní mzdu, nebo důchod nepobírá a další práci si zvyšuje základ pro výpočet budoucího důchodu. Tato druhá forma je pokládána za společensky prospěšnější [Anděl a kol. 1979:124 an.]. Tato stimulace k prodloužení ekonomické aktivity se však ukazuje jako málo účinná. Počet zaměstnaných osob v důchodovém věku je relativně malý. (9) Novodobá opatření k využití dodatečných zdrojů mají spíše povahu experimentu než promyšleného programu.

Občané v důchodovém věku představují mohutnou potenciální rezervu pracovních sil, která se neustále reprodukuje a je tvořena z pracovníků všech existujících profesí, s vysokým stupněm kvalifikace a s vysokou úrovní odborných a politických znalostí a zkušeností. Aktivizace v této životní etapě obohacuje životní způsob socialistického občana a dává mu přitažlivé perspektivy pro další život i v důchodovém věku. Ani národohospodářský efekt takové politiky není bezvýznamný. Rezervu nepracujících (a z větší nebo menší části práce schopných) občanů v důchodovém věku lze v poválečném vývoji srovnat jen s rezervou, která vznikla v důsledku socializace zemědělské výroby a umožnila mohutný rozvoj celé výrobní, zejména průmyslové sféry.

Potenciální možnosti aktivní ekonomické činnosti osob v důchodovém věku

Dosavadní zkušenosti ukázaly na poměrně malou efektivnost opatření směřujících ke zvýšení účasti občanů v důchodovém věku na produktivní činnosti v národním hospodářství; ukázaly, že není možné počítat s takovým pracovním režimem, jaký je běžný u pracovníků mladších věkových kategorií. Je třeba vzít v úvahu, že tito občané mají zákonný nárok na pracovní odpočinek a jejich možnosti jsou individuálně omezené.

Do popředí vystupuje předpoklad dobrovolnosti, morální a hmotné stimulace a vytvoření takového pracovního režimu, který by umožňoval reprodukci jejich pracovních potencií. Celý problém je dále komplikován tím, že nejde o vymezené profesní činnosti, ale o celé spektrum běžných profesí. Druhou stránkou věci je, že ekonomická aktivita důchodců musí být společensky žádoucí, musí přinášet společnosti prospěch. Úspěšné řešení této otázky vyžaduje celospolečenské řízení, organizování a usměrňování všech stránek stimulace osob v důchodovém věku k aktivní ekonomické činnosti. To přesahuje

(8) Například ani provozování různých zálib (sběratelských apod.), návštěva kulturních podniků, cestování atd. nepřináší plné uspokojení sociálních potřeb. Chybí zde moment společenské užitečnosti takových činností, především vědomí spoluúčasti na vytváření společenského blahobytu.

(9) Relativně malý počet ekonomicky činných občanů v důchodovém věku ve všech odvětvích národního hospodářství je možné vysvětlit mj. i pokračující intenzifikací naší ekonomiky, která kladé zvýšené fyzické i psychické nároky na pracovníky všech profesí a řídicích úrovní. Menší schopnost adaptace na měnící se pracovní podmínky vytváří bariéru pro uplatnění občanů v důchodovém věku.

kompetenci orgánů lidosprávy, jednotlivých resortů i stávajících zájmových organizací Národní fronty (ČSČK, různé zájmové svazy atd.), které také tyto občany sdružují a ve větší nebo menší míře se na praxi sociální politiky podílejí.

Společensky organizovaná produktivní činnost občanů v důchodovém věku je v plném smyslu slova možná pouze v zemi se socialistickým společenským zřízením, která dokáže vytvářet pracovní příležitosti pro všechny občany bez rozdílu a kde limitem pro zvyšování společenského blahobytu jsou jen materiálové a energetické zdroje a zdroje pracovních sil. Dnešní sociální politika vyspělých kapitalistických zemí řeší hospodářskou a společenskou krizi na úkor sociálních jistot svého obyvatelstva. Rozvíjení stimulační funkce sociální politiky je v těchto státech utopické a se zřetelem k rostoucí armádě nezaměstnaných absurdní.

Produktivní činnost našich občanů v důchodovém věku je závislá víceméně na jejich vlastní iniciativě. Má dočasný charakter a společnost nemá dostatečné záruky užitečnosti a efektivnosti takových iniciativ. Bude-li však všestranně společensky organizována, bude možné usměrnit ji společensky žádoucím směrem a zabezpečit i její reprodukci. Občané v důchodovém věku pak mohou vystupovat vůči společnosti jako specifická sociální skupina, mohou přijímat závazky a poskytovat společenské záruky.

Nabízí se otázka, zda naše ekonomika může vytvořit dostatečný prostor pro aktivní ekonomickou činnost občanů v důchodovém věku. Pokud jde o pokračování v aktivní činnosti po dosažení důchodového věku na stávajících pracovištích, zdá se, že možnosti zvyšování jejich počtu — alespoň ve většině oborů — jsou omezené.(10) Přitom však některá odvětví národního hospodářství trpí citelným nedostatkem pracovních sil a nemohou uspokojivě plnit nároky na ně kladené. Jde zejména o oblast obchodu, služeb a drobné výroby, kde se pro iniciativu občanů v důchodovém věku otevírají široké možnosti. Bylo by možné zde využít jejich znalostí a kvalifikace ze všech oborů lidské činnosti, popřípadě i strojů, nástrojů a zařízení, jimiž disponují, a lépe tak využívat i místních surovinových, energetických a palivových zdrojů atd. Takový přístup by měl v současné situaci vysoce aktuální dvoustranný efekt. V rovině společenské by přispěl k řešení některých dočasných problémů našeho národního hospodářství, v rovině individuální by přispěl k vytváření modelu aktivního stáří. Je přirozené, že takové řešení vyžaduje účinnou společenskou organizaci a kontrolu zaměření, rozsahu a kvality naznačených činností.

* * *

Kádrovou základnu občanů vstupujících do důchodového věku tvoří již generace, která se aktivně podílela na výstavbě základů socialismu, která je strůjcem vysoké úrovně materiálního blahobytu a morálně politické jednoty našich národů. Také v současné době se ve velkém počtu podílí na rozvoji

(10) Podíl zaměstnanosti v terciárním sektoru v průmyslově vyspělých státech neustále stoupá. Podle prognózy [Wagenführ 1970] má v NSR do roku 2000 dosáhnout 80 % všech pracujících. Prognóza reprodukce pracovní síly, vývoje pracovní doby a struktury zaměstnanosti do roku 1990 v ČSSR [Prognóza 1972] odhaduje podíl pracujících v terciární sféře na 48—50 %. To představuje v porovnání se současným stavem nárůst více než miliónu osob. K tomu je třeba připočíst rostoucí význam tzv. průmyslových služeb. Prosperita velkých, do značné míry automatizovaných průmyslových gigantů je, jak známo, závislá na výrobních službách velkého počtu drobných výrobců těch součástí a komponentů, které jsou pro průmyslovou velkovýrobu nentabilní.

naší ekonomiky a společenského života. Prošla složitým obdobím třídních bojů v období po druhé světové válce a v převážné většině si zachovala vědomí odpovědnosti i za další rozvoj naší ekonomiky a společenského života.

Jde nejenom o to vštěpovat mladým lidem úctu k dílu starších generací.⁽¹¹⁾ Jde o vytváření podmínek pro jejich další ekonomickou aktivitu ve prospěch socialismu a tím i o rozvíjení socialistického životního způsobu této sociální skupiny v plném významu tohoto pojmu, který se tak diametrálně liší od „kvality života“ obdobné sociální skupiny v kapitalistických státech.

Důsledky plánovitého zapojení občanů v důchodovém věku do aktivní ekonomické činnosti se netýkají pouze této sociální skupiny, ale znamenají přínos pro celou společnost. K úspěšnému řešení složitých sociálních a ekonomických úkolů je nutné mobilizovat všechny rezervy, jimiž naše společnost disponuje. K takovým rezervám, které mohou podstatně ovlivnit průběh a výsledek našeho úsilí za další společenský rozvoj, patří i skupina občanů v důchodovém věku.

Je například známo a často se diskutuje o tom, že v důsledku extenzivního rozvoje naší ekonomiky narostly v průběhu doby určité disproporce v národním hospodářství, které se projevují zejména v oblasti služeb a drobné výroby, kde není dostatečná kapacita socialistických organizací. Mnozí jednotlivci toho využívají a neoprávněně tyto služby poskytují, a to často i na úkor své pracovní doby, strojů, zařízení a materiálu organizací, v nichž jsou zaměstnáni. Tento stav nejen vede k nežádoucímu „přerozdělení příjmů“ a nadměrnému obohacování některých jedinců, ale i k deformaci zásad socialistického života a devalvací hodnot, které jsme před naší společností nastolili.

Plánovité a společensky řízené zapojení občanů v důchodovém věku do produktivních činností může tedy být na jedné straně chápáno jako jeden z prostředků postupného odstraňování disproporcí v národním hospodářství a nežádoucích deformací socialistického životního způsobu, na druhé straně pak jako součást sociální politiky vytvářející pro občany v důchodovém věku prostor pro uspokojení jejich potřeby pracovat a mít pocit společenské prospěšnosti, což je jednou z významných potřeb socialistického člověka.

Právě v letošním roce, v němž má být z rozhodnutí OSN věnována mimořádná pozornost problematice stárí, máme příležitost demonstrovat možnosti socialistického společenského zřízení při aktivním a komplexním řešení problémů občanů v důchodovém věku.

Literatura

Anděl V. a kol.: *Spotřeba starých lidí v domácnostech nepracujících důchodců bez ekonomicky aktivních členů v ČSSR*. Závěrečná zpráva SPEV VI-3/4.1., studie č. 5, Praha, VÚPSV 1979.

Člověk, věda, technika. Praha — Moskva, Svoboda — Polizdat 1975.

Duběn R. — Stíbalová B.: *Jak budeme žít v roce 2000?* Praha, Svoboda 1976.

Filipcová B. — Filipce J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.

Machon L.: *Modelování sociálních jevů a procesů*. Praha, ÚFS ČSAV 1980.

Prognóza reprodukce pracovní síly, vývoje pracovní doby a struktury zaměstnanosti do roku 1990. Praha, FMPSV ČSSR 1972.

Rudé právo. 16. 3. 1982.

Šolcová M.: *Sociální politika socialistické společnosti*. Praha, Svoboda 1982.

Vrbecký F.: *Padaající vodopád*. Tvorba 1982, č. 10.

Wagenführ H.: *Zukunft in Wort und Zahl, Deutschlands Wirtschaft 1970—2000*. Tübingen, Demokrit Verlag 1970.

(11) Československý červený kříž ve spolupráci s ÚV NF ČSR vypracoval koncepci dlouhodobého společenského programu *Úcta ke stárí*.

Резюме

Л. Махонь: Социальная политика и граждане пенсионного возраста

Часто применяемый термин «граждане постпродуктивного возраста» не отражает способность этой социальной группы населения выполнять активную экономическую деятельность.

Совокупность лиц пенсионного возраста, насчитывающая 2,9 млн. человек и представляющая около 20% населения ЧССР, неоднородна в смысле их физических и умственных возможностей и социальных потребностей. Если принять во внимание, что приблизительно 200 тысяч человек из этого числа не может полностью обеспечивать свои потребности вследствие неудовлетворительного состояния здоровья и пониженной мобильности, около 300 тысяч граждан нуждается скорее в помощи государства и не может активно участвовать в общественной деятельности, почти 600 тысяч лиц пенсионного возраста продолжает активную экономическую деятельность на полную ставку, то остается примерно 1,5—1,8 млн. человек, представляющих резерв, который может быть в большем или меньшем объеме привлечен к продуктивному труду.

Уход из продуктивной сферы означает существенное снижение жизненного уровня граждан пенсионного возраста и выразительное изменение в их образе жизни. Это проявляется, в частности, в резком относительном росте расходов на покрытие необходимых жизненных потребностей и услуг и в выразительном абсолютном и относительном снижении расходов на обновление промышленных товаров домашнего обихода, текстильных изделий и особенно затрат на культуру, на развитие любимых занятий, хобби и на отдых. В то же время отдельные виды любительской деятельности представляют для них не только определенную компенсацию их прежней трудовой роли, а становятся практически главной формой их собственной самореализации.

Наше общество выделяет большие средства на социальное обеспечение населения и занимает в этом отношении одно из ведущих мест в мире. Но до сих пор преобладает харитативный аспект этой проблематики, тогда как стимуляционной функции социальной политики уделяется меньше внимания. На практике необходимо систематически и целенаправленно создавать условия для активного участия лиц пенсионного возраста в общественно полезной и прежде всего продуктивной деятельности. Лишь такая деятельность может быть адекватной компенсацией утраты прежней роли в активной экономической деятельности.

Предыдущее экстенсивное развитие нашей экономики привело к возникновению определенных диспропорций, проявляющихся особенно в том, что ряд видов деятельности, в частности, в сфере услуг и мелкого производства не обеспечивается социалистическими организациями. Эти диспропорции используются отдельными лицами, которые, руководствуясь законом спроса и предложения, предоставляют эти услуги, причем зачастую в законное рабочее время, с применением машин, оборудования и материалов, принадлежащих организациям, в которых они работают. «Перераспределение доходов», которое при этом реализуется, ведет не только к чрезмерному обогащению этих индивидов, но нарушает также принципы и нормы социалистического образа жизни.

Целенаправленное и организованное привлечение граждан пенсионного возраста к продуктивной деятельности на этих участках может как раз мотивироваться общественной задачей, носящей в экономическом отношении характер постепенного устранения диспропорций в народном хозяйстве, а в социальном — характер борьбы против нежелательных деформаций социалистического образа жизни.

Кадровую базу современной социальной группы лиц пенсионного возраста образуют уже поколения, которые участвовали в строительстве основ социализма, прошли сквозь сложный период классовой борьбы после второй мировой войны и в своем подавляющем большинстве сохранили чувство ответственности за дальнейшее общественное развитие. Эта группа населения может существенным образом содействовать решению современных сложных экономических и социальных проблем и в то же время найти новую концепцию своей общественной роли, эквивалентной прежней общественной роли в период их экономической активности.

Summary

L. Machoň: Social Policy and Citizens at the Pension Age

The frequently used term "citizens of the post-productive age" fails to reflect the capacity of this social group of the population to perform economic activity.

The group of persons who have reached the pension age, comprising 2.9 million and representing 20% of the total population of Czechoslovakia, is far from homo-

geneous as regards physical and mental potencies and social needs. Taking into account that approximately 200 thousand of them are incapable of satisfying their needs without the help of others due to an unsatisfactory state of health and lowered mobility, roughly 300 thousand persons, being unable actively to participate in social activity, are in need of the society's help, and more than 600 thousand citizens of the pension age continue full-time jobs, the remaining 1.5—1.8 million persons represent a reserve capable of joining in productive work to a greater or lesser extent.

Leaving the productive sphere entails a considerable lowering of the living standard of retired persons, as well as a noticeable change in their way of life. This becomes most clearly apparent in the rapid relative growth of expenses for the indispensable necessities of life and services on the one hand, and, on the other hand, by a marked absolute and relative reduction of expenses for the renovation of industrial goods for the household, textile ware, and particularly of expenditures on culture, pursuing personal interests, and recreation. At the same time, interest activities represent not only a certain compensation for the former working role of retired persons but practically become the main form of their self-realization.

Our society spends considerable means for the citizens' social welfare; in international comparison, it occupies one of the foremost places in this respect. For the time being, however, it is still the charitable aspect that prevails, while the stimulative function of social policy is given less attention. In practice this implies a systematic and purposeful formation of a space for the involvement of persons at the pension age in socially useful, particularly productive activity. Only activity of this kind can provide an adequate compensation for the loss of one's previous role in economic activity.

The foregoing extensive development of our economy has given rise to certain disproportions; these manifest themselves particularly in the fact that a number of activities, mainly in the area of services and small-scale production, are not secured by socialist organizations. These disproportions are misused by some individuals who, on the basis of the law of demand and supply, are willing to provide these services — frequently to the detriment of their working hours, machines, materials, and equipment of the organizations employing them. The "redistribution of incomes" realized in this way not only facilitates a disproportionate enrichment of these individuals but also violates the principles and norms of the socialist way of life.

A goal-directed and organized involvement of persons of the pension age in production activities in these sectors may be motivated by a socially committed task which, in its economic form, assumes the character of a gradual elimination of disproportions in national economy, while in its social form it bears the character of a struggle against undesirable deformations of the socialist way of life.

The personnel basis of the contemporary social group of pension-age persons is already formed by generations that have taken part in building up the foundations of socialism, and passed through the complicated epoch of class struggles in the period following World War II; in their vast majority, they have not lost the feeling of responsibility for the future social development. This group can significantly contribute to the solution of contemporary complex economic and social problems, and simultaneously find a new conception of its members' social role, equivalent to the social role they played at the time of their economic activity.

Jednou zo základných zásad marxisticko-leninskej sociálnej politiky je umožniť starším a starým občanom naďalej sa podieľať v stále väčšej miere svojimi schopnosťami a skúsenosťami na rozvoji života spoločnosti. Realizácia tejto zásady je okrem iného podmienená hlbokým poznaním procesu starnutia ako i problémov z neho vyplývajúcich.

Tento proces dlho nebol u nás v popredí záujmu sociológov. Narastanie skupiny starších a starých ľudí však v súčasnosti podnietilo popri výskumníkoch iných vedných disciplín i bádateľský záujem sociológov. V popredí tohto záujmu už nie je len otázka predlžovania chronologického veku, ale problémy spojené s predlžovaním aktivity a spoločenskej užitočnosti starých občanov.

Aby starnutie a staroba neboli obdobím dožívania, ale obdobím ďalšej realizácie ľudskej osobnosti, je nutné preklenúť celý rad objektívnych a subjektívnych problémov.

Táto štúdia si nekladie za cieľ analyzovať všetky problémy, snaží sa skôr o teoreticko-metodologickú charakteristiku niektorých závažných sociologických problémov procesu starnutia a staroby.

K problému periodizácie životného cyklu

Pri skúmaní jednotlivých etáp života (a starobu možno za ňu považovať) jedným z problémov je ponímanie periodizácie životného cyklu. Pre prevažnú časť výskumníkov zaoberajúcich sa klasifikáciou ľudského veku, životný cyklus bol predmetom analýzy. Avšak z hľadiska skúmania konkrétnych ľudí v konkrétnej etape ich života ostávajú tieto analýzy zväčša iba teoretickou abstrakciou. Z tohoto hľadiska životný cyklus by nemal byť len vlastným predmetom výskumu, ale mal by byť jeho určitým princípom, konkretizujúcim hľadiskom prístupu ku skutočnosti. Mal by sa stať nástrojom, pomocou ktorého sledujeme jeho jednotlivé etapy, ktoré, ako výstižne poznamenáva J. Večerník, „sú akosi sériou nádrží, v ktorých sa pomaly ale neustále mení kvalita obsahu“ [Večerník 1974: 3–19]. Súčasne prevažná časť periodizácie bola a je poznačená príslušnosťou výskumníkov k tej — ktorej vednej disciplíne, čo spôsobuje, že sa klasifikácia životného cyklu rozpadáva na množstvo špeciálnych životných cyklov so špecifickou periodizáciou, ktoré sa často navzájom prekrývajú.

Prvé pokusy o klasifikáciu ľudského veku sa podľa H. A. Rhee objavujú už v antike u Alkmaiona (Pythagorovho žiaka), pričom sa táto periodizácia opiera o násobky čísla sedem, takže za veľmi starého muža je pokladaný už 49-ročný jedinec ($7 \times 7 = 49$) [Rhee 1974: 117].

Periodizácia životného cyklu jedného z prvých autorov, ktorí sa zaoberali touto problematikou, — profesora anatómie Albrechta Hallera — je poznačená prístupom jeho vedeckej disciplíny ku skúmanej skutočnosti, pričom kritériom boli anatomické

zmeny pozorované v rôznych štádiách veku pri súčasnej absencii kritérií ostatných vedných disciplín.

Výlučne spoločenské kritérium periodizácie života volila zasa Charlotta Bühlerová, pričom kritériom základným bola úroveň participácie individua v pracovno-profesionálnom systéme. Na tomto základe člení životný cyklus na:

1. obdobie bez určenia alebo zamerania (Bestimmung) asi do 15 rokov;
2. obdobie nešpecializovanej expanzie (16—25 rokov);
3. obdobie špecifikácie a pracovnej zrelosti (do 45 rokov);
4. obdobie duševného rozmachu, úspechu (45—60 rokov);
5. obdobie teoretického pomeru k životu, retrospektíva (vyše 60 rokov) [Rhee 1974: 12].

I keď možno súhlasiť s autorkou, že život človeka je formovaný prácou, ktorá má svoj začiatok, zdokonaľovanie, stabilizáciu, úbyt看 a neskôr zánik pracovných schopností, je nesporné, že v produktívnom veku rovnako dôležité z tohto hľadiska sú i aktivity mimopracovné (ich skladba, frekvencia, kvalitatívna úroveň).

V. Příhoda v práci *Ontogeneze lidské psychiky* sa pokúsil o komplexnejšiu periodizáciu, pričom za kritérium rozdelenia volil charakteristiku každého životného odstavca, v ktorom tvorí jednotu biologický rast, sociálne zameranie a psychický odraz celkového vyrovnania sa so stále sa meniacimi životnými situáciami [Příhoda 1971: 9]. Podľa autora človek v každom vekovom období zaujíma k spoločnosti a prírode iný postoj a vnútorne tento postoj inak prežíva.

Na tomto základe autor delí životný cyklus nasledovne:

1. Rozvoj antenatálny
2. Prvé detstvo
 - a) obdobie nemluvňata
 - b) vek batoľata mladšieho od 1—2 rokov
 - c) vek batoľata staršieho od 2—3 rokov
3. Druhé detstvo
 - a) predškolské od 3—6 rokov
 - b) prepubescencia od 6—11 rokov
4. Pubescencia od 11—15 rokov
5. Obdobie bebetické
 - a) postpubescencia od 15—20 rokov
 - b) od 20—30 rokov
6. Životná stabilizácia a vyvrcholenie od 30—45 rokov
7. Stredný vek (začínajúca involúcia) od 45—60 rokov
8. Sénium
 - a) staroba od 60—75 rokov
 - b) kmetstvo 75 a viac rokov [Příhoda 1971: 10].

I keď — ako sám autor tvrdí — toto rozdelenie znamená len akúsi normu, vekové gradienty, ktorými prechádza človek od počatia až k hrobu, takéto ponímanie životného cyklu je na jednej strane úzko sociálno-psychologické, na druhej strane v jeho všeobecnosti mizne vývojový rozdiel nielen ako podotýka medzi pohlaviami, ale i medzi jednotlivými sociálnymi skupinami spoločnosti.

Napriek uvedenému je bez pochyb, že v živote človeka existujú obdobia, ktoré sú špecifické, pričom táto ich špecifickosť je spravidla podmienená faktormi, ktoré sú súčasne determinantmi socializácie. Ak prijmeme za východisko periodizácie životného cyklu úroveň socializácie individua, môžeme potom za základné (merateľné) indikátory prijať frekvenciu a intenzitu sociálnych interakcií.

Z tohto hľadiska život človeka je možné potom členiť približne takto:

1. Obdobie zrakovej a mimickej interakcie (0—1 $\frac{1}{2}$ rokov) (ide o obdobie, kedy dieťa vyjadruje svoje potreby napr. pomocou plaču a príjemné pocity napr. smiechom).
2. Obdobie počiatkov verbálnej interakcie (1—2 roky).
3. Obdobie začiatkov kolektívnych interakcií (3—6 rokov) (spravidla sa toto obdobie začína vstupom dieťaťa do škôlky a interakcie sa realizujú najmä cez kolektívne hry).
4. Prvé obdobie kolektívneho transferu (6—15 rokov):
 - a) obdobie začiatkov grafických interakcií (6—7 rokov),

- b) obdobie intenzívnej socializácie cestou poznania a vedenia (7—16 rokov). Súčasne v tomto období dochádza k vytváraniu neformálnych kamarátskych interakcií.
- c) obdobie intenzifikácie a stabilizácie rodičovských interakcií (23—45 rokov),
- 5. Druhé obdobie kultúrneho transferu (15—23 rokov):
 - a) obdobie intenzívnej socializácie cestou vzdelávacieho procesu zameraného funkčne na zaradenie do pracovno-profesionálneho procesu (15—18 až 23 rokov),
 - b) začiatok interakcií v rámci pracovno-profesionálneho systému pracovníkov so stredným a úplným stredným vzdelaním (18—23 rokov),
 - c) prvé obdobie emocionálnych interakcií (15—18 rokov),
 - d) druhé obdobie emocionálnych interakcií spravidla končiace založením rodiny u dievčat (18—23 rokov), u chlapcov (18—26 rokov),
 - e) obdobie začiatkov partnerských vzťahov v rámci rodiny dievčatá (18—23 rokov) chlapci (18—26 rokov).
- 6. Obdobie pracovno-profesionálnych a rodinných interakcií:
 - ženy (23—55 rokov)
 - muži (23—60 rokov);
 - a) obdobie zvýšenej frekvencie interakcií v rámci pracovno-profesionálneho systému (determinovaných aspiráciami na sociálny status) (23—35 rokov),
 - b) obdobie intenzifikácie a stabilizácie pracovnoprofesionálnych väzieb (obdobie evolucionie sociálneho statusu) (35—45 rokov),
 - c) obdobie intenzifikácie a stabilizácie rodičovských interakcií (23—45 rokov),
 - d) obdobie vrcholu frekvencie sociálnych interakcií v rámci pracovno-profesionálneho systému
 - ženy (40—55 rokov)
 - muži (45—60 rokov),
 - e) obdobie zníženia integračných väzieb v rámci 2. generačnej rodiny (postrodičovské obdobie) — vznik integračných väzieb 1. a 3. generácie —
 - ženy (40—55 rokov)
 - muži (45—60 rokov),
 - f) teritoriálna stabilita interakcií (40—60 rokov).
- 7. Obdobie postproduktívne:
 - a) obdobie oficiálneho penzionovania
 - ženy (55±)
 - muži (60±)
 - čiastočná strata väzieb v pracovno-profesionálnom systéme,
 - b) obdobie intenzifikácie partnerských vzťahov v rámci rodiny,
 - c) intenzifikácia integračných vzťahov v rodine,
 - d) intenzifikácia väzieb v rámci záujmových spoločenských skupín,
 - e) intenzifikácia intergeneračných väzieb 1. a 3. generácie,
 - f) zvyšovanie závislosti interakcií na somatických faktoroch,
 - g) postupná strata pracovných síl (75+).

Uvedená klasifikácia si nekladie za cieľ postihnúť somatické a psychické zmeny jednotlivých etáp životného cyklu, má byť len inštrumentáriom pre analýzu jeho sociálnych zmien berúc do úvahy, že život každého ľudského individua predstavuje špecifický, nepretržitý proces prebiehajúci v konkrétnych spoločenských podmienkach, pričom individuálne tvarované zmeny prebiehajúce v živote človeka determinujú špecifické vývojové stupne, ktoré tvoria jeho životný cyklus.

Chronologický vek či sociálne determinanty?

(K problému stanovenia začiatku staroby)

S problémom klasifikácie ľudského života úzko súvisí i problém stanovenia počiatku jeho jednotlivých etáp, najmä začiatku staroby.

Na základe súčasného stavu poznania je obťažné a vôbec problematické stanoviť začiatok staroby, nejaké typické obdobie, alebo dokonca rok v ľudskom živote, kedy vlastne začína staroba.

Zo sociologického hľadiska výklad začiatku staroby je úzko spojený s otázkou sociálnych definícií stredných a neskorších fáz životného cyklu, pričom začiatok staroby predstavuje prechod od jednej fázy k druhej. Tento prechod nemožno určiť podľa chronologického veku, pretože zo sociologického hľadiska predstavuje vek iba spôsob definovania sociálnej skupiny rozdielneho veku, nie však prechod medzi nimi, tobôž nie sociálnu etiológiu prechodu.

Jedným z determinujúcich faktorov stanovenia začiatku staroby individua je jeho právna a sociálna definícia prijatá tou-ktorou spoločnosťou.

a) Právna definícia začiatku staroby

Ťažisko definícií začiatku staroby podľa zákona spočíva vo všetkých vyspelých štátoch v normatívne určenej hranici najnižšieho veku pre začiatok opatrení starobného zabezpečenia.

Nasledujúca tabuľka podáva prehľad o rozdielnom určení tejto vekovej hranice v systémoch sociálneho zabezpečenia niektorých štátov (podľa [Gores 1971]).

Tabuľka 1. Vekové hranice v systémoch sociálneho zabezpečenia niektorých európskych štátov

Štát	Vekové hranice	
	Muži	Ženy
ČSSR	60	55
Holandsko	65	65
NDR	65	60
PER	65	55
NSR	65	60
Rakúsko	65	60
Švajčiarsko	65	65
MČR	60	50
Švédsko	67	62
Taliansko	60	55
Veľká Británia	65	60

Od uvádzanej vekovej hranice, na ktorej sa zakladá nárok na dôchodok (oprávnená veková hranica), je v kapitalistických štátoch ostro vymedzená veková hranica, ktorá znamená bezprostredne stratu zamestnania. Ako uvádza P. Gores „... na západe je u zamestnávateľov veľmi rozšírená obyčaj spájať „oprávnenú“ a „nútenú“ vekovú hranicu, to znamená dať výpoveď v tom časovom bode, v ktorom vzniká právny nárok“ [Gores 1971 : 78].

Okrem uvedeného rozdielu medzi oprávnenou a nútenou vekovou hranicou existujú i rozdiely v stanovení oprávnenej vekovej hranice pre rôzne profesionálne skupiny. Aj u nás sa považujú napr. baníci, vojaci z povolania, piloti, členovia ZNB na základe ich namáhavej práce v skoršom časovom bode za „starých“, starších ako väčšina ostatných robotníkov či zamestnancov. Avšak možno súhlasiť s F. Thiedingom, že „... všetky ustanovenia, na ktoré sa vo vyššom veku viažu osobitné oprávnenia, ochranné a pomocné opatrenia, konštatujú nepochybne začiatok staroby ľubovoľne“ [Thieding 1956 : 8]. Je teda zrejmé, že neflexibilné ohraničenie vyčlenenia z pracovno-profesionálneho systému determinované nadindividuálnymi faktormi socio-profesionálnych štruktúr, avšak nezohľadňujúce variabilitu výkonovej schopnosti jednotlivcov, je prinajmenšom diskutabilné.

Jednou z možností odstránenia nepružnosti ohraničenia vyčlenenia z pracovno-profesionálneho systému by mohlo byť zavedenie systému diferencova-

ného odchodu do dôchodku tak, ako ho navrhuje H. Worach-Kardas [1972] predpokladajúc vytvorenie troch kategórií, pričom prvú by tvoril pružný dôchodkový vek smerom dolu umožňujúci odísť do dôchodku skôr (asi o 5 rokov); druhú pružný dôchodkový vek smerom hore umožňujúci pokračovať v práci a tretiu dôchodkový vek smerom hore i dolu. Navrhovaný systém je zaujímavý tým, že by umožnil určitú slobodu rozhodovania v rozpätí 10 rokov, čím by sa z časti naplnila zásada dobrovoľnosti.

Sociálne dôležitými sa stávajú hranice staroby nielen sociálno-právnym zabezpečením stanovených opatrení, ale aj tým, že legálne definície začiatku vyššieho veku života majú spätný vplyv na postoje jedinca v spoločnosti a tak prispievajú k sociálnej definícii staroby. Zákonne ustálený časový bod pre možnosť poberania starobného dôchodku, ktorý sa považuje spravídla za začiatok štádia staroby, je súčasne jedným z determinujúcich faktorov rôznych foriem chovania sa. (Chovanie jednotlivca sa ovplyvní tým, že tento preberie právnú definíciu staroby v sebahodnotení a chová sa zodpovedajúco predstávám v danej sociálno-kultúrnej vekovej skupine.)

b) Sociálna definícia začiatku staroby

Východiskom sociálnej definície je úroveň plnenia základných spoločenských funkcií jedincem. Podľa R. Havighursta „... osoba je stará, keď je príliš stará vykonávať nejakú dôležitú sociálnu funkciu...“ [Havighurst 1958 : 44].

V rôznych spoločnostiach ako aj vo vnútri rôznych skupín toho-ktorého spoločenského systému však vznikajú rozdielne predstavy o tom, ktoré spoločenské funkcie sú z hľadiska určenia začiatku staroby dôležité.

Najdôležitejšou spoločenskou funkciou jedinca je jeho účasť v pracovno-profesionálnom systéme. Vyradenie z tohto systému (najmä u mužov) je jedným z indikátorov začiatku neskorších fáz životného cyklu. Možno však súhlasiť s názorom M. Thalmona, že „... diferencovanie vzhľadom na vyradenie z práce pôsobí celým komplexom demografických, ekonomických, sociálnych a kultúrnych faktorov...“ [Thalmon-Yonina 1968 : 186].

Pri stanovení začiatku staroby zo sociologického hľadiska významnú úlohu hrajú okrem vyradenia z pracovno-profesionálneho systému rodinnocyklické danosti. S oženením (vydajom) dospelých detí, s oddelením ich domácnosti, väčšinou teda pred odchodom na dôchodok, začína sa dnes pre mnoho ľudí po určitej stránke nová fáza životného cyklu, nový životný úsek. Ďalšou udalosťou, ktorú spoločnosť často pokladá ako začiatok vyššieho veku, je narodenie vnúčat.

Súčasná prax ukazuje, že osoby rôzneho veku, vzdelania, rôznych profesií a rozdielneho socio-ekonomického statusu určujú začiatok staroby rozdielne. Najmä mladí ľudia preberajú svoje predstavy, ktoré sú v praxi uplatnených hraníc pre dôchodok ako hranice staroby. Čím je osoba staršia, tým skôr označuje neskorší časový bod ako začiatok vyššieho veku (7-ročnému dieťaťu sa 18-ročný mladík zdá starý, mladík generáciu svojich rodičov v jej štyridsiatke považuje za starú, 45-ročným starým rodičom je zasa starý osemdesiatnik a pod.).

Sociálny začiatok vyššieho veku súvisí často so životnými predstavami, ktoré spravidla vystúpia v neskorších časových bodoch a sú determinované predovšetkým smrťou manželského partnera, smrťou priateľov a známych.

Sociálna definícia začiatku staroby variuje veľmi silne so zdravotným stavom jedinca. Čím horší je jeho zdravotný stav, čím menej funkcií môže vykonávať, tým skôr možno konštatovať sociálny začiatok jeho staroby. Jednu

z charakteristík pre príslušnosť k starým z tohto hľadiska je ich závislosť od mladších, závislosť od sociálnych inštitúcií.

Možno povedať, že hranicu začiatku staroby určuje hlavne spoločnosť na základe právnych a sociálnych definícií. Sociálno-kultúrne definovaný začiatok staroby má síce priamy vzťah k chronologickému času, vekove však nemožno ho s ním stotožniť. Význam kategoriálnej vlastnosti „veku“ sa vytvára iba v kontexte so súčasnou sociálnou skutočnosťou. Preto možno považovať za pochybné vytvorenie všeobecnej výpovede o začiatku staroby pomocou rokov.

Bude pravdepodobne správnejšie namiesto chronologického veku vziať za meradlo „komplexný index“ určenia veku, ktorý by mal na zreteli interferencie medzi biologickým, psychologickým a sociálnym vekom.

Takéto komplexné meradlo nielen umožní presnejšie stanoviť začiatok staroby, ale môže slúžiť ako inštrumentárium pri zaraďovaní ľudí do jednotlivých biosociálnych vekových skupín.

K problému starých ľudí ako komponenta sociálnej štruktúry

Pôsobením procesu stárnutia vytvára sa neustále sociálna skupina, ktorá je významným komponentom sociálnej štruktúry. Základným východiskom analýzy starých ľudí ako komponenta sociálnej štruktúry sú najčastejšie tzv. prirodzené biologicko-fyziologicko-psychologické, t. j. tzv. večné faktory ľudskej ontogenézy. Determinujúci znak príslušnosti k takejto skupine môže predstavovať sčasti chronologický vek, pričom sa vychádza z faktu, že s vekom prežíva človek nezvratné biologické, fyziologické a psychické zmeny. Tieto zmeny prebiehajú v mnohých rovinách, rôznych časových obdobiach, rozličnou intenzitou a väčšinou v závislosti od súhrnu spoločenských podmienok. V jednotlivých obdobiach tohto ontogenetického vývoja existuje u jednotlivca i skupín špecifická odlišnosť fyzických a psychických vlastností.

Avšak podobne ako v sociológii mládeže i pri skúmaní starých ľudí je potrebné rozšíriť biologizujúci a psychologizujúci prístup k tejto sociálnej skupine o aspekty sociálne a jej existenciu chápať ako výsledok istého spôsobu usporiadania sociálneho a ekonomického systému spoločnosti a nie iba ako „prirodzený“ dôsledok fyzickej a psychologickéj staroby. Pri skúmaní starých ľudí možno odôvodnene hľadať paralelu s názorom L. Macháčka, ktorý považuje „...mládež za sociálne-historickú skupinu. Zdôrazňuje sa tým skutočnosť, že rozdelenie populácie na vekové kategórie a teda aj vyčlenenie istých vekových kategórií do skupiny mládeže vyjadruje len javovú stránku hlbšieho sociálneho procesu, ktorý je vo svojej podstate určený špecifickou formou historicky podmieneného usporiadania sociálno-ekonomických vzťahov v jednotlivých spoločensko-ekonomických formáciách“ [Macháček 5].

Podobne ako u mládeže základným východiskom sociologickej analýzy skupiny starých ľudí sa tak stáva spoločnosť, zákonitosti jej fungovania, objektívne spoločenské zákonitosti vymedzujúce miesto a úlohy triedy, ku ktorej jej starí príslušníci patria a na ktorej pozíciách stoja.

Špecifickosť sociálnej skupiny starých ľudí sa teda v sociologickom prístupe nevyvodzuje len z biologicko-fyziologických a psychických faktorov ľudskej ontogenézy, ale i zo sociálnych faktorov, ako je stupeň spoločenskej deľby práce, charakter spoločensko-politického zriadenia, rozvoj urbanizácie, politiky apod.

Z toho dôvodu pri skúmaní starých ľudí ako sociálnej skupiny sa zdá byť adekvátnejší pojem „generácia“, ktorú možno charakterizovať ako objektívne sa utvárajúcu konkrétne historickú pospolitosť vekove si blízkych a v tom

istom definovanom období sformovaných ľudí, vyznačujúcich sa nielen špecifickými demografickými, fyziologicko-biologickými a psychologickými rysmi, vlastnosťami, ale i vnútornou sociálnou diferenciáciou a sociálnou aktivitou zanechávajúcou v historickom vývine spoločnosti svoj prínos. Jej úplnú charakteristiku však nie je možné podať bez analýzy konkrétnych historických podmienok, nemožno ju oddeľovať od spoločnosti, ktorá sa vždy nachádza na určitom stupni vývoja výrobných síl a výrobných vzťahov, má určitú sociálnu štruktúru a pôsobí za určitého stavu síl vo svete. Vidieť spoločnosť v jej neustálom vývoji znamená vidieť neustále vytváranie, „putovanie“, striedanie a zánik generácií. „Ich nadväznosť predstavuje väzbu medzi predchádzajúcimi a prichádzajúcimi generáciami, je charakteristická tým, že udržiava a osvojuje si v nových generáciách nutné prvky materiálnych a duchovných hodnôt minulosti, ďalej že pokračuje vo vývoji, rozmnožuje a obohacuje tieto hodnoty na základe prestavby starých podmienok a prostredníctvom zmenenej aktivity“ [Afanasjevová 1974 : 28].

Takéto chápanie generácie zdôrazňuje oproti vekovej skupine dynamický moment jej vývoja a môže zahŕňať v sebe niekoľko vekových skupín, pretože samotné hranice generácie nie sú absolútne, sú pohyblivé v rôznych spoločnostiach a zemepisných oblastiach, to znamená, že striedanie, ich vekový interval a doba ich trvania nie sú rovnaké v každej spoločnosti, v ktorých možno vidieť i rozdiel v priemernej dĺžke života ľudí. Vekový znak generácie zahrňuje v sebe prevažne kvantitatívnu stránku. Generácia je však súčasne nositeľom spoločenských vlastností a vzťahov, obsahuje teda i kvalitatívne stránky. Nesie na sebe pečať dejinných udalostí, ktoré prežila alebo dokonca uskutočnila. Je charakteristická určitou vnútornou diferenciáciou, ako napr. podľa zamestnania, pohlavia, vzdelania atď., ale najmä istou jednotou myslenia, cítenia a konania, pričom každá generácia svojou sociálnou aktivitou zanecháva v historickom vývine spoločnosti svoj generačný prínos.

Najvýraznejší prínos každej generácie sa prejavuje síce v osvojených hodnotách, je však predovšetkým vytváraný v pracovnom systéme a práve v súvislosti s možnosťou odchodu z tohoto systému pod vplyvom vzniku nároku na dôchodok existuje celý rad sociálnych problémov.

Starí ľudia v pracovno-profesionálnom systéme

(K problému predlžovania pracovnej aktivity starých ľudí)

Zatiaľ čo otázky odchodu do dôchodku sú v gerontologickej literatúre široko preberané, problémy postavenia starých ľudí priamo v pracovno-profesionálnom systéme zostávajú v úzadí vedeckej diskusie. Pokiaľ sa tieto problémy aj pretriasajú, ide predovšetkým o údaje z oblasti pracovného výkonu a niektoré príznaky prispôsobenia sa starých ľudí v pracovnom procese — napr. pracovné úrazy, absencia, profesionálna mobilita atď.

Ak nemá byť skúmanie tohto komponentu starnutia a staroby založené na nepodstatných zovšeobecneniach a stereotypoch verejnej mienky, ktorá im prisudzuje také črty, ako je slabosť, chorobnosť, ťažšia sociálna adaptabilita, neschopnosť samostatného života, musí sa analýza pracovnej aktivity starých ľudí opierať o vedecké poznatky nielen z oblasti objektívnych podmienok, ale i osobnostných predpokladov starých ľudí ako pracovnej sily.

Z tohto hľadiska problém zmien pracovnej aktivity nemožno chápať len v dichotómii účasti alebo neúčasti v pracovno-profesionálnom systéme, ale je nutné analyzovať, či v relevantnom období (pred a po vyčlenení) starý človek zostáva na tej istej pracovnej pozícii, alebo prechádza na inú, alebo dokonca opúšťa pracovno-profesionálny systém; či starší pracovníci na zákla-

de ich veku tvoria neformálne skupiny, či a v akej miere sú starší pracovníci „vlečení“ v ich pracovnej skupine a na základe akých sociálnych vlastností sa tak deje.

Preto pri riešení problému pracovnej aktivity starých ľudí nejde len o zachovanie schopnosti výkonu, udržanie jeho pracovnej kapacity, ale aj o osobnostné predpoklady — najmä o jeho sociabilitu v rámci pracovno-profesionálneho systému.

Jedným z determinujúcich faktorov ovplyvňujúcich hodnotenie spôsobu účasti starého človeka v pracovno-profesionálnom systéme je primeranosť

Možno predpokladať, že na jednej strane hodnotí svoju účasť v pracovno-profesionálnom systéme starý človek; na druhej strane sa starý človek sám stáva objektom hodnotenia zo strany iných (i zo strany zamestnávateľa).

Hodnotenie je spravidla rozdielne — manifestujú sa v ňom odlišné záujmy, berú sa často do úvahy rozdielne fakty, problém primeranosti sa javí zakaždým v kontexte odlišných daností.

V literatúre je možné stretnúť sa s rozdielnymi chápaniami primeranosti práce.

Jedným z nich je chápanie primeranosti práce z hľadiska výkonovej kapacity, teda spojené s posudzovaním práce podľa jej nárokov na fyzickú a psychickú zdatnosť a odolnosť pracovnej sily; tieto nároky sa vyvodzujú z charakteristiky pracovnej činnosti z hľadiska pracovného tempa, kontinuity práce, stupňa pracovnej činnosti atď. Takéto chápanie je príznačné pre väčšinu fyziológov a z hľadiska komplexného skúmania primeranosti práce ako faktoru determinujúceho postoj starého človeka k odchodu do dôchodku je príliš úzke.

Komplexnejšie pristupuje k tomuto problému J. Ambrož, ktorý pri posudzovaní primeranosti práce vychádza z jej namáhavosti a stupňa možnosti uplatnenia vedomostí, skúseností, zručností a návykov pracovnej sily, ktorá ju vykonáva, pričom nevzťahuje primeranosť práce len na zložku výkonnú, ale aj na ďalšie zložky pracovnej kapacity.

Ešte širšie chápe primeranosť práce Eitner, ktorý tento problém navrhuje posudzovať nielen z hľadiska schopnosti vykonávať určitý okruh pracovných činností, ale aj z hľadiska motivácie k práci (z hľadiska ochoty pracovníka). Podľa neho motivácia k práci nevzniká len v závislosti od druhu práce, ale na základe toho, ako hodnotí človek prácu ako zdroj uspokojovania svojich potrieb.

Na základe doterajších skúseností z praxe ako i výsledkov niektorých výskumov možno povedať, že účasť v pracovno-profesionálnom systéme na jednej strane kladie na starého človeka určité konkrétne nároky; tento ich konfrontuje so svojou subjektívnou pripravenosťou pre pracovnú činnosť a tak hodnotí prácu ako viac alebo menej pre seba primeranú (je samozrejmé, že hodnotí nie pracovnú účasť „ako takú“, ale jej konkrétnu podobu danú svojím zaradením na určitú pracovno-profesionálnu pozíciu); na druhej strane však účasť v tomto systéme mu umožňuje sociálne kontakty, sebarealizáciu, dáva mu pocit užitočnosti a determinuje úroveň jeho spoločenskej prestíže, pričom všetky tieto komponenty spoluvytvárajú pocit primeranosti či nepriprimeranosti práce.

So zvyšujúcimi sa požiadavkami na životnú úroveň nadobúda stále väčší význam ako faktor ovplyvňujúci predlžovanie pracovnej aktivity starých ľudí ich stanovisko k očakávanému alebo skutočnému poklesu príjmov. Proces prechodu z produktívneho do postproduktívneho obdobia životného cyklu prináša so sebou totiž celý rad zmien sociálno-ekonomického charakteru. Mení sa výška príjmov jednotlivcov i domácností a v nadväznosti na ňu do-

chádza i k zmenám v štruktúre spotreby materiálnych a duchovných hodnôt. K najvýraznejším zmenám v materiálnej situácii meranej výškou príjmov na osobu, ale i celkovou výškou príjmov, dochádza práve v súvislosti s vyčlenením z pracovno-profesionálneho systému. S odchodom do dôchodku mení sa však nielen výška príjmov, ale aj ich základný zdroj, ktorým sa stáva príjem zo sociálneho zabezpečenia — starobný dôchodok. Od jeho výšky závisí v značnej miere aj stanovisko k predlžovaniu pracovnej aktivity i po dosiahnutí nároku na odchod do dôchodku. V tejto súvislosti je nutné si uvedomiť, že starý človek výšku svojho príjmu zväčša hodnotí nielen vo vzťahu k možnosti realizácie svojich potrieb, ale v kontexte s potrebami celej rodiny (i rodín svojich detí). Inak povedané, značná časť starých ľudí chce čo najdlhšie materiálne podporovať i produktívnych a samostatných členov svojej rodiny (pomoc pri stavbe domu, chaty, kúpe auta, vybavení bytu a pod.). Na druhej strane postoj k predlžovaniu pracovnej aktivity ovplyvňuje už dosiahnutá životná úroveň a štruktúra životných plánov do budúcnosti. Možno predpokladať, že čím veľkorysejšie sú plány do budúcnosti, tým kladnejšie bude stanovisko k predlžovaniu pracovnej aktivity.

Na diferenciáciu príjmovej situácie časti dôchodcov vplýva však nielen rozdielna výška starobného dôchodku, ale aj rozdielna výška pracovných príjmov. Poznanie príčin týchto rozdielov, ako podotýka V. A. Ačarkan, predpokladá analýzu závislosti uvedených dvoch druhov príjmov od ďalších faktorov, najmä od ich veku a kvalifikácie [Ačarkan 1977: 37—44]. Prax ukazuje, že tieto faktory v značnej miere ovplyvňujú možnosť predlžovania pracovnej aktivity a tým na jednej strane výšku poberaného dôchodku a na druhej strane získavanie ďalších materiálnych hodnôt mimo neho.

Významným faktorom ovplyvňujúcim predlžovanie pracovnej aktivity je zdravotný stav. Viaceré geriatrické výskumy dokázali, že pojem zdravia je determinovaný nielen fyzickými danosťami, ale aj psychickými a sociálnymi faktormi. Ide teda o jednotu objektívneho a subjektívneho, pričom obidve stránky — stav a mienka — iba vo svojej jednote môžu spolu s analýzou prostredia a životnej situácie podať v rámci prijateľnej odchýlky obraz o zdravotnom stave každého jedinca.

Pri skúmaní determinantov predlžovania pracovnej aktivity takto chápaný zdravotný stav pôsobí v oboch smeroch — v pozitívnom i negatívnom [Werling 1981: 245—254]. Vychádzame pritom z poznatku, že biogenéza v závislosti na štrukturálnej funkcii je spojená so zmenou výkonnosti, pričom podľa stupňa nárokov okolia môže dôjsť k protirečeniu medzi požadovaným výkonom a výkonnosťou jednotlivca. Avšak rozsah obmedzenej a klesajúcej výkonnosti môže sa pomerne ľahko kompenzovať inými vlastnosťami v menšej miere rozvinutými u mladších pracovníkov — ako napr. rutinizácia pracovných návykov, skúsenosť, vyššia koncentrácia, samostatnosť jednania a i.

Z uvedeného vyplýva, že postavenie starých ľudí je ovplyvňované celým radom primárnych, determinujúcich i sekundárnych faktorov, ktoré v oboch smeroch v negatívnom i pozitívnom pôsobia na predlžovanie ich pracovnej aktivity, pričom základným východiskom riešenia tohoto problému je v maximálnom zosúladení cieľov spoločnosti s cieľmi jednotlivca, čo je možné iba v socialistickej spoločnosti.

Izolácia versus integrácia

(K problému osamelosti a osamotenosti)

Adekvátne s vývojom celej spoločnosti a rodiny v nej menilo sa i postavenie jej najstarších členov. Práve na základe rôznorodosti tohto postavenia môže

a aj dochádza k takým sociálnym javom, ako je osamelosť a opustenosť, ktoré sú na jednej strane dôsledkom izolácie, avšak na druhej strane môžu byť jej determinujúcim faktorom.

V kapitalizme jedným zo základných faktorov determinujúcich integráciu starých ľudí v rámci viacgeneračných rodín bola ekonomická závislosť mladšej generácie od najstaršej. Vzhľadom na túto závislosť mali mladšie generácie záujem na čo najoptimálnejších vzťahoch k najstaršej generácii, ktorá reprezentovala (a v kapitalizme reprezentuje) v ekonomickej sfére potenciálny prínos (vo forme záveti, odkazu a pod.). Tento faktor však nepôsobil v rodinách ekonomicky najslabších a najpočetnejších. Viacerí i západní gerontológovia dospeli k názoru, že snahy o optimálne intergeneračné vzťahy v nemajetných rodinách boli a sú determinované určitým skupinovým pocitom spolupatričnosti a tlaku skupinovej verejnej mienky.

Znižovanie ekonomickej funkcie (v oblasti výroby) v súčasnosti znižuje vplyv ekonomického faktora na úroveň intergeneračných vzťahov, a tým i na úroveň integrácie či izolácie starých ľudí. Súčasne sa prejavuje pôsobenie takých faktorov, ktoré boli v minulosti neznáme, alebo pôsobili v oveľa menšej miere.

Ako konštatuje V. V. Nikitenko „nezávislé bývanie od detí sa zdá byť v súčasnosti sociálnou normou“ [Nikitenko 1979 : 104]. To znamená, že nejde len o priestorové odlúčenie od detí, ale i o určitú potrebu samostatnosti a nezávislosti aj časti starých ľudí bývajúcich s rodinou detí. S týmto stanoviskom sa z veľkej časti kryjú i stanoviská mladších skupín obyvateľstva. Spolubývanie starých ľudí a ich dospelých detí je akceptované spravidla pod tlakom sociálnych okolností.

Napriek pesimistickým predpovediam sú dobré vzťahy medzi starými ľuďmi a ich dospelými deťmi možné aj bez spoločnej domácnosti. Neolokalita, čiže oddelenie bydliska mladšej rodiny od rodičov nemá bezpodmienečne znamenať koniec interakcií. Naopak, spolužitie v spoločnej domácnosti možno nahradí presídlením v rámci lokality, čo umožní časté interakcie.

V tejto modifikovanej rozšírenej rodine, ktorá začína v súčasnej spoločnosti zahŕňať často nielen tri, ale aj štyri generácie, sa starý človek častými interakciami integruje intenzívnejšie ako v uzavretom priestore spoločného bývania len so svojimi dospelými deťmi, pričom so stúpajúcim vekom spravidla integrácia má stúpajúcu tendenciu. Takýto proces modifikácie intergeneračných vzťahov možno skôr charakterizovať ako vnútornú blízkosť cez vonkajšiu vzdialenosť (alebo intimitu na odstup) ako izoláciu. Navyiac odbremeňuje vzťah medzi staršími ľuďmi a rodinou detí a vytvára pre dnešných, dlhšie telesne a duševne funkčne zdatných starších ľudí priestor slobody pohybu pri realizácii nových aktivít a mimorodinných sociálnych väzieb. Okrem toho oddelenie domácností v procese vyčlenenia generácií nemožno chápať ako „neodvolateľné“, ale ako určitý druh zrušiteľného odlúčenia.

Aj keď izolovane žijúca rodina starých ľudí v našej spoločnosti nie je typickou rodinnou štruktúrou, nemožno nevziať na vedomie, že sú starí ľudia, ktorí žijú veľmi alebo úplne izolovane. Napriek tomu, že táto skupina je výrazne menšia a nemožno ju považovať za „problémovú skupinu“, reprezentuje spoločensky-zaujímavo významný počet starých ľudí.

Osamotenosť (ako pojem izolácie) sa často v teórii ale i v praxi preceňuje. Vzniká to spravidla tým, že štatistický znak „osamelý“ sa zamieňa s psychologickým znakom „osamotený“. Osamelý je používaný znak na charakterizovanie tých starých ľudí, ktorí nemajú žijúce príbuzenstvo, zatiaľ čo osamotenosť možno definovať ako psychický stav izolácie, ako niečo, čo starý človek vnútorne pociťuje.

Často primárnym faktorom pocitu osamotenosti sa stáva popri rodinnej odlúčenosti voľný čas a spôsob jeho prežívania. V tejto súvislosti je však potrebné zvážiť, či u starého človeka ide o voľný čas ako komplementárny pojem k pracovnému času. V dôsledku vyčlenenia z pracovno-profesionálneho systému stráca tato komplementárnosť zmysel a tým prestáva existovať problém voľného času. Nejde teda o využitie voľného času ako doplnkového, partiálneho podľa pôsobnosti, ale o životosprávu bez zamestnania. Tým sa bývalý voľný čas stáva základnou časovou jednotkou sociálnej existencie starého človeka. Ako konštatuje G. M. Moskalec, „ukončením reglementárneho zamestnania zaniká aj z nej vyplývajúci voľný čas“ [Moskalec 1973:17]. A práve táto zmena zastihuje veľkú časť starých ľudí nepripravených. Vyplýva to často z narušenia životného rytmu, ktorý im predtým „poskytovalo zamestnanie“ [Moskalec 1973:19]. Nemajú čím vzniknutý časový priestor naplniť, čo spravidla vedie k pocitu nudy, osamotenosti a neužitočnosti. Vzhľadom na frekvenciu tohoto javu, i keď ide o psychologickú kategóriu, je táto zväčša determinovaná sociálnou realitou a nemožno ju vypustiť z oblasti bádateľského záujmu sociológov.

Záver

Väčšina buržoáznych sociológov — gerontológov považuje stárnutie za proces, počas ktorého sa jedinec postupne vyčleňuje zo spoločnosti, pričom tento proces v sebe zahŕňa napr. postupnú stratu pracovných rol, postupnú stratu prestíže, znižovanie spoločensko-kultúrnych aktivít a v neposlednej miere postupné znižovanie sociálnych interakcií vôbec. Ide podľa nich o proces vo všeobecnosti regresný a staroba je pri takomto chápaní obdobím senescencie — obdobím dezangažovania individua.

Je iste nesporné, že starnutie individua z hľadiska sociológie je procesom, v priebehu ktorého dochádza pod vplyvom makro-, mezo- a mikrospoločenských faktorov k zmenám v sociálnom postavení jedinca, pri čom tieto zmeny sú nezvratné a neopakovateľné a sú v dialektickom vzťahu k zmenám fyziologickým a psychologickým.

To však neznamená, že by bolo nutné prijať „deficitný model“ staroby, ktorý predkladá buržoázna sociológia. Socialistická spoločnosť už dnes poskytuje značný priestor pre nové spoločenské uplatnenie. Je známy celý rad prípadov, kedy dôchodca síce stratil vyčlenenie z pracovného procesu doterajšiu prestíž, ale získal ju v inej, spravidla verejnej alebo záujmovej činnosti.

Tiež znižovanie frekvencie interakcií nemusí nutne viesť k desocializácii, pretože životnými skúsenosťami a na ich základe zmenou hodnotového systému nedochádza k znižovaniu, ale k selekcii interakcií, pri čom realizované interakcie nadobúdajú novú kvalitu a sú spravidla na vyššom stupni intenzity. Podobne i pracovné role môžu byť do určitej miery nahradené novými rolami v oblasti rodiny (úloha starej matere, starého otca), v oblasti susedského kolektívu alebo v oblasti verejne či záujmovo spoločenskej.

Idie len o to, aby priestor pre realizáciu osobnosti občanov v dôchodcovskom veku bol stále širší, rozmanitejší a bol vytváraný cielavedome.

Literatura

- Ačarkan, V. A.: *Social'no-ekonomičeskije aspekty raboty pensioněrov*. Sovjetskoje gosudarstvo i pravo 1977, No. 11.
Afanasjevová, A. I.: *Historický proces a směna generací*. In: *Návaznost generací*. Praha, Mladá fronta 1974.

- Gores, P.: *Die sozialen Verhaltensweisen alter Menschen*. Universität Köln 1971.
- Havighurst, R.: *The Sociological Meaning of Ageing*. Geriatrics 1958, Bd. 13/1.
- Macháček, L.: *Mládež v etape rozvinutého socializmu*. Bratislava, ÚFS SAV (не-публиковано).
- Moskalec, G. V.: *Někotoryje aspekty svobodnogo vremeni pensioněrov*. Sovjetskoje zdravoochraněnie 1973, No. 10.
- Nikitenko, V. V.: *Demografičeskij analiz pokolenij*. Moskva, Statistika 1979.
- Příhoda, V.: *Ontogeneze lidské psychiky*. Praha, SPN 1971.
- Rhee, H. A.: *Human Ageing and Retirement*. Geneva, International Security Association (General Sekretariat) 1974.
- Thalmon, M. — Yonina, Q.: *Ageing: Social Aspects*. In: *International Encyklopedia of the Social Sciences*, Bd. I. New York 1968.
- Thieding, F.: *Die alte Menschen und Gesellschaft*. Stuttgart, 1965.
- Večerník, J.: *Sociální politika a životní cyklus rodiny*. Informátor ČS VÚ PSV 1974 (Bratislava).
- Werling, H.: *Grundlagende marxistisch-leninistische Einstellungen zu der Lebensweise und zu der Persönlichkeit der alten Leute*. Zeitschrift für Alternforschung 36, 1981, Nr. 4.
- Worach-Kardas, H.: *Zpružnenie dôchodkového zabezpečenia*. Praca i zabezpečenie spoločne 1972, No. 6.

Резюме

М. Горански: К некоторым социологическим проблемам процесса старения и старости

В центре внимания социологов, изучающих в настоящее время процесс старения и старости, находится уже не только вопрос продолжения хронологического возраста, но и проблемы, связанные с продолжением активности и общественной полезности лиц пожилого возраста. Для того, чтобы старение и старость являлись не периодом доживания, а периодом дальнейшего развития человеческой личности, необходимо преодолеть целый ряд объективных и субъективных проблем.

Одной из первых проблем является понимание периодизации жизненного цикла. Жизненный цикл больше чем собственным предметом анализа должен быть его определенным принципом, конкретизирующим аспектом подхода к реальной действительности. С этой точки зрения жизненный цикл становится инструментом изучения его отдельных этапов.

С проблемой классификации человеческой жизни тесно связана и проблема определения начала этих этапов, в частности начала старости. Границу начала старости общество определяет главным образом на основе правовых и социальных дефиниций, опирающихся как правило на категорию возраста. Но значение категориального свойства возраста формируется лишь в контексте с современной действительностью. По всей вероятности представляется более правильным в качестве меры вместо хронологического возраста взять «комплексный индекс» определения возраста, учитывающий интерференции между биологическим, психологическим и социальным возрастом.

Вследствие действия процесса старения неустанно возникает социальная группа, которая является важным компонентом социальной структуры. Специфика этой группы состоит не только в биологическо-физиологических и психологических факторах онтогенеза человека, но и в социальных факторах. Одним из детерминирующих факторов является их участие или неучастие в трудовом процессе. С точки зрения активного проживания старости, однако, постепенное старение трудовых ролей в рамках профессионально-трудовой системы нельзя паушально считать регрессивным в социальном отношении явлением, так как у большинства граждан постпродуктивного возраста эти роли постепенно компенсируются трудовыми ролями в сфере семьи или в области общественной или любительской деятельности. С этим связана также степень интеграции граждан пожилого возраста с социальными структурами общества и интенсивность социальных взаимодействий, причем их снижение не обязательно ведет к десоциализации.

Таким образом, старение нельзя в общей плоскости считать регрессивным процессом; это процесс, в ходе которого под влиянием макро-, мезо- и микрообщественных факторов происходят изменения в социальном положении индивида, причем эти изменения необратимы и неповторимы и они находятся в диалектическом отношении с физиологическими и психологическими изменениями.

Summary

M. Horanský: On Some Sociological Problems of the Process of Aging and Old Age

At present, the subject of utmost concern of sociologists studying the process of aging and old age involves not only the question of extending chronological age but also problems connected with the prolongation of the old citizens' activity and social usefulness. A great many objective and subjective problems have to be successfully solved if aging and old age are to become a period of further development of the human personality, instead of being a period of expecting the end of life.

One of the first problems is the conception of the periodization of the life cycle. The life cycle, rather than representing the actual subject of analysis, should be considered as its specific principle, as a concretizing aspect of the approach to reality.

The problem of the classification of human life is also closely related to the problem of determining the onset of its stages, especially the beginning of old age. The limit of the beginning of old age is fixed by society mainly on the basis of juridical and social definitions which are usually based on the age category. However, the significance of the categorial quality of age takes its particular form only in the context of contemporary reality. Most probably the "complex index" of determining age, taking into account the interference among biological, psychological and sociological age, might prove a more adequate criterion than chronological age.

Without cessation the process of aging gives rise to a social group which represents an important component of social structure. The specificity of this group is given not only by the biológico-physiological and psychological factors of human ontogeny but also by social factors. One of the decisive social factors is the participation or non-participation in the working process. From the point of view of actively living through old age, the gradual change of working roles within the framework of the working professional system cannot generally be considered as a socially regressive phenomenon, since in the majority of persons of postproductive age they are gradually replaced by working roles in the area of the family or in the spheres of public, eventually interest social activity. This certainly has a bearing upon the level of integration of old persons in the society's social structures as well as upon the intensity of social interactions; their reduction need not necessarily lead to desocialization.

Hence it follows that, in general, aging cannot be regarded as a regressive process but as a process in the course of which changes in the individual's social position are taking place under the impact of macro-, mezzo- and microsocial factors. These changes are inevitable and nonrecurrent; and they are dialectically related to physiological and psychological changes.

Rodina jako jedna z podstatných sociálních institucí zprostředkujících vzájemný vztah mezi jednotlivcem a společností reflektuje měnící se charakter společenských vztahů a pod jeho vlivem sama prochází zásadním vývojem. V tomto procesu se mění i postavení starých lidí a celkový postoj společnosti vůči stáří.

Vzhledem k tomu, že v minulosti byla rodina nejdůležitější výrobní i vlastnickou jednotkou společnosti a člen rodiny byl především zdrojem její biologické a ekonomické reprodukce, bylo i postavení jednotlivých členů v podstatě určováno jejich podílem na těchto procesech. Dominantní bylo postavení otce, který ve své osobě koncentroval rozhodovací právo nad majetkem rodiny a tím i nad ostatními sférami života jejích členů. Úcta k otci jako nejmocnějšímu a obvykle také nejstaršímu členu rodiny se transformovala do společenského postavení. Vedle toho mělo stáří v předkapitalistických společnostech důležitý kulturní význam. Bylo chápáno jako období dovršení zralosti, koncentrované a generalizované celoživotní zkušenosti. Plnilo důležitou funkci v procesu předávání kulturních a sociálních vzorů, a to především v prvobytně pospolné společnosti, ale i po celé historické období, kdy institucionalizované vzdělání zůstávalo výsadou nejbohatších vrstev.

Nástup kapitalismu devalvoval ekonomický, sociální i kulturní význam stáří. Se systematickou exploatací individuální pracovní síly začala být stále více preferována práce mladých a středních generací a v široké míře využívána práce žen a dětí jako nejlevnějších pracovních zdrojů. Stáří začalo být považováno za období života, kdy jednotlivec není schopen zabezpečit si práci základní životní potřeby a pokud nemá jiný zdroj obživy, stává se ekonomickou zátěží společnosti. Také rychlý rozvoj vědy a techniky, dynamizace ekonomického a sociálního vývoje znehodnocovaly kulturní význam stáří jako inkarnace znalostí a životních zkušeností. Stalo se naopak synonymem zastaralosti, lpění na překonaných tradicích minulosti, rigidity a neschopnosti adaptace na měnící se životní podmínky.(1)

Model úcty ke stáří se změnil v pojetí stáří jako nutné, avšak společensky nežádoucí fáze života. Zabezpečení praceneschopných starých lidí zůstávalo soukromou záležitostí jejich rodin nebo záviselo na velmi omezených možnostech chudinské péče. Postupně, s určitým růstem životní úrovně dělnické třídy a rozvinutím některých forem sociální péče kapitalistického státu se situace poněkud zlepšila, přesto však stáří bylo všeobecně nazíráno jako ob-

(1) To však neplatilo pro nejbohatší vrstvy, u nichž bylo stáří i nadále spojováno s koncentrací moci i majetku a starým lidem se proto v rodině dostávalo dostatečné úcty a péče.

dobí sociální degradace a v nemajetnějších vrstvách často docházelo i k degradaci obecně lidské.

Teprve v socialistické společnosti se postoj ke stáří jako ocenění celoživotní práce člověka pro společnost stal základním principem vztahu vůči starým lidem. Vychází z obecného principu úcty k práci, která je základním zdrojem tvorby hodnot i postavení člověka ve společnosti a současně dimenzí, na níž se formuje způsob života člověka i možnosti jeho dalšího rozvoje.

Vítězství socialistické revoluce zrušilo význam rodiny jako sociální instituce svázané se soukromým vlastnictvím určujícím třídní, sociální a ekonomické postavení jednotlivce ve společnosti. Základním cílem se stal rozvoj osobnosti člověka, uspokojování a kultivace jeho potřeb. Součástí tohoto společenského programu je rozšiřování skupiny potřeb, které jsou uspokojovány bezprostředně společností tak, aby byly odstraňovány nebo alespoň zmírňovány dosud existující společenské rozdíly; zabezpečování základních sociálních jistot a zajišťování dostatečné životní úrovně starých lidí, kteří se již aktuálně nepodílejí na výrobním procesu společnosti. Systém sociálních jistot tak spolu s potlačením sociálně ekonomického významu rodiny jako subjektu soukromovlastnických vztahů tvoří základní osu, na níž se odvíjí proces rozvolňování ekonomické a sociální závislosti způsobu života jednotlivce a rodiny, což také podstatným způsobem ovlivňuje způsob života starých lidí.

Formování rodiny nového typu

Změna sociálně ekonomického postavení rodiny ve společnosti se promítá do jejího demografického typu a to především ve dvou základních dimenzích. Mění se její vnitřní demografická struktura a současně dochází ke změně základních demografických charakteristik jejích členů, a tudíž ke změně demografické kvality rodiny jako celku.

Rodinu předkapitalistického typu lze charakterizovat jako tzv. „velkou“, tvořenou větším počtem společně bydlících a hospodařících členů, spjatých navzájem příbuzenskými a zčásti i mimopříbuzenskými vztahy (čeleď apod.). Tento model byl běžný zejména v těch sociálních vrstvách, kde rodina reálně fungovala jako výrobní jednotka nebo zprostředkovaně jako rezervoár majetku. Lze předpokládat, že v pauperizovaných skupinách obyvatelstva byl tento svazek charakterizován spíše soužitím rodičů a závislých dětí [Klabouch 1962]. Velká rodina třígeneračního typu se vyskytovala především v těch sociálních skupinách, jejichž ekonomické a sociální podmínky umožňovaly členům dožít se vyššího věku.

Druhým podstatným rysem byla věková nevyhraněnost generací v rodině, daná vysokým věkovým rozptylem. Vzhledem k tomu, že uzavírání manželství bylo fakticky hospodářskou smlouvou určitého typu, byly podstatné především sociální a majetkové poměry snoubenců. Jejich věk — pokud splňoval základní požadavky rodiny na biologickou reprodukci — vystupoval jako druhotný faktor. Značné věkové rozdíly mezi manžely byly hlavně u majetnějších vrstev běžným jevem a vysoká úmrtnost žen při porodu je dále prohlubovala. (2)

Základní rysy rodiny nového typu lze charakterizovat především jako emancipaci dvougeneračních rodin se závislými dětmi i ostatních členů od ekonomické a sociální závislosti na širší rodině. Tento proces započal již s rozvojem kapitalistické velkovýroby, avšak teprve v socialismu — v důsled-

(2) Například v roce 1930 bylo v českých krajích z celkového úhrnu sňatků 5,5 % mezi vdovcem a svobodnou nevěstou, avšak mezi vdovcem a vdovou pouze 1,7 % [Srb 1967].

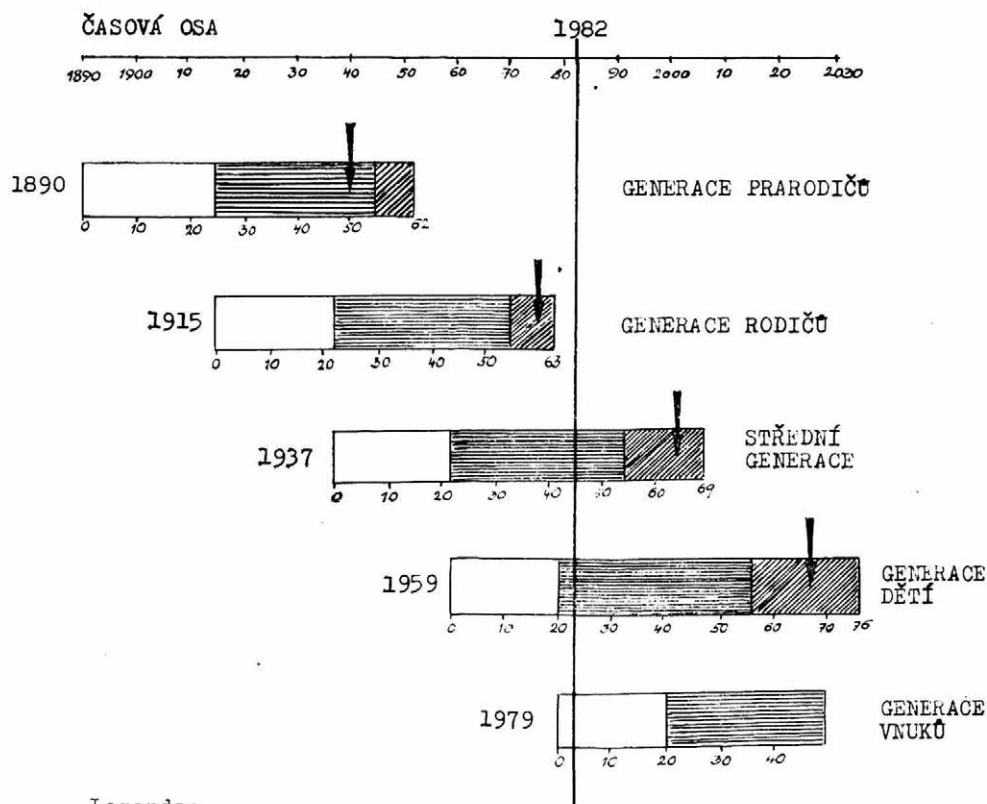
ku zvyšující se životní úroveň všech skupin obyvatelstva — se výrazně dynamizoval. V současnosti existuje vedle dvougeneračních rodin se závislými dětmi řada dalších modifikovaných variant, které jsou různě závažné z hlediska vývoje rodiny i způsobu života jednotlivce. Jejich další usměrňování staví systém sociální politiky před nutnost diferencovaných přístupů, postihujících specifiku jednotlivých typů. Sociálněvědní sféra se proto zaměřuje na analýzu jejich sociálního obsahu i funkcí, a to především u rodin společensky nejzávažnějších, tj. se závislými dětmi. Vzájemným vztahům mezi rodinami a generacemi rodin je již věnována menší pozornost. Je však zřejmé, že se jedná o důležitou oblast procházející právě tak jako sama rodina dynamickým vývojem, přičemž se značně proměňuje její sociální význam. Způsob naplňování rodinných vztahů je rozdílný v závislosti na konkrétní sociální situaci a také jejich hodnota je sociálně podmíněna. Ve způsobu života starých lidí mají specifický a velmi podstatný význam.

Kontrakce velké rodiny na základní rodinné jednotky je provázena změnami demografických charakteristik jejích členů. Tuto skutečnost je třeba považovat za druhý nejzávažnější rys současné rodiny. Jednak se postupně snižuje a také sbližuje věk snoubenců při sňatku, což je provázeno snižováním věku i počtu porodů a jejich kumulací do relativně velmi krátkého období fertility ženy, jednak se prodlužuje střední délka života, a to v důsledku zdravotní a sociální péče o všechny skupiny obyvatel, zejména pak v důsledku snížení úmrtnosti dětí.⁽³⁾ Dochází tak k podstatným změnám věkové struktury obyvatelstva. V celém Československu žilo v roce 1930 necelých 1,5 miliónu obyvatel starších 60 let, což tehdy představovalo cca 10 % populace. Do počátku osmdesátých let vzrostl jejich absolutní počet na téměř 2,5 miliónu, tj. 17 % obyvatel. Nejrychlejší byl růst počtu osmdesátiletých a starších. V roce 1930 to bylo necelých 60 tisíc, v roce 1970 více než 200 tisíc a v roce 1980 již 280 tisíc. Na základě dat demografické statistiky lze během dalších 10 let předpokládat celkový nárůst na cca 330 tisíc obyvatel starších 80 let.

Na základě těchto změn vzniká nový demografický typ rodiny podstatně odlišný od předcházejícího. Charakterizuje jej obecný posun všech rozhodujících mezníků demografického chování směrem k nižším věkovým kategoriím, s výjimkou úmrtí, u něhož se postupně prosazuje opačná tendence. Vzhledem ke vzájemné vazbě sociálních a demografických charakteristik nelze předpokládat další významnější věkové posuny (střední délka života v posledních letech stagnuje a u mužů již dokonce poněkud klesá) a současný demografický typ rodiny se bude zřejmě i pro nejbližší období spíše stabilizovat. Bude tedy i nadále ovlivňovat celkový průběh rodinného a životního cyklu. Jeho podstatným rysem je nový typ překrývání generací, které jsou sice — na rozdíl od předcházejících — věkově velmi zřetelně a relativně úzce vymezeny — avšak jejich počet postupně vzrůstá. Třígenerační a čtyřgenerační příbuzenské vztahy se stávají stále častějším jevem, a to nikoli pouze v porovnání se vzdálenější minulostí. Na základě analýzy dat demografické statistiky lze například konstatovat, že dítě narozené v roce 1975 ve srovnání s dítětem narozeným v roce 1950 přichází do kontaktu s dvojnásobným počtem příslušníků třetí a čtvrté generace, respektive babiček a prababiček [Wynnyczuk 1980].

(3) Například v roce 1880 byla střední délka života při narození 33 let pro muže a 37 let pro ženu. Po dožití jednoho roku se zvyšovala u muže na 45, u ženy na 47 let [Srb 1967]. V roce 1977 se naděje na dožití v nultém a v prvním roce ženy zvyšovala o necelého půl roku (74,12—74,58), u muže o necelý rok, tj. z 66,99 na 67,64 roku [Statistická 1980].

Graf 1. Některé charakteristiky životního cyklu žen podle jejich věku a generační kontinuity rodiny (v českých krajích)

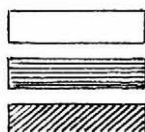

Legenda:

1890, 1915 atd. - rok narození ženy

0 10 20

- věk ženy

- doba od narození ženy do porodu 1. dítěte

- doba od narození 1. dítěte do věku nároku na důchod

- doba od počátku důchodového věku do pravděpodobného věku úmrtí ženy¹⁾

- věk, kdy žena pravděpodobně ovaověla²⁾

1) Věk pravděpodobného úmrtí odpovídá střední délce života žen, které se narodily v daném roce a dožily se alespoň 20 let věku.

2) Věk pravděpodobného ovdovění ženy odpovídá střední délce života věkové skupiny mužů, s nimiž ženy nejčastěji uzavíraly sňatek a kteří se dožili alespoň 30 let věku.

Pramen: Srb 1967, Statistická 1980.

Mezigenerační vztahy v současnosti jsou modelově znázorněny v grafu č. 1, který pro jednoduchost předpokládá, že první narozené dítě je vždy ženského pohlaví.(4)

Vztahy mezi starými lidmi a rodinami dospělých dětí

Jedním z reálných projevů emancipace rodinných vztahů od ekonomické a sociální závislosti na širší rodině je potřeba samostatného bydlení jednotlivých typů rodin a domácností. Srovnání bytových domácností v letech 1961 a 1980 například dokládá — při celkovém růstu jejich absolutních počtů — relativní úbytky dříve nejčtenějších typů domácností (úplných rodin s dětmi nebo bez dětí a společného soužití vícečlenných domácností). Současně roste podíl ostatních rodinných i nerodinných typů, včetně domácností jednotlivců, které jsou zpravidla tvořeny starými lidmi.(5) Ve struktuře bytového fondu došlo v posledních deseti letech k výrazným změnám (například počet bytů I. kategorie jednočlenných i rodinných domácností se více než zdvojnásobil); stále však jsou domácnosti důchodců a starých lidí vybaveny relativně hůře (tabulka 1).

Tabulka 1. Vybavenost domácností důchodců a starých lidí předměty dlouhodobé spotřeby v roce 1980 (v %)

Domácnost je vybavena	Uživatel bytu je			
	důchodce	ve věku 60—69 let	ve věku 70 let a více	průměrná bytová domácnost
chladničkou	71,8	84,5	62,1	87,0
standardní pračkou	68,2	79,6	59,2	82,5
automatickou pračkou	7,1	11,6	4,5	22,6
černobílou televizí	75,0	85,5	63,3	87,8
barevnou televizí	2,1	3,5	1,3	5,2
chatou, chalupou	5,6	8,5	3,7	8,5
osobním automobilem	11,2	18,9	5,6	37,1

Pramen: Sčítání lidu, domů a bytů 1980.

Přes poněkud nižší úroveň vybavenosti je potřeba samostatného bydlení jedním z nejvýraznějších rysů způsobu života současné staré generace. Pouze malá část z nich (7 %) by si přála bydlet blíže dětem nebo s nimi ve společné

(4) Graf zaznamenává průběh života jednotlivých generací jako sled průměrných statistických mezníků demografických událostí (věk narození prvního dítěte, věk odchodu do důchodu, věk ovdovění, střední délku života ženy, která se dožila dvaceti let). Údaje za muže neuvádíme, neboť demografická statistika sleduje u mužů podstatně méně údajů (prakticky pouze věk sňatku a střední délku života).

Rodinnou a generační situaci ženy, která se v roce 1975 dožila 60 let (narodila se 1915) je možno z hlediska statistických průměrů demografického chování interpretovat takto: Nyní je jí 67 let. Střední délka života této ženy při dovršení jejích dvaceti let byla 69 let. Vzhledem k tomu, že se již dožila šedesátky, má v současnosti před sebou perspektivu více než 10 let. Pokud má o pět let staršího žijícího manžela, může očekávat takto: Nyní je jí 63 let. Střední délka života této ženy při dovršení jejích dvaceti let ženaté či vdané dítě. Nejstarší vnouče je 23 let, je již vdaná a jejím nejstaršímu dítěti (tedy pravnučce) jsou 3 roky.

(5) Počet jednočlenných domácností mezi lety 1950—1961 stagnoval, ale do roku 1980 se zdvojnásobil a dosáhl téměř 900 tisíc, což je 18 % všech bytových domácností v ČSSR [Sčítání 1980].

domácnosti [Schimmerlingová 1980]. [6] A. G. Charčev při sociologickém rozboru této rostoucí potřeby zdůrazňuje kvalitativní proměnu současné rodiny, která umožňuje „duchovní obohacení osobností spojených manželskými a rodinnými vztahy a zdůrazňování těchto stránek jako podstaty rodinného života“ [Charčev 1979 : 239]. Dodejme, že tento proces se může plně rozvíjet až na určitém stupni saturace základních lidských potřeb garantujících dostatečnou životní úroveň i při odděleném bydlení.

Jmenovitě pro staré lidi je hodnota ekonomické a koneckonců i sociální nezávislosti na rodinách dětí jednou z nejpodstatnějších dimenzí životní spokojenosti i prožitku aktivního stáří a její význam dále roste. Společné bydlení v rodinách dospělých dětí je většinou populace (včetně důchodců) hodnoceno negativně. Za výhodu je považována pouze možnost vzájemné kooperace, a to především při péči o domácnost a při ostatních provozních činnostech. Tento fakt uvádí necelá polovina [O rodičovství 1974]. Údaje z výzkumu [Způsob 1978] dokládají, že ve vícegeneračních domácnostech, v nichž zpravidla bydlí dcera s rodinou, dochází k takovému typu dělby domácích prací, který poněkud snižuje celkový čas, jež obě ženy těmto činnostem věnují. Značně rozdílný je však již názor na druhý podstatný aspekt kooperace, a to je vzájemná pomoc při péči o děti. Jako přínos jej hodnotí všechny skupiny ekonomicky aktivního obyvatelstva. Ženy v domácnosti jej dokonce považují za nejpodstatnější výhodu společného soužití (43 %). Tento názor však pouze zčásti sdílí sami důchodci (17 %). V postproduktivním věku nedochází již ve větší míře k takové restrukturalizaci modelů mimopracovních činností, v níž by dominovala stálá péče o vnuky. Model „tradičních babiček“, jehož součástí bylo vykonávání podstatné části každodenních činností spjatých s péčí o dítě, zůstává sice stále ještě značně atraktivní pro střední generaci, která si od něj zřejmě slibuje určité zvolnění poměrně napjatého životního rytmu a v období péče o nejmenší děti také podstatně větší možnosti trávení volných večerů mimo byt [Mladí 1977]. Starší lidé jej však již nepovažují za základní dimenzi způsobu života, a to ani v době, kdy odešli do důchodu a mají tudíž dostatečné časové rezervy. Analýza struktury mimopracovních činností [Vývoj 1980] konečně také nepotvrzuje, že by takto koncipovaný model výrazněji profilel způsob života starších lidí. Tradiční model „babičky“ je zřejmě možné považovat za spíše překonaný, a to nejen vzhledem k tomu, že v době narození vnuků ještě pracuje [Charakter 1975], ale také proto, že aspirovaný způsob života důchodců — včetně žen — se dnes již váže na podstatně bohatší strukturu činností.

Společné bydlení přestává být pro staré lidi atraktivní. Pouze malá část důchodců (12 %) se domnívá, že tato forma soužití je schopna garantovat hodnotné vztahy mezi generacemi a snižuje nebezpečí osamělosti ve stáří. Naproti tomu 15 % jednoznačně prohlašuje, že nepřináší žádné výhody ani jedné z generací [O rodičovství 1974]. Jako problematické aspekty způsobu života ve vícegenerační rodině jsou uváděny omezené možnosti vytvoření relativně nezávislého mikroklimatu jednotlivých rodinných jednotek. Obě generace jsou nuceny komplikovaněji docházet k nutnému názorovému konsensu (52 %).

(6) V textu je čerpáno z řady empirických výzkumů. Nejzávažnější z nich jsou následující: Reprezentativní výzkum *O rodičovství a rodině*, který byl proveden v roce 1974 na vzorku 1978 občanů ČSSR starších 15 let [O rodičovství 1974]. Dále *Výzkum životních podmínek starších občanů z hlediska služeb sociální péče*, který byl proveden na vzorku 2 tisíce občanů starších 65 let, a to na základě reprezentativního výběru měst a obcí [Schimmerlingová 1980]. V poslední obsahové části je často uváděn *Výzkum třídní a sociální struktury ČSSR v roce 1978*, který byl proveden na reprezentativním vzorku 17 492 obyvatel ČSSR ve věku 15–70 let [Vývoj 1980].

Především staří lidé více trpí nedostatkem klidu a soukromí, sníženou možností harmonizovat soužití v rodině s fyzickými a psychickými požadavky svého věku (22 %). Bolesti mladých lidí je naproti tomu přetrvávání navyklého způsobu života v domácnosti a nízká schopnost rodičů již od počátku v plné šíři akceptovat vznikající rodinu dospělých dětí [O rodičovství 1974].

Lze předpokládat, že soužití ve vícegenerační domácnosti je problematické především tam, kde bytové podmínky nebo navyklé způsoby chování nedovolují vytvořit relativně samostatné rodinné jednotky a minimalizovat oblasti, v nichž dochází k průnikům způsobu života obou rodin. A. G. Charčev upozorňuje na objektivní podmíněnost těchto situací a vysvětluje ji nedostatečnou komplementaritou existujících rodinných vazeb: „Dokonce i při nejlepších vzájemných vztazích a úctě rodičů a jejich dospělých dětí je společné soužití naplněno možnostmi vzájemných třenic, urážek a dokonce hádek. Zde působí určitá psychologická zákonitost, spočívající v tom, že dva intimní vztahy, z nichž jeden není důsledkem a doplněním druhého (například manželská láska a láska k dětem), nemohou být plně sladěny mezi sebou v rámci jedné intimní skupiny“ [Charčev 1979 : 239].

Stále intenzivněji se prosazující přání starých lidí samostatně bydlet však v žádném případě nelze zjednodušeně interpretovat jako izolacionismus, jako proces oslabování vzájemných vztahů mezi rodinami nebo generacemi. Představa samostatného bydlení je spojena s představou vlastní domácnosti v blízkosti rodičů, rodiny dětí či dalších příbuzných, přičemž jednoznačně je preferována vzdálenost umožňující časté kontakty, a to i v podmínkách velkoměsta. Tato skutečnost byla opakovaně potvrzena v řadě sociologických výzkumů u nás i ve světě [7] [Charčev 1979; Matěju 1977; Musil 1971; Pfeil 1965 a další]. Jak například vyplynulo z výzkumu pražské populace [Způsob 1978], jsou intenzivní kontakty s příbuznými nejčastějším typem sociálních kontaktů ve volném čase. Téměř denně nebo alespoň jednou týdně se v prostředí bytu nebo jeho nejbližším okolí schází s příbuznými 28 % Pražanů, se sousedy 23 %, se známými 18 % a se spolupracovníky 8 %. Řada dalších výzkumů dokumentuje, že se zpravidla jedná o příbuzenské vztahy matrilineálního typu [Možný 1973; Musil 1971].

To však neznamená, že neexistují lidé, kteří prakticky žijí mimo rodinné, sousedské nebo přátelské vztahy. Minimální nebo žádnou sociální komunikaci uvádí 7—15 % starých lidí [Schimmerlingová 1980]. Tato situace nesouvisí s typem lokality. Nízká sociální komunikabilita je spíše ovlivňována zdravotním stavem, bezdětností nebo vzdáleností bydliště příbuzných a do určité míry i osobnostním typem nebo aktuální situací (úmrtí partnera apod.). V takovém případě je žádoucí zajistit určitý typ sociální péče a zvýšené ochrany starých lidí před negativními důsledky sociální izolace.

U naprosté většiny starých lidí převažují poměrně četné kontakty s rodinami dětí. V jejich vzájemných vztazích je možno vysledovat obecně se prosazující a zdánlivě rozpornou tendenci. Je to již zmíněná potřeba odděleného bydlení, která je současně provázána intenzivní potřebou kontaktů v obou generacích. Lze ji charakterizovat jako „potřebu vnitřní blízkosti při vnější distanci“. Rodina a děti — respektive vnuci — jsou jednou z nejdůležitějších referenčních skupin starých lidí a mnohdy i centrální životní hodnotou. Děti přispívají k obohacení vnitrorodinných vztahů, k rozšíření okruhu zájmů ro-

(7) To mimo jiné vedlo k odmítnutí pojmu „nukleární rodina“, který nevystihuje sociální postavení rodiny ani v buržoazní společnosti. Toto dříve velmi oblíbené pojetí rodiny je v současné době nahražováno pojmy „modifikovaná velká rodina“ [Litwak 1965] nebo „disperzní třígenerační rodina“ [Pfeil 1965].

diny, k emocionálnímu uspokojení trvajícím po celý život, ale i k hlubšímu pochopení životních procesů a „skutečného smyslu života“. Také ve struktuře hodnot starých lidí v SSSR zaujímají rodina a děti jedno z vedoucích míst společně s prací, užitečností pro společnost, zdravím, materiálním zajištěním a klidem. U pracujících důchodců ustupuje rodina jako hodnota pouze práci, u nepracujících klidu [Šapiro 1981].

Paleta hodnotových orientací na rodinu je bohatá a zahrnuje nejrůznější vztahy, vjemy a pocity. Starší lidé hodnotí především samotnou existenci rodiny, ale i její morální a materiální blahobyt, společenské i osobní úspěchy a morální kvality dětí. V ocenění těchto hodnot se ve velké míře promítá pocit uspokojení z vlastního přispění ke šťastnému životu rodin dětí, z naplnění jednoho z nejdůležitějších cílů lidského života [Šapiro 1981].

Je zřejmé, že jednou z nejpodstatnějších dimenzí vztahu mezi generacemi je potřeba citového zázemí a že zejména pro staré lidi jsou vztahy mezi generacemi podstatnou součástí způsobu života. Z výzkumu *Časových rozpočtů Pražanů* například vyplynulo, že sociálním kontaktům se širší rodinou věnují pražští důchodci téměř 3 hodiny týdně a další hodinu přímo kontaktům s vnuky [Struktura 1977]. Bylo by však zjednodušením interpretovat mezigenerační vztahy pouze jako výraz emocionální funkce. Jsou naplňovány řa-

*Tabulka 2. Vzájemná pomoc starých lidí a jejich dětí nebo dalších příbuzných
(% dotázaných, kteří uvedli jednotlivé typy)*

a) Děti nebo jiní příbuzní poskytují (hradí):

peněžitou podporu	4,3
bezplatnou stravu	9,1
bezplatný otop	7,9
náklady na bydlení	15,7
bezplatnou rekreaci	3,0
jiné výdaje	5,0

b) Při obstarávání domácnosti starých lidí pomáhají:

děti žijící ve společné domácnosti (domě)	34,0
děti žijící jinde	35,2
příbuzní žijící v domě	4,0
příbuzní žijící jinde	7,1
sousedé	7,4
někdo jiný	2,3

c) Starý člověk pomáhá dětem:

při obstarávání domácnosti	14,2
při hlídání vnoučat, pravnoučat	24,4
podporuje je finančně	9,5
při práci v domácím hospodářství*)	13,1
při stavbě, přestavbě domu*)	3,9

*) Otázka byla kladena pouze ve venkovských obcích
Pramen: Schimmerlingová 1980.

dou ekonomických a sociálně zabezpečovacích služeb a tato stránka je velmi podstatným rysem způsobu života širší rodiny (viz tabulka 2). Dělbá činností mezi generacemi se udržuje i při odděleném bydlení a je prakticky vždy vzájemná, i když s rostoucím věkem častěji pomáhají dospělí děti rodičům. Nicméně se jedná o dva poněkud rozdílné typy spolupráce. Zatímco při společném bydlení naprosto převažuje pravidelná každodenní pomoc dětí, u samo-

statně bydlících starých lidí je spíše občasná [Schimmerlingová 1980]. Vzájemná pomoc v domácnosti vychází především z potřeby intenzivních mezilidských kontaktů, ale je také zčásti důsledkem ekonomické nutnosti vyplývající z relativně nerozvinuté sféry služeb, která dosud nereaguje v dostatečné míře na specifické potřeby starých lidí.

Sociálně velmi závažná je situace, jestliže starý člověk již vyžaduje intenzivnější pomoc v péči o domácnost nebo vlastní osobu. L. Pisca uvádí, že otázky zabezpečení sociálních a především zdravotních služeb se stávají prioritními po dosažení 70 let věku a ve věkové skupině osmdesátiletých a starších jsou již zcela rozhodující [Pisca 1978:515]. Méně často se taková potřeba objevuje u starých lidí žijících v kvalitnějších a lépe vybavených bytech. Tito lidé mají menší potíže při zajišťování provozu domácnosti a do vyššího věku jsou schopni zachovávat důležité hygienické návyky (například pravidelně se koupat) [Cahová 1982].

Intenzivní péči o domácnost starého člověka a pravidelnou obsluhu jeho osoby zajišťuje především rodina (zpravidla dospělé dcery), již lze nejspíše a nejrychleji zmobilizovat. Zájemci o pečovatelskou službu nebo umístění v některém ze zařízení společenské péče se rekrutují především ze skupin starých lidí, kteří nemají dospělé děti nebo mají pouze syny, nebo i ze skupiny rozvedených, u nichž došlo k podstatnému oslabení vzájemných citových vazeb s dětmi a ty se necítí povinny pečovat o nesoběstačné rodiče [Schimmerlingová 1980].

Možnost péče o rodiče však není ovlivněna pouze mezigeneračními vztahy, ale do značné míry i blízkostí bydliště. Je proto nutno věnovat zvláštní pozornost sociálním potřebám starých lidí v těch oblastech, kde stále ještě probíhají intenzivní mobilitní přesuny mladých lidí do městských aglomerací. Empirické výzkumy provedené v některých oblastech Slovenska ukazují, že z osaměle bydlících obyvatel vesnic spoléhá v případě nemoci větší část spíše na pomoc někoho ze sousedství než na pomoc syna či dcery [Cahová 1982:201].

Velmi složitá je situace starých lidí, kteří vyžadují celodenní intenzivní péči. Zpravidla již preferují společné bydlení s rodinou dětí, avšak možnosti přistěhovat nesoběstačného starého člověka do větší blízkosti jsou velmi malé⁽⁸⁾ a rodina je nucena začlenit jej do vlastní domácnosti nebo umístit v některém ze sociálních či zdravotnických zařízení. Z hlediska sociálních a koneckonců i ekonomických aspektů péče o staré lidi jsou dosud rodinné formy podstatně efektivnější než kapacitně nedostačující a velmi nákladná společenská zařízení. Nemají-li však podstatněji narušovat běžný chod domácnosti, jsou spojeny s velkými prostorovými i jinými nároky (například zvuková izolace, umístění bytu v podlaží apod.) a přinášejí řadu problémů. Z hlediska potřeb střední generace není v žádném případě bez významu, v jakých konkrétních podmínkách se objevuje nutnost celodenní péče o starého člověka. Zda se jedná o dvou- nebo již třígenerační domácnost, zda je někdo v domácnosti trvale přítomen nebo jsou všichni členové ekonomicky aktivní. Zpravidla k této situaci dochází v době vrcholné ekonomické a společenské aktivity manželů a současně v období dospívání dětí. Nutnost péče o nesoběstačné rodiče staví generaci středního věku před řadu závažných problémů a může se do značné míry projevovat zvýšeným napětím v rodině, popřípadě sníženou schopností věnovat se dostatečně ostatním důležitým funkcím rodiny, například výchově dospívajících dětí.

(8) Například se nepotvrdila statistická závislost mezi mírou nesoběstačnosti samostatně bydlících starých lidí a vzdáleností bydliště rodin jejich dětí [Schimmerlingová 1980].

Intenzivní péče rodiny dětí o staré rodiče je nesporně velmi pozitivním jevem, který svědčí o velké kohezi současné rodiny i kvalitě mezilidských i mezigeneračních vztahů. Socialistická společnost tuto péči vysoce hodnotí. Jednou z forem jejího ocenění je rozšíření systému sociální péče o příspěvek k důchodu, který je vyplácen málosoběstačným starým lidem. Výše příspěvku není ovlivněna příjmovou situací důchodce ani rodiny, která o něj trvale pečuje. Je závislá na míře bezmocnosti starého člověka a jako finanční pomoc se velmi rychle rozšířila. Například v roce 1980 bylo jen v ČSR přiznáno téměř 11 tisíc zvýšení důchodů pro bezmocnost v průměrné výši 242 Kčs měsíčně [Statistická 1981].

V komplexu saturace sociálních a zdravotnických potřeb starých lidí prostřednictvím společenských forem lze vyčlenit dva základní přístupy. První z nich, který je ze společenského hlediska jednoznačně preferován, je zajišťování sociálních a zdravotnických služeb, jejichž cílem je pokud možno zachovat navyký způsob života málosoběstačných starých lidí, tj. umožnit jim zůstat v sociálním prostředí, na něž jsou adaptováni a v němž v mnoha případech prožili celý svůj život. Tyto spíše „doplňkové“ formy vycházejí především ze samotných potřeb starých lidí, respektování významu, který pro ně mají stabilizované mezilidské vztahy a ze snížených schopností jejich adaptability na změnu sociálního prostředí.

Stěžejní postavení zde má pečovatelská služba, zabezpečující pomoc v domácnosti i při obsluze málosoběstačných starých lidí přímo v jejich bytě. V posledních letech se značně rozrostla, a to především ve venkovských obcích. Také vzrostl podíl starých lidí, kteří od této formy očekávají pomoc v případě zhoršení svého zdravotního stavu [Schimmerlingová 1980]. Vedle toho se prosazuje řada dalších, rozvíjejících se forem. V poslední době jsou stále častější „domovinky“, určené pro denní pobyt mobilních starých lidí, které jsou budovány v oblastech s vysokou koncentrací sociálně potřebného obyvatelstva. Tato zařízení uspokojují řadu základních životních potřeb starých lidí (včetně stravovacích a hygienických služeb), snižují nebezpečí sociální izolace, avšak nevytrhávají je z navykého prostředí.

Vzhledem k celkovému stárnutí populace nicméně stále roste počet starých osob, jejichž zdravotní stav si vynucuje umístění v zařízení kolektivní péče. Častěji je nepředpokládají lidé, kteří mají oporu v rodině dětí, avšak ostatní skupiny volí tuto variantu častěji než v minulosti [Schimmerlingová 1980]. Jedná se o velmi podstatnou změnu způsobu života, která je spojena s vysokými nároky na adaptabilitu a staví do popředí problém duševní hygieny starých lidí. Podle výzkumu v domovech důchodců nejde totiž pouze o přizpůsobení se novému prostředí ve věku, pro nějž je příznačná nižší schopnost adaptace, ale také o vytvoření nových — často zásadně odlišných — mezilidských vztahů [Cahová 1982 : 202].

Další zkvalitňování péče v kolektivních zařízeních proto spočívá především v rozšiřování škály jednotlivých typů, a především v preferenci těch, které se pokud možno blíží dosavadnímu způsobu života starých lidí. Důležitou součástí režimu v kolektivních zařízeních je nejen zajištění určitého soukromí, které je pro staré lidi velmi důležité, ale také vytvoření dostatečného množství příležitostí pro trávení volného času i zachování možnosti volně disponovat alespoň s jeho částí. Je nesporné, že především v těchto zařízeních je nezbytná aplikace základních poznatků gerontopsychologie a gerontopedagogiky a práce psychologů a sociálních pracovníků by se proto měla stát trvalou součástí poskytovaných služeb.

Vyhraněnost způsobu života starých lidí

Výzkum třídní a sociální struktury ČSSR potvrdil, že ukončení ekonomické aktivity není vázáno na určitou věkovou hranici. Zákonný nárok mužů na odchod do starobního důchodu využívá v 60 letech pouze menší část mužské populace. Po dovršení 61 let věku přestává pracovat pouze necelá polovina mužů a o rok později 61 % (viz tabulka 3). V dalších letech se udržuje hla-

*Tabulka 3. Ekonomicky aktivní, pracující důchodci a nepracující důchodci v ČSSR starší 55 let podle pohlaví a věku
(v procentech z celkového počtu mužů a žen stejného věku)*

Věk	Muži			Ženy		
	ekonomicky aktivní	pracující důchodce	nepracující důchodce	ekonomicky aktivní	pracující důchodce	nepracující důchodce
55	81,3	7,7	11,0	41,7	21,4	25,5
56	79,7	7,8	12,5	24,6	25,1	38,5
57	83,2	4,4	11,8	14,0	21,2	50,8
58	80,3	5,6	14,1	8,8	27,6	52,4
59	70,8	7,5	21,7	7,0	23,2	60,6
60	40,3	37,3	22,4	3,3	27,9	49,2
61	13,7	39,7	46,6	5,7	27,3	56,8
62	9,6	28,8	61,6	3,1	21,9	60,9
63	6,1	41,4	52,5	0,9	23,8	61,5
64	3,0	37,6	59,4	1,6	17,0	71,3
65	2,5	35,5	62,0	0,6	15,7	69,8
66	0,8	38,3	60,2	0,6	16,0	73,7
67	—	38,8	61,2	1,4	9,8	75,5
68	—	32,7	67,3	—	18,5	68,9
69	0,8	25,6	72,8	—	14,5	73,9
70	—	30,7	69,3	—	11,5	76,2

Pramen: Vývoj 1980.

dina cca 60 % nepracujících mužů a teprve po dosažení 68 let se tento podíl dále zvětšuje. Ještě mezi sedmdesátníky je však téměř třetina mužů začleněných do pracovního procesu. Podobný proces postupného opouštění ekonomické aktivity se projevuje i u žen. V 57 letech, kdy vzniká nárok na starobní důchod i u bezdětných žen, je v důchodu polovina, v 59 letech 61 % žen. Tato hladina se prakticky udržuje až do dovršení 64 let, kdy se procento nepracujících žen zvyšuje a v následujících letech značně kolísá. Ve svých sedmdesáti letech však pracuje ještě téměř 12 % žen. „Jedním z faktorů, které ovlivňují motivaci postproduktivní aktivity, je vzdělání, přičemž hlavní diferenční rovina leží pravděpodobně mezi vysokoškoláky a ostatními“ [Vývoj 1980]. Vliv vzdělání na oddálení odchodu do důchodu se u mužů projevuje především ve věkové kategorii 59–62 let, u žen v celém věkovém pásmu, počínaje 55 lety [Vývoj 1980].

Také z analýzy struktury mimopracovních činností vyplývá, že současnou generaci starých lidí nelze považovat za vyhraněnou sociální skupinu, která by se zásadně odlišovala od ostatní populace, respektive tuto skupinu nelze zřetelně věkově vymezit. Pokud se omezíme na sledované vlivy věkových charakteristik, lze konstatovat, že v průběhu celého životního cyklu je struktura činností výrazně formována třemi základními typy vztahů. Je to vazba na pracovní proces, na rodinu a způsob trávení volného času (který je do značné míry na předcházejících oblastech závislý). Z tohoto hlediska lze sociální proces stárnutí charakterizovat jako oslabování bezprostředních vazeb na spo-

lečenský reprodukční proces a na rodinu (se závislými dětmi), ve volném čase pak jako postupné opouštění náročnějších a také s větší mobilitou spjatých aktivit a zesilování spíše pasivního odpočinku (viz tabulka 4). Tento proces je sice věkem podmíněn, avšak jeho průběh je podstatně modifikován řadou dalších faktorů: zdravotním stavem, vzděláním, typem předcházející ekonomické aktivity i diferencovaným vlivem životních podmínek v různých typech sociálního prostředí.

*Tabulka 4. Činnosti mimopracovní doby ve vybraných věkových skupinách
(Procento dotázaných ve věkové skupině, kteří činnost vykonávají jedno měsíčně nebo častěji)*

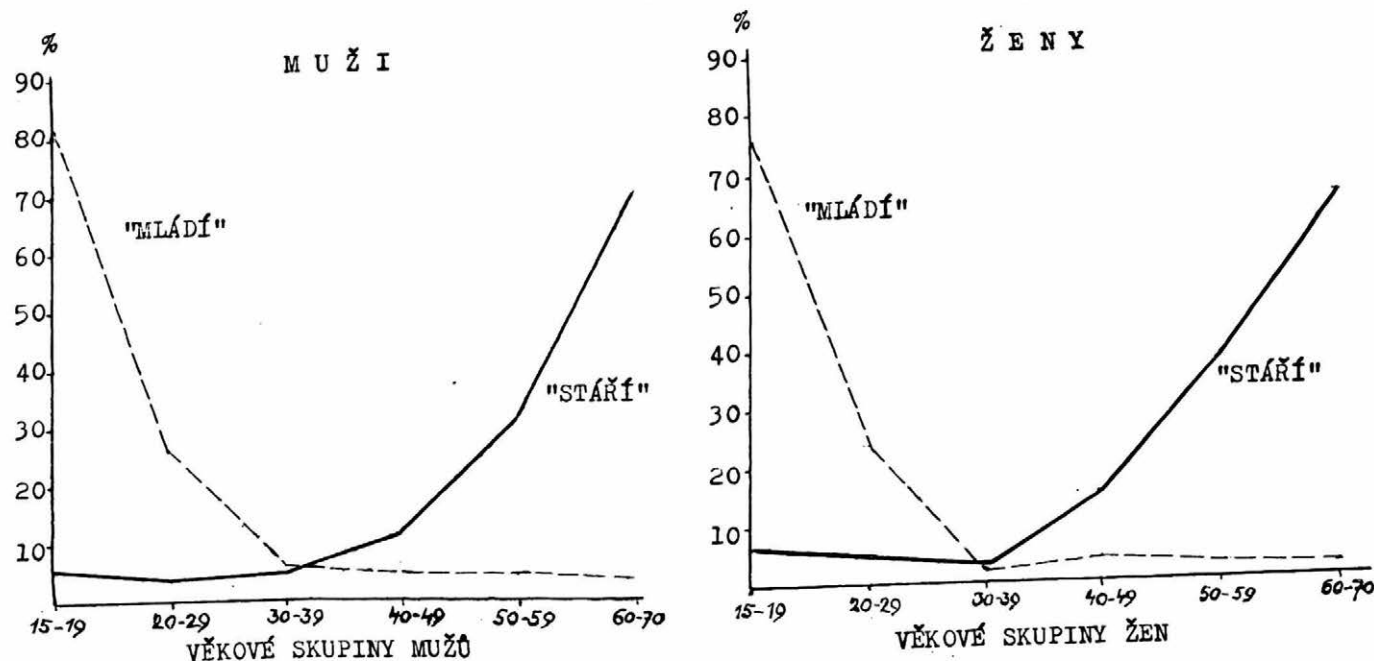
Činnost	18—24 let	55—64 let	65 let a více
přesčasy, práce mimo pracovní poměr	24,5	27,4	6,3
domácí práce	31,0	42,2	50,2
práce v domácím hospodářství	15,3	20,6	18,0
účast na schůzích společenských organizací	37,5	42,2	21,8
plnění funkcí ve společenských organizacích			
na pracovišti nebo vyšších orgánech	20,8	26,4	9,6
plnění funkcí v místě bydliště	1,9	12,5	9,2
účast na brigádách v okolí bytu	35,2	34,1	19,2
volné večery mimo domov	56,5	9,8	9,2
sledování televize	31,0	64,2	64,0
návštěva kina	86,6	26,7	18,0
studium odborné literatury, návštěva kursů,			
přednášek	58,3	23,6	11,3
návštěva divadel, koncertů vážné hudby	43,5	17,2	14,6
návštěva výstav výtvarného umění	49,5	28,0	21,8
četba beletrie	49,5	59,5	57,3
návštěva sportovních utkání	33,8	14,1	8,4
polo- nebo celodenní pěší výlety	27,8	25,7	20,5
závodní nebo rekreační sport	52,8	8,8	2,9
návštěva restaurace	22,2	6,1	7,1
návštěva koncertů pop-music, diskoték,			
tanečních zábav	52,8	2,7	3,8
návštěva sousedů, přátel, známých	73,6	44,3	43,1
ruční práce, modelářství, práce se dřevem,			
kovem apod.	16,2	29,7	27,6
četba novin a časopisů	64,4	80,7	74,9
údržba domku, chaty, auta	38,9	43,6	24,7
návštěva lékaře	43,5	57,8	73,6

Pramen: Způsob života 1978.

Asi u třetiny šedesátiletých a starších se komplex mimopracovních činností spíše podobá mladším věkovým skupinám. Naproti tomu značný podíl příslušníků věkové skupiny 50—59 let, ale zčásti také již 40—49 let se provozovanými činnostmi mimopracovní doby daleko spíše blíží převažujícímu způsobu života nejstarších (60—70 let) a tedy na svůj věk „žije příliš staré“ (graf 2). Optikou životních aktivit proto nelze jako starého člověka chápat každého jedince, který dosáhl určitého věku, nebo to alespoň neplatí do 70 let. Na základě provedených analýz můžeme zhruba třetinu nejstarší populace považovat za skupinu, již se daří „prožívat aktivní stáří“. To je z hlediska cílů péče socialistické společnosti o staré lidi nesporně pozitivní jev.

Na druhé straně však data nenaznačují ani existenci vyhraněnějších struktur činností po odchodu do důchodu. Srovnání způsobu trávení volného času starých lidí v současnosti a před deseti lety sice ukazuje, že se výrazně zmen-

Graf 2. Podobnost struktury mimopracovních činností věkových skupin mužů a žen se strukturou činností nejmladší a nejstarší populace v %

----- "MLÁDÍ" (15-19 let)¹
 ————— "STÁŘÍ" (60-70 let)²

- 1) Procenta odpovídající podílům mužů nebo žen v jednotlivých věkových skupinách, jejichž realizovaná struktura činností mimopracovní doby odpovídá převažující struktuře činností nejmladší věkové skupiny mužů či žen (15-19 let).
- 2) Procenta odpovídající podílům mužů nebo žen, jejichž realizovaná struktura činností odpovídá naopak převažující struktuře činností nejstarší populace mužů či žen (60-70 let).

Pramen: Vývoj 1980.

šila skupina „dezinteresovaných“ jednotlivců. Zvýšil se však především podíl činností realizovaných v bytě nebo v jeho nejbližším okolí [Schimmerlingová 1980]. Nelze tedy dosud hovořit o tom, že by se lidem třetího věku ve větší míře dařilo zhodnocovat možnosti „zaslouženého odpočinku“ pro další obohacení dosavadního způsobu života, a to ani ve věkových skupinách, v nichž se dosud výrazněji neprojevují psychické a fyzické důsledky zhoršujícího se zdravotního stavu. Základní charakter způsobu života starých lidí ve smyslu „aktivní — pasivní“ se formuje podstatně dříve, prakticky v průběhu celého životního cyklu. Bohatou strukturu mimopracovních činností a vysoký podíl aktivizujících prvků lze proto předpokládat především v těch případech, kdy tyto činnosti již byly součástí způsobu života v době začlenění do pracovního procesu nebo alespoň v hodnotové struktuře figurovaly v rovině aspirací.

Podobná zákonitost platí i pro schopnost realizovat potřebu společenské užitečnosti, jejíž naplnění je pro staré lidi obecně jedním z nejpodstatnějších předpokladů prožitku spokojeného života. Data naznačují [Volvý 1975], že například míra participace důchodců na činnostech politických, společenských a zájmových organizací je spíše odvozena od způsobu života v ekonomicky činném období. Skupiny lidí s rozvinutou potřebou společenské angažovanosti se po odchodu do důchodu vcelku samozřejmě začleňují do lokálních organizací anebo — v důsledku prolínání obou struktur — jsou jimi častěji vyhledáváni jako funkcionáři s bohatou osobní zkušeností. Již méně se daří začleňovat ostatní důchodce, i když v řadě míst je právě orientace na specifické potřeby občanů důchodového věku podstatnou součástí práce národních výborů a společenských organizací. Účast starých lidí na těchto činnostech má své pozitivní zpětné vazby. Právě důchodci jsou úzce svázáni s životem lokality a jejich začleňování do občanského a politického života může přispět k vyřešení řady lokálních problémů provozního i ekonomického rázu.

Závěrem

Rozbor některých základních otázek sociálního postavení a způsobu života starých lidí naznačuje, že problematika starší generace není v naší společnosti problémem okrajovým a jistě by si v budoucnu zasloužila většího zájmu společenskovední fronty. Zejména proto, že v důsledku růstu životní úrovně, poměrně značných možností profesionálního uplatnění starých lidí v pracovním procesu a dobrého sociálního zabezpečení se v naší společnosti významně proměnilo postavení starých lidí. Do postproduktivního věku postupně vstupují občané, jejichž nároky na životní úroveň, využití volného času i společenské uplatnění jsou daleko vyšší než nároky dřívějších generací.

V životě starých lidí dnes krystalizují jiné požadavky a potřeby, které vyžadují i změnu jejich uspokojování. Soudobá rodina, která i v současné době zůstává do značné míry základní referenční skupinou i základní institucí zabezpečující potřeby starých lidí, je nemůže zajišťovat v plném rozsahu. To se týká nejen uspokojování fyzických a ekonomických potřeb, ale především sociálních potřeb, spjatých s požadavky společenského uplatnění, emocionálního a kulturního vyžití. Uspokojování těchto nároků vyžaduje stále systematictější péči o staré lidi ze strany státu a společenských organizací.

V dosavadním modelu péče o staré lidi hrály primární roli momenty zdravotní a ekonomické povahy. Stále více se však ukazuje, že problém starých lidí je i problémem sociálním a sociálně psychologickým. Je třeba nalézat nové formy společenského uplatnění pro staré lidi, napomoci jim restrukturizovat celý jejich dosavadní způsob života, orientovat je na nové hodnoty a zá-

jmy, které by nahradily zájmy produktivního věku. To ovšem znamená věnovat zvýšenou pozornost takovým otázkám, jako je spotřeba starých lidí, využití volného času v období tzv. „třetího věku“, organizace zájmové činnosti a — snad především — hledání vhodných forem celospolečensky užitečných činností, které by umožnily starým lidem podílet se na řízení společnosti.

Naléhavost těchto údajů znamená nepochybně i určitý zásah do zaběhané praxe společenských organizací a řada těchto institucí bude muset vzít specifické problémy starých lidí „teprve na vědomí“. Pro současnou praxi je totiž typické, že většina institucí (zabývajících se například průmyslovým designem, zájmovou činností, programováním kulturních aktivit a pořadů, formami rekreace apod.) obrací svoji pozornost více na osoby středního věku a mládež než na staré lidi.

I když tempo růstu životní úrovně se v bezprostředním období oproti minulosti poněkud zpomalí, životní úroveň řady domácností důchodců nicméně umožní orientovat se i na náročnější formy spotřeby a využívání volného času. Bude proto nezbytné budovat systém služeb pro staré lidi tak, aby byl dostupný pro všechny příjmové kategorie. Rozvoj tohoto typu služeb se stává nezbytností. Ne snad proto, že by se dnešní rodina chtěla o staré lidi „starat“ méně než v minulosti, ale především z toho důvodu, že — především vzhledem k teritoriálním a časovým bariérám — není schopna adekvátně uspokojovat celý komplex péče o staré lidi. Model péče o staré lidi bude proto nezbytné optimalizovat i z hlediska fungování rodin osob středního věku, neboť jen za tohoto předpokladu mohou být vytvořeny vhodné sociální podmínky pro harmonický rozvoj všech členů rodiny.

Literatura

- Chahová, D.: *Aktivní stáří jako zdravotní a sociální problém*. Sociológia 1982, č. 1. *Charakteristika současného stavu, tendencí a předpokládaného vývoje sociálně třídní struktury ČSSR v sedmdesátých letech*. Interní materiál. Praha, ÚFS ČSAV 1975.
- Charčev, A. G.: *Brak i sem'ja v SSSR*. Moskva, Mysl' 1979.
- Klabouch, J.: *Manželství a rodina v minulosti*. Praha, Orbis 1962.
- Litwak, E.: *Extended Kin Relation in an Industrial Democratic Society*. In: B. Shanas - G. Streib (Eds.), *Social Structure and Family*. New Jersey 1965.
- Matějů, M.: *Sociální kontakty obyvatel ve vybraných lokalitách Prahy*. Sociologický časopis 1977, č. 1.
- Mladí televizní diváci. Závěrečná zpráva. Praha, Studijní oddělení Československé televize (nepublikováno) (1977).
- Možný, I.: *Struktura primárních vazeb jako charakteristika lokální subkultury*. In: *O socialistické kultuře a regionalismu*. Ostrava, Profil 1973.
- Musil, J.: *Sociologie bydlení*. Praha, Svoboda 1971.
- O rodičovství a rodině*. Praha, Kabinet pro výzkum veřejného mínění 1974.
- Pfeil, E.: *Die Familie im Gefüge der Grosstadt*. Hamburg, Hans Christian Verlag 1965.
- Pirca, L.: *Starí a starší ľudia v rodine a spoločnosti*. Sociológia 1978, č. 6.
- Schimmerlingová, V. — Čermáková, M. — Škaloud, J.: *Výzkum životních podmínek starých občanů z hlediska služeb sociální péče*. Praha, ČSVÚPSV 1980.
- Srb, V.: *Demografická příručka*. Praha, Svoboda 1967.
- Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1980*. Praha, SNTL 1980.
- Statistická ročenka z oblasti důchodového zabezpečení 1980*. Praha, Úřad důchodového zabezpečení 1981.
- Struktura týdenního časového fondu Pražanů na jaře 1976*. Praha, ČSÚ, ÚFS ČSAV 1977.
- Šapiro, V. D.: *Vzájemné vztahy mezi starší a střední generací v rodině*. Sociologičeskije issledovanija 1981, č. 1.
- Volný čas občanů*. Praha, KVVM 1975.
- Vývoj sociálně třídní struktury naší společnosti a růst vedoucí úlohy dělnické třídy*. Praha, ÚFS ČSAV 1980.

Wynnyczuk, V.: *Dnešní mladá rodina*. Metodické listy č. 1. Praha, ČUV Socialistické akademie, Horizont 1980.

Způsob života v hl. městě Praze ve vztahu k životnímu prostředí a třídně sociální struktuře pražského obyvatelstva. Závěrečná zpráva, I—III. Praha, ÚML UK 1978.

Резюме

Е. Рендлова: Образ жизни людей пожилого возраста и семейные отношения

Статья представляет анализ положения старого человека в современном обществе и современной семье. Ее эмпирическая база основана на анализе новейших социологических исследований. Статья подразделяется на три части. В первой из них дается общая характеристика изменений в положении лиц пожилого возраста и факторов, обуславливающих эти изменения. Вторая посвящена отношению старого человека к семье и функции семьи в обеспечении его специфических потребностей. Третья часть — заключительная — ориентируется на освещение специфических черт структуры видов деятельности людей пожилого возраста.

Основные изменения в положении старых людей и в отношении общества к старости вытекают из меняющихся общественных отношений, которые влияют на развитие самой семьи и в то же время по-новому формируют уважение к старым людям как оценку трудовой деятельности человека на протяжении всей его жизни на пользу общества. Современную семью можно характеризовать ее новым демографическим качеством (смещение всех решающих этапов демографического поведения по направлению к более низкому возрасту за исключением смерти, где постепенно утверждается обратная тенденция) и одновременно постепенным ослаблением экономической и социальной зависимости индивида и семьи. Таким образом, отношения между людьми приобретают новое качество, являющееся прежде всего выражением эмоциональной функции семьи. Семья продолжает выполнять свою функцию социального обеспечения по отношению к недостаточно обеспеченным людям пожилого возраста. Исследования однозначно подтверждают, что и в настоящее время сохраняются тесные связи в семье, причем в том случае, если пожилые родители и семьи взрослых детей живут раздельно. Следовательно, мы имеем дело не с ослаблением межличностных отношений в семье, а с утверждением их новых форм.

Несмотря на то, что семья, дети и внуки, остаются одной из важнейших жизненных ценностей людей пожилого возраста, они не являются той центральной областью, которая определяет их образ жизни. Структура видов деятельности в постпродуктивном возрасте в существенной мере определена теми видами деятельности, которыми люди пожилого возраста занимались в период экономической активности или которые уже тогда были «запланированы» для пенсионного возраста. В общей плоскости можно сказать, что структура видов деятельности во вне рабочее время людей пожилого возраста не отличается от преобладающих типов проведения свободного времени всем взрослым населением. Здесь наблюдается лишь известное снижение жизненных темпов, а среди менее образованных групп людей пожилого возраста также определенная тенденция к более пассивному проведению свободного времени.

Проблематика людей пожилого возраста в будущем потребует более глубокого внимания нашего обществоведческого фронта. Это обусловлено в частности тем фактом, что в пенсионный возраст постепенно вступают поколения, требования которых в области жизненного уровня, проведения свободного времени и общественного применения гораздо выше, чем у сегодняшних старых людей, чьи судьбы отчасти несут еще отпечаток мировых войн и экономических кризисов капиталистического общества. Поэтому придется создавать систему услуг для людей пожилого возраста, причем дифференцированно, чтобы покрыть потребности лиц всех социальных категорий и всех уровней развитости запросов. Для людей пожилого возраста необходимо находить новые формы общественного применения, помочь им перестроить весь их прежний образ жизни, ориентировать их на новые интересы и ценности.

Забота о старых людях, не способных уже в полной мере позаботиться о себе, будет также во все большей мере переходить на учреждения общественного попечения, так как семья по объективным причинам все меньше будет в состоянии обеспечивать эти услуги собственными силами. В ряде случаев именно чрезмерная нагрузка такой заботы содействует разрушительным процессам внутри самой семьи и мешает ей ориентироваться на другие общественно важные цели (например, воспитание молодого поколения). Следовательно, модель заботы о людях пожилого возраста необходимо оптимизировать и с точки зрения потребностей среднего поколения.

Summary

E. Rendlová: The Way of Life of Old People and Family Relations

The paper presents an analysis of an old person's position in the society of our time and in the contemporary family. Its empirical basis is founded on an analysis of most recent sociological research. It can be divided into three parts, the first of which is generally concerned with changes in the status of old people and with factors conditioning this change. The second part deals with the family and with the family's function in securing his/her specific needs, while in the third, concluding part particular attention is paid to the specific features of the structure of activities performed by old people.

The basic changes in the position of old people as well as in the society's attitudes towards old age are called forth by the changing social relations affecting the development of the family itself and, at the same time, newly formulating the esteem for old age as an appreciation of man's life-long work for society. The family of our time may be characterized by its new demographic quality (i. e. a shift of all the decisive turning points of demographic behaviour towards lower age — with the exception of death where a reverse tendency is gradually asserting itself), and simultaneously by a gradual loosening of economic and social dependence of the individual and the family. Thus interhuman relations are acquiring a new quality which is primarily an expression of the family's emotional function. The family continues to fulfil its socially securing function where old people scarcely capable of sustaining themselves independently are concerned. Even in our days, research results unambiguously prove the existence of a strong cohesion of the family — also in cases where old parents and the families of adult children live separately. What is involved here is in fact no weakening of interhuman relations within the family but a furtherance of their new forms.

Although the family, children and grandchildren remain one of the old people's most substantial life values, they do not represent the central sphere underlying the formation of their way of life. The structure of activities in the post-productive age is very substantially determined by the activities performed by old people at the time of their economic activity, or by those "planned" for the pension age already at that time. In general it can be said that no difference has been found to exist between the structure of activities performed by old people during their non-working hours and the prevailing types of spending leisure in the whole adult population. Only a certain slowing down of life activities becomes apparent, as well as a certain tendency to a more passive spending of leisure time in the less educated groups of old people.

In future, the problems of old people will necessarily call for a more thoroughgoing interest on the part of our social-scientific front. This is primarily due to the fact that the generations gradually reaching the pension age are laying far higher claims on the living standard, the utilization of leisure and social involvement than present-day old people whose life careers have still in part been stigmatized by the world wars and the capitalist society's economic crises. The necessity arises to build up a system of services for old people — i. e. a differentiated one, in order to satisfy the needs of persons in all income categories and on all levels of the development of needs. It is essential to find new forms of social involvement for old people, to help them restructure their present way of life, to orient them to new interests and values.

Also the care of old people insufficiently capable of sustaining themselves will gradually pass over, to an ever-increasing extent, to social-welfare institutions. This is due to the objectively reduced capacity of the family to secure these services by its own force. In a number of cases it is exactly the excessive burden ensuing from this care that advances the disintegrating processes taking place within the family itself and bars its orientation to other socially relevant goals (e. g. the education of the rising generation). Thus the necessity arises to optimize the model of the care of old people also from the aspect of the needs of the middle generation.

Sociológia 1981

Sociologie, sociologický výzkum i jeho výsledky se postupně, ale důsledně prosazují jako důležitá složka poznání vývoje naší společnosti a současně představují jednu ze závažných informací pro řešení současných i budoucích společenských problémů.

Charakteristickým rysem vývoje československé sociologie v posledních letech je mimo jiné výrazná snaha o prohloubení poznání reálných společenských procesů, jejich etap a forem. To zvyšuje společenský význam sociologického bádání a dosažených výsledků a současně umožňuje, aby se sociologické poznatky mohly použít v řídicí a plánovací činnosti, a to nejen v obecné rovině, ale i v konkrétní praxi řídicích orgánů na různých rovinách řízení. Přitom jde o velmi náročné a složité úkoly, neboť aplikace výsledků v oblasti společenských věd, včetně sociologie, není dosud tak rozpracována, jako je tomu v oblasti věd přírodních, a zejména technických.

V rozvoji sociologického poznání plní důležitou funkci slovenský časopis Sociológia, časopis pro otázky sociologie a vědeckého komunismu.

O struktuře 13. ročníku (rok 1981) svědčí jeho obsah:

druh	počet titulů
úvodník	5
studie	19
rozhledy	8
z vědeckého života	21
ze sociologických výzkumů	8
recenze	23
ostatní	4

Problematickou celkového rozvoje socialistické společnosti v současné etapě se zabývá několik studií. V první řadě je to studie M. Pecha, *Leninizmus a rozvinutá socialistická spoločnosť* (Sociológia č. 6). Kromě zhodnocení přínosu V. I. Lenina k teorii marxismu se autor soustřeďuje na charakteristiku jednotlivých vývojových období, etap budování a rozvoje socialistické společnosti. Na základě studia děl V. I. Lenina a materiálů KSSS shrnuje základní charakteristické rysy rozvinuté socialistické společnosti. Jde o akutální a společensky velmi závažný problém, neboť jeho řešení má důležitý význam nejen pro teorii, ale zejména pro společenskou praxi. Přitom je si autor vědom, že vědní obor vědecký komunismus „nedisponuje ešte dostatočným materiálom internacionálnych kritérií rozvinutého socializmu, ktoré by vyšli z hlbokého sociologického výskumu“ (s. 614). Studie představuje pokus o utřídění jednotlivých oblastí kritérií; tím je podnětná pro další postup bádání v této oblasti.

P. Kulašík se zabývá problematikou socialistického politického systému (*Politický systém v etape budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti*, Sociológia č. 6). Vymezuje politický systém jako podsystém sociálního systému. V socialistické společnosti je vědomě a cílově organizován jako mnohostupňový systém vzájemně se podmiňujících prvků (které však nepředstavují jednoúčelové prvky či prvky, jež plní pouze jednu funkci), jako souhrn prvků vzájemně koordinovaných a určovaných korelacemi společných cílů. Zdůrazněním vzájemných vazeb jednotlivých prvků politického systému autor překonává některé, v podstatě popisné přístupy a současně se snaží o postihu podstaty a dynamiky politického systému socialismu.

Monotematický charakter má první číslo ročníku 1981. Soustřeďuje pozornost na sociálně ekonomické, sociálně politické a ideologické otázky vývoje hlavního města SSR, Bratislavy.

Předmětem úvodní studie jsou zde otázky ideologické práce MV KSS v Bratislavě. Jde o velmi solidní a bohatě fundovanou studii, jejímiž autory jsou F. Paller a P. Durajka. Kromě teoretických otázek obsahuje poměrně značné množství důležitých informací (např. o stupni uvědomění občanů Bratislavy, jejich hodnocení socialistického systému ve srovnání s kapitalismem, postoje k vedoucí úloze strany atd. a to vše na základě výsledků sociologického výzkumu). Autoři uvádějí nejen pozitivní, ale i některé negativní jevy. Poukazují mimo jiné na to, že s rozvojem socialistického způsobu života vystupují do popředí takové otázky, jako je rozumná spo-

třeba, střizlivé hodnocení realit života, ale i to, že „mnohých lidí viac zaujíma výška platu a byť ako charakter a stupeň tvorivosti samej práce.“ (s. 19).

Otázky životního prostředí jsou předmětem studie P. Lomena (*Tvorba životného prostredia v Bratislave*). Autor v ní zdůrazňuje, že životní prostředí postupně ztrácí charakter živelně působící podmínky lidského života a stává se více či méně důležitým prostředkem záměrného formování člověka socialistické společnosti, socializace a všestranného rozvoje jeho osobnosti.

J. Mihálik — V. Zapletal (*Ekonomický rozvoj a plánovanie sociálneho rozvoja Bratislavy*) se zabývají prognózami sociálně ekonomického rozvoje Bratislavy do r. 1990, popřípadě 2000. Vycházejí mimo jiné i z výsledků sociologického výzkumu, který poskytl informace o postojích občanů k vybraným oblastem sociálního rozvoje hlavního města SSR a kromě toho používají výsledky výzkumu sociálního rozvoje podniků, a to rovněž ve vztahu k sociálnímu rozvoji města.

Vývojem třídní a sociální struktury Bratislavy se zabývá V. Bauch. Charakterizuje třídní a sociální strukturu jako mnohodomenzionální společensko-vědní kategorii, která je odrazem nejen výrobních sil a výrobních vztahů, ale i společenské nadstavby. Studie obsahuje konkrétní údaje o sociálním složení obyvatel, jejich ekonomické aktivitě, migraci, vzdělanostní struktuře atd. a uvádí specifické rysy složení města Bratislavy ve srovnání s celou Slovenskou republikou.

Na problematiku obsaženou ve studii J. Mihálíka a V. Zapletala určitým způsobem nazývá J. Pašiak (*Sociálny rozvoj a urbanizácia*, Sociológia č. 5). Proces urbanizace má svou sociální dimenzi. Podle autora působí v podstatě dvojím způsobem: „působí prostřednictvím pretvárania sídelných podmienok života ľudí a pôsobením na spôsob ich života.“ (s. 542).

V období socialistického vývoje na Slovensku probíhal proces urbanizace ve dvou etapách: v první etapě (období industrializace a kolektivizace) se vytvářela rozsáhlá síť malých měst a městeček, v nichž se koncentroval hospodářský a kulturní potenciál. Ve druhé etapě (v období budování rozvinuté socialistické společnosti dochází k větší koncentraci obyvatelstva ve městech (migrace obyvatel do měst, včleňování dalších obcí do administrativních hranic měst atd.). Kromě celkové charakteristiky autor analyzuje některé konkrétní procesy urbanizace v jednotlivých etapách vývoje naší společnosti.

Rozvoj, socialistické společnosti je spojen s procesem sblížování společenských tříd a skupin. Součástí tohoto procesu je sblížování fyzické a duševní práce. Důležitým příspěvkem k této otázce je studie J. Košty (*Odstraňovanie sociálnych rozdielov medzi telesnou a duševnou prácou*, Sociológia č. 2). Autor se v ní pokouší odpovědět na otázku, jak měřit „čistě“ fyzickou a „čistě“ duševní práci. I když kritéria mají spíše obecný charakter, naznačují směr řešení v oblasti sblížování fyzické a duševní práce v socialistické společnosti. Významné přitom jsou:

- a) další růst (ale zřejmě pomalejší, než se často předpokládalo) pracovních činností, v nichž se harmonicky spojuje fyzická a duševní práce;
- b) rychlý růst počtu lidí vykonávajících převážně duševní práci;
- c) další růst pracovních činností vyžadujících vyšší kvalifikaci a širší profil.

Zajímavý je zde názor o budoucí rotaci lidí při výkonu jednotlivých druhů pracovních činností, především tam, kde bude neproporcionálně zastoupena fyzická práce.

Významným příspěvkem týkajícím se se socialistické inteligence je studie R. Roška (*K otázke prehĺbovania socialistického charakteru inteligencie*, Sociológia č. 2). Autor v ní zdůrazňuje význam výzkumu oblasti vědomí při analýze procesu vytváření a prohlubování socialistického charakteru inteligence za socialismu. Současně kritizuje tendenci k ekonomickému redukcionismu v pojetí společenské struktury, včetně sociální skupiny inteligence. Zdůrazňuje, že sice platí zákon o určující úloze společenského bytí, ale o tom, jak rychle a důsledně se tento názor prosadí, rozhodují mnohé vedlejší podmínky a okolnosti (s. 176). Velmi správně odůvodňuje jednotu odbornosti a stranickosti, což souvisí s požadavkem, aby si reprezentant duševní práce osvojil „hlboké robotnícke triedne povedomie bez upústenia od vysokej náročnosti na profesionálnu úroveň.“ (s. 175). Autor uvádí, že třídní homogenizaci této společenské skupiny v dimenzi ekonomických vztahů se nepřekonala, ani nemohla překonat její třídní různorodost v dimenzi společenského vědomí.

Další tematickou skupinu časopisu Sociológia v roce 1981 tvoří otázky socialistického kolektivu, sociálního plánování, sociální analýzy a osobnosti člověka.

Otázky socialistického kolektivu nabývají v posledním období ve všech socialistických společnostech značného významu, přesto však v dosavadní sociologické literatuře chybí jednotný přístup k vymezení socialistického kolektivu. Studie M. Slobody

(K otázke socialistického kolektivu a sociálnej skupiny, Sociológia č. 3) predstavuje dôležitý príspevok k tomuto tématu. Snahou autora je vymedziť kolektív, zejména pracovný kolektív, podmienky jeho vzniku, etapy vývoje i odlišnosť od sociálnej skupiny. Podľa M. Slobody sa pracovný kolektív líši od iných skupín stimulačnú a motivačnú štruktúrou, jejímž základom jsou hodnoty a normy stojící v pozadí praktické činnosti. Pritom prvni a základní hodnotou je kolektivismus, vyznačující se preferencí celospolečenských zájmů před zájmy skupinovými a individuálními. V recenzované studii zůstává však poněkud stranou problematika individuálních zájmů a proces jejich přeměny.

Pokud jde o osobnost člověka, zejména teoretické problémy výzkumu této problematiky, má zásadní význam studie L. Benkovičové (*Koncepcia osobnosti v marxisticko-leninskej sociológii*, Sociológia č. 4). Autorka zdůrazňuje, že sociologie musí přistupovat k problému zvláštnosti, jedinečnosti člověka směrem od společnosti, v níž člověk žije, od společenské dělby práce, sociálně třídní struktury a zařazení člověka v této struktuře, od hodnotového systému a cílů společnosti (s. 367). Součástí studie je kritika některých zjednodušení v psychologickém přístupu. Autorka poukazuje na to, že zdůrazněním závislosti formování osobnosti na společnosti se nepopírá jedinečnost každého konkrétního člověka ani se neredukuje osobnost na mechanický odraz společenských vztahů. L. Benkovičová vhodným způsobem reaguje i na některá zjednodušení v sociologickém výzkumu. Dochází k závěru, že konkrétnost nespočívá ve sledování co největšího počtu činností, ale v tom, že jednotlivé činnosti se nezkoumají izolovaně, v jednoduchém vztahu k nejbližší skupině, ale „v kontextu celku reálných vztahů danej spoločnosti“ (s. 371).

Problematika osobnosti je předmětem i další studie (A. Hirner, *Sociologická problematika riadenia rozvoja osobnosti socialistického človeka*, Sociológia č. 5). Autor vychází z Marxova vymezení lidské podstaty jako souhrnu společenských vztahů a podrobně rozebírá význam a různé interpretace tohoto vymezení. Zdůrazňuje úlohu subjektu, zejména význam interiorizace společenských vztahů subjektem. Výsledkem procesu interiorizace je „obohatenie tohto subjektu o sústavu kódov, ktoré majú funkciu perspektívnych regulatívov jeho životnej trajektórie. Majú tedy charakter energetických potenciálov, ktorými môže subjekt cieľavedome obohacovať možnosti seberealizácie o nové určenosti. Zavedenie kategórie energetických potenciálov umožňuje späť nazrieť do dialektickej prepojenosti spoločenských vztahov a podstaty osobnosti“ (s. 528).

Na studii A. Hirnera určitým způsobem navazuje stať R. Rurika (*Základné cesty formovania spoločensko-politickej aktivity osobnosti za socializmu*, Sociológia č. 3). Sociální aktivita je v ní chápána jako uvědomělá cílevědomá a společensky potřebná činnost, zaměřená na uspokojování společenských a osobních potřeb; v ní dochází k přetváření skutečnosti i osobnosti. R. Rurik oprávněně podtrhuje nutnost zkoumat osobnost prostřednictvím analýzy sociální činnosti (na rozdíl od těch, kteří preferují výzkum názorů, představ apod.).

K hlubšímu poznání mechanismu peněžní odměny přispívá stať A. Buriana (*Sociologické problémy odměňování práce*, Sociológia č. 2). Na základě sociologického výzkumu dospívá autor k poznatku o relačním působení peněžní odměny, které závisí na tom, ve kterém „stadiu sociálního (sociálně ekonomického) vývoje se odměňovaný pracovník nachází, proč vlastně pracuje a co od práce očekává“ (s. 205). Autor rozlišuje 4 stadia relačního působení peněžní mzdy.

Z hlediska společenské praxe, zejména zvyšování sociálně ekonomické aktivity ve sféře vědeckotechnického pokroku, má význam studie Z. Bútorové (*K účasti sociológie na príprave a realizácii technických inovácií*, Sociológia č. 2).

Kritice buržoazní ideologie a revizionismu jsou věnovány 3 samostatné studie. D. Alijevová (*„Sociológia sociológie“ ako kritika západnej sociológie*, Sociológia č. 4) se zabývá jedním ze směrů západní sociologie — tzv. radikální sociologií. Konstatuje výrazný posun u některých autorů při vytváření obrazu sociologie, a to ve směru od scientisticko-pozitivistické orientace k orientaci „humanistické“. Významná úloha zde připadá právě radikální sociologii, která podtrhuje význam ideologie, hodnotových soudů atd., přičemž její slabost spočívá především v teoretické oblasti (třídní nejasnost atd.). Radikální sociologie se pokouší překonat úzký rámec formálních kritérií a začíná zdůrazňovat konfrontaci teorie s realitou společenského života. Zařazení této stati má pozitivní význam, prohlubuje stupeň poznání buržoazní sociologie, analyzuje změny, k nimž dochází, a tím také umožňuje zlepšení podmínek pro kvalitu marxistické kritiky.

J. Filipec — M. Formánek (*Některé tendence v buržoazním pojetí vědy*, Sociológia č. 6) soustřeďují pozornost na vývojové tendence buržoazní vědy. V souvislosti s hodnocením úlohy vědy v současných kapitalistických zemích konstatují, že „věda a vě-

decká expertíza je zapojována do systému tvorby rozhodnutí na různých stupních společenského řízení, přičemž tento její podíl — zčásti skutečný, zčásti iluzorní — zakrývá rouškou vědecké „objektivity“ holý třídní zájem. Touto cestou dochází k mnohohsměrnému propojení vědeckých institucí s vládnoucími instancemi a k jejich vzájemnému ovlivňování v zájmu státně monopolního kapitalismu“ (s. 631). Jde o studii, která přináší kvalifikovaný přehled o dané problematice. Autoři podrobně analyzují především názory Brzezinského, jeho konzervativní reformismus. Zajímavou část představuje i charakteristika hlavních vývojových tendencí příštích let, zejména v oblasti vědeckotechnické revoluce.

Ve třetí studii této tematické skupiny J. Zvara (*Nemarxistické sociologické interpretácie národa*, Sociológia č. 5) analyzuje a kritizuje hlavní nemarxistické směry (objektivistické, naturalistické, sociálně psychologické, empiricko-pozitivistické, pseudomarxistické) a jejich hlavní představitele devatenáctého a dvacátého století.

V oddílu *Studie* je zařazena i stať J. Schenka (*Kauzálné modelovanie a jeho základné etapy*, Sociológia č. 4). J. Schenk se zabývá otázkami, jejichž význam se v poslední době zvyšuje a stojí v popředí pozornosti nejen sociologie. Kauzální modelování chápe jako zvláštní případ kauzální analýzy, která umožňuje odhalovat kauzální souvislosti ve složitých systémech proměnných veličin s využitím empirických (statistických) údajů. Kauzální modelování člení do 5 etap (kauzální hypotéza, kauzální schéma, systém strukturálních funkcí, modelové rovnice, testování a interpretace modelu). Každá z uvedených etap je podrobně vysvětlena.

Na studii J. Schenka navazují F. Gál — Z. Bútorová (*Dynamické modelovanie a prognózovanie vybraných aspektov spôsobu života*, Sociológia č. 4). Stať je zařazena do metodologické rubriky.

V rubrice *Rozhledy* je zahrnuto celkem 8 statí, jejichž autoři se zabývají společensky závažnou tematikou. Například předmětem statí K. Slivky — D. Slivkové jsou otázky sbližování dělnické třídy a inteligence, vymezení pojmu dělník, inteligent atd. Autoři polemizují s některými současnými názory na řešení této otázky a docházejí k závěru, že znaky nové kvality pracovníků se neutvářejí ani po linii od dělníků směrem k inteligenci, ani po linii směrem od inteligence k dělnické třídě, ale od dělnické třídy směrem k nové kvalitě a také od inteligence k nové sociální kvalitě, kdy se formuje nový typ pracovníka, který si osvojí nejlepší rysy dělníků, rolníků a inteligence (s. 659).

Důležité odborné informace o rozvoji sociologického poznání v mnoha oblastech společenského života obsahují další rubriky časopisu — *Z vědeckého života* a *Ze sociologických výzkumů*. Jde celkem o 29 statí, které čtenáře seznamují, byť stručným způsobem, s obsahem a výsledky jednání různých sympózií, seminářů, vědeckých konferencí, ale i s výsledky sociologických výzkumů.

V ročníku 1981 časopisu Sociológia je podobně jako v předcházejících ročnících bohatě zastoupena recenzní činnost v rozsahu 80 stran, tj. více než 11% z celkového počtu stran.

Podstatnou část představují recenze sovětské sociologické literatury a časopisů. Například recenze časopisu *Sociologičeskije issledovanija* r. 1980 je bohatou a hutnou informací o obsahu uvedeného časopisu. (Autoři S. Konečný — L. Benkovičová — M. Piscová, Sociológia č. 5). Podobně je tomu i v dalších případech — recenze časopisů *Naučnyj kommunizm*, *Společenské vědy v SSSR* a řady dalších sovětských publikací.

13. ročník časopisu Sociológia se věnuje problémům, které jsou závažné pro práci naší sociologické fronty. Autoři jednotlivých studií a statí se zabývají aktuálními a společensky závažnými otázkami, a to na vysoké odborné a metodologické úrovni. Pozitivně je třeba hodnotit, že časopis přináší celou řadu nových poznatků, důležitých nejen pro další rozvoj sociologického poznání, ale i pro společenskou praxi.

Rudolf Franěk

Marie Huláková: Životní způsob a problém hodnot

Praha, Academia 1980, 256 s.

Aktuálnost a závažnost otázky jak žít, čemu věnovat síly, abychom neměli pocit pro-marněného života, prolíná veškerými dějinami lidské společnosti. Řešili ji starověcí filozofové a etici, zabývali se jí starověcí učenci. Naléhavou se stala v době rozmachu kapitalismu, kdy získávala vyhraněné politické a ideologické rysy. Neméně důležitou zůstává za socialismu, který usiluje o sjednocení hodnotové orientace a životního způsobu jednotlivých tříd a sociálních skupin i společnosti jako celku.

Na našem knižním trhu se v posledních letech objevily některé tituly, které teoreticky rozpracovávají problematiku hodnotových orientací, ale jen málo autorů se zabývá otázkou hodnot jako základu způsobu života. *Publikace Marie Hulákové Životní způsob a problém hodnot* je původním zpracováním aktuální a politicky významné problematiky utváření socialistického způsobu života. V komplexní problematice životního způsobu se autorka zaměřuje na procesy v oblasti nadstavby, které úzce souvisejí s „pohybem“ společnosti, zejména se změnami výrobních vztahů. Přitom respektuje jednotu ontologického, gnozeologického a axiologického nazírání na problém hodnot jako základu způsobu života.

Práce je rozdělena do čtyř kapitol, z nichž každá v samostatné části řeší určitý problém vztahu hodnota — životní způsob. Tím, že autorka používá historické a logické metody zpracování problému, ukazuje ho v jeho složitosti, propojenosti a dialektické návaznosti.

První kapitola je otevřena částí *Životní způsob — jeho hodnotový základ*. Hovoří se zde o hodnotovém obsahu životního způsobu, který je chápán jako „...vnitřně propojená struktura potřeb spjatých s hodnotami, v nichž se tzv. materiální a duchovní prolíná a vyjevuje v obsahu a formách veškerého života“ (s. 15). Kategorie hodnoty je vymezena jako „společenský vztah, v němž se vyjevují a osvědčují vlastnosti věcí, společnosti a lidí pro člověka. Je to vztah a jako takový má dva póly. Hodnota není apriorní vlastností člověka — je to souhrn jeho vztahů, jimiž je spjat se společností a v nichž se osvědčuje jako člověk (...), a na základě těchto vztahů má vztah sám k sobě.“ (s. 18). Veškeré analýzy zvolených problémů vycházejí z teze, že hodnoty a hodnotový systém (jehož obsah však není nikde vysvětlen) se stávají rozhodujícím prostředkem determinace způsobu života výrobním způsobem dané společnosti. Životní způsob pak jako reálné naplňování života společností je dán výrobními vztahy, které určují charakter hodnotového systému (s. 20). Tuto základní tezi autorka dokumentuje mnoha příklady z praxe buržoazní společnosti (kapitola druhá) a socialistické praxe (kapitola třetí).

Velmi důležitý pro pochopení vztahu *hodnoty — životní způsob* je výklad zakonitých a nahodilých vazeb mezi formou a obsahem života, přičemž rozeznání zákonitého a nahodilého vyžaduje teoretickou analýzu, konkrétně historický přístup, a to nejen podle jednotlivých historických epoch, ale i podle konkrétních etap a časové posloupnosti generací.

Svůj záměr uskutečňuje autorka již v první kapitole analýzou historického vývoje mravní problematiky a její teoretické reflexe, která je, jak sama upozorňuje, spíše metodologickým předpokladem dalších úvah než soustavnou analýzou historického typu.

V další části, *Diferenciace životního způsobu v historické a třídní dimenzi*, ukazuje, že při »vztazení« *životního způsobu ke skutečnému historickému procesu v jeho konkrétní třídní podobě se teprve vyjevují základní rozpory uvnitř životního způsobu společnosti, v nichž se doposud vyvíjely třídní společnosti v určitých typech výrobního způsobu...*“ (s. 46). Na konkrétních příkladech dokládá proměnlivost životních forem, jejíž podstata však spočívala až do vzniku socialismu v kvantitativních změnách. Teprve vznik prvního socialistického státu změnil zcela kvalitu způsobu života, protože změnil výrobní způsob a výrobní vztahy. O něco dále však autorka upozorňuje, že „jednotlivé třídy a sociální skupiny produkují vědomí, manifestují je ve vlastním životním stylu...“ Kategorii „životní styl“ používá k označení konkrétního projevu života různých částí společenských tříd a skupin v určité době. Historické příklady, jako styl Augustovy doby otrokářského Říma, styl raného a pozdního středověku, styl renesance apod., dostatečně osvětlují obsah této kategorie a dokumentují, že životní způsob a životní styl není jedno a totéž.

Poslední část první kapitoly se zabývá *životním způsobem v rovině dialektiky obecného, zvláštního a jedinečného*. Je zde diskutována úloha třídy, která je oním zvláštním článkem ve vztahu společnosti (obecného) a jednotlivce (jedinečného) a podstatně je oba ovlivňuje. „Obecné (společnost) determinuje praxi a celý životní způsob jednotlivého. Zároveň však zprostředkující člen, třída, působí směrem k posilování této determinace, nebo jde proti ní.“ (s. 58) Životní způsob je výrazem vnitřního společenského pohybu, přičemž životní způsob společnosti není převoditelný na životní způsob jednotlivců. Všeobecné podmínky společenského života se odrážejí v konkrétních životních projevech jednotlivých částí společnosti. V tomto smyslu je zcela na místě závěr, že „nelze životní způsob společnosti odvodit ani projektovat jen z empiricky zjištěných a zjišťovaných fakt“ (s. 64). Pochopit způsob života společnosti znamená teoreticky rozpracovat zjištěné vzhledem k výrobnímu způsobu společnosti na principu stranickosti a třídnosti. Čtenáři se zde přímo nabízí

otázka, zda v tomto směru není československá sociologie ještě naší socialistické praxi dlužníkem.

Druhá kapitola ukazuje vývoj hodnotového systému buržoazní společnosti jako výraz kapitálových vztahů. Zdůrazňuje se v ní, že soudobý imperialismus zcela rozrušil hodnotový systém. Dochází v něm k meritornímu rozporu mezi původními morálními principy a normami, mezi kulturou a civilizací, mezi ideálem a realitou, protože „soukromovlastnické poměry odkazují člověka k světu věcí, protože člověk sám se stal věcí — zbožím“ (autorka připomíná stále platnou tezi K. Marxe). V této souvislosti se M. Huláková věnuje problému odcizení, který se snaží mnozí buržoazní vědci překonávat teoriemi společnosti, opírajícími se o abstraktní pojetí člověka. Jménem „čisté objektivnosti“ tak ospravedlňují četná antihumánní opatření buržoazie a agresivní podstatu imperialistického světa.

Značná část této kapitoly je věnována kritice soudobé buržoazní politické ekonomie. Autorka v ní odhaluje a kriticky rozebírá úsilí buržoazních ekonomů zakrýt rozpory mezi třídami, jež jsou vlastním předmětem politické ekonomie, a soustředí se na rozpracování teorií „společnosti blahobytu“, různých technokratických teorií či národohospodářských úvah apod., čili řešit problémy kapitalistické společnosti jako národohospodářské problémy.

V části *Práce a odcizení v procesech vědeckotechnické revoluce* pokračuje již v rozpracování problému, přičemž soustřeďuje pozornost k roli člověka ve výrobním procesu, z něhož učinila buržoazní praxe kolečko v soustrojí velkého průmyslu. Kriticky analyzuje právě tuto stránku vědeckotechnické revoluce v kapitalismu, která odsuzuje dělnickou třídu do pasivní role pouhého vykonavatele vědeckotechnického pokroku. Zdůrazňuje, že „dělnická třída je v současné době rozhodující silou společenského pokroku a historickým subjektem, který představuje lidskou smysluplnost vývoje lidstva, spojenou s nejvlastnějším zájmem dělnické třídy, odstranit dělbou práce a otevřít perspektivy všestranného rozvoje člověka“. (s. 96) Poukazuje na zkresení, jež se objevují v sociologicko-ekonomických teoriích zdůrazňujících rozpor mezi živou a mrtvou prací jako rozpor mezi jejich nositeli — tj. mezi vědeckotechnickou elitou a dělnickou třídou. I zde dokumentuje snahu buržoazie zakrýt problémy odcizení práce, „pohlčení“ jednotlivce prací, nivelizace práce.

Obrovské změny, které do obsahu práce vnesla vědeckotechnická revoluce, vyžadují změny ve výrobním způsobu, který koneckonců určuje celkový způsob života společnosti, ale i „životní styl jednotlivých tříd a sociálních skupin“ (s. 103). To znamená překonat cizotu práce v abstrakci, chápat práci jako nejpodstatnější lidskou účast na rozvoji současné dějinné etapy. Tento úkol nemůže nikdy uskutečnit kapitalismus, jehož vrcholnou hodnotou je soukromé vlastnictví, což objektivně a subjektivně poznamenává člověka i jeho práci. Humanitně zaměřené nemarxistické teoretické koncepce osvobození a sebeuskutečňování člověka se tedy mohou snažit sebevíc, stejně nepřekonají zjednodušení vztahu pracovního a volného času, vztahu práce — ne-práce, neboť v sobě nesou totální krizi hodnot buržoazní společnosti a tím krizi způsobu života.

Výklad některých aspektů determinujících životní způsob za kapitalismu končí M. Huláková částí *Filozofické základy teoretické reflexe buržoazní společnosti*. Filozofické teorie a koncepce sehrávaly a sehrávají úlohu teoreticko-metodologického nástroje k zodpovězení otázky obsahu života. Autorka připomíná mnohé nemarxistické vědce, kteří se tuto otázku snažili řešit (např. Heidegger, Husserl, J. P. Sartre, Fromm, Parsons aj.). Vysvětluje jejich přístupy k rozboru problému hodnot a způsobu života a poukazuje na to, že i přes proklamovanou snahu pojmout do svého výkladu veškerý myšlenkový potenciál, „uniká“ těmto autorům marxismus jako filozofická analýza zákonitostí historického vývoje.

Zmiňuje se také o úloze nemarxistické sociologie při rozpracovávání hodnotového systému a životního způsobu. Ilustruje výklad kritickým postojem T. W. Adorna, který správně sociologům vytýká „zbožnění“ dat (s. 116) jako jeden z prostředků falzifikace skutečnosti.

Závěry buržoazních vědců konfrontuje na mnoha místech s poznatky K. Marxe, což čtenáři umožní dobře se orientovat ve složité, a přitom v hledání souvislostí způsobu života podstatně problematice.

Třetí kapitola je zasvěcena výkladu socialistického životního způsobu a socialistických hodnotových orientací. V části *Socialistická praxe* autorka rozebírá a hodnotí podstatné prvky, jež socialismus zdědil z minulosti a které zákonitě ovlivňují dosavadní etapy jeho výstavby (např. chápání mzdy jako výrazu odměny za práci, nikoli jako míry podílu na vytváření společenského bohatství, dělbou práce apod.). Tím, že zanikly antagonistické protiklady, nezanikl ještě vnitřní rozpor výrobních

sil a výrobních vztahů. Obsahem tohoto rozporu se však dnes stal boj nového se starým, přičemž rozhodující úlohu v něm hraje dělnická třída. „Zvláštní zájem dělnické třídy na upevnění a prohloubení politicko-ekonomických a s nimi spjatých změn v celé ideologické oblasti, ve vědomí lidí, v jejich psychologii, představuje ve skutečnosti objektivní zájem celé společnosti, cestu vedoucí k hodnotovému a duchovnímu osvobození všech“ (s. 129). M. Huláková zde analyzuje praktickou úlohu dělnické třídy v čele s komunistickou stranou v současné etapě výstavby socialismu a poukazuje na její revoluční společenský charakter. Již v této části věnuje pozornost problematice charakteru práce za socialismu, stimulaci k práci. Dokazuje, že socialismus jako „výhonek“ komunismu jediný vytváří objektivní předpoklady pro likvidaci odcizení člověka i práce, pro odstraňování rozdílů mezi fyzickou a duševní prací, k tomu, aby se formoval nový hodnotový systém a nové hodnotové orientace jako součást osvobozování člověka, „sebepřeměny“ socialistické společnosti.

V části „*Práce jako sebepotvrzování a seberozvíjení člověka*“ se autorka zamýšlí nad podstatou nejvlastnější potřeby člověka — nad prací. K socialistickému způsobu života patří, aby se práce neomezovala pouze na hospodářskou nutnost pracovat, což je možné za socialismu, kdy se mezi prací a člověka nestaví žádný vztah, jenž by rušil jejich jednotu. „Reálná dialektika společenského procesu v socialismu potvrzuje, že práce za socialismu je zvnějšněním, zpředmětněním lidských bytostných sil, ale není jejich odcizením.“ (s. 146) Přitom nemizí dělba, ba ani rozdrobení práce, neboť socialismus využívá dědictví hospodářských předpokladů, které mu zanechal kapitalismus. Avšak člověk zůstává v práci člověkem v celé své bohatosti, což je dáno jeho celkovým postavením ve společenských vztazích a tím i v konkrétní práci.

V této části autorka dále rozebírá principiální odlišnost mezi „iniciativou“ pracujících za kapitalismu a socialismu, hodnotové kořeny socialistického soutěžení a jeho společenského dopadu jako činitele sjednocujícího rozvoj výrobních sil s rozvojem charakteru výrobních vztahů. Právě v tomto faktoru se projevuje působení nové dialektiky výrobních sil a vztahů za socialismu.

Dělnické třídy a její úloze při utváření socialistického způsobu života se M. Huláková věnuje v další části. Znovu provádí zevrubnou analýzu role dělnické třídy za kapitalismu a s tím konfrontuje její poslání a úkoly za socialismu. V této pasáži se odráží autorčino dlouholeté studium a teoretická stanoviska k dělnické třídě jako nejrevolučnějšímu subjektu dějin. „Proto má také dělnická třída, její vědomí zásadní význam pro utváření nového životního způsobu a celého hodnotového systému socialistické společnosti.“ (s. 163) Z marxistických pozic je zde řešen problém vztahu materiálních a duchovních potřeb pracujících, přičemž nastolený problém je charakterizován jako vztah obecného, individuálního a zvláštního (s. 164–165).

Čtenář v této kapitole bude postrádat vymezení kategorie „dělnická třída za socialismu“, která by přispěla k prohloubení výkladu historické role a současného poslání dělnické třídy. Pak by byl zřejmější autorčin rozbor problému životní úrovně, která nepředstavuje za socialismu jen množství věcí. „Životní úroveň je také výrazem »zespolečenštění« a sjednocování hodnotových orientací — ale zároveň výrazem diferencí, které s sebou nese rozvoj individuality člověka...“ (s. 166).

Vážné metodologické upozornění obsahuje pasáž, v níž je rozebírán rozpor mezi „teoretickým“ a „praktickým“ vědomím, který musí socialismus v této fázi vývoje stále ještě překonávat. Konkrétní společenské poměry sice sjednocují společenské vědomí a jeho formy na základě určitého hodnotového systému, ale neznamená to, že jde o mechanický odraz či mechanickou určenost společenského vědomí společenským bytím (s. 171). Roli zde hraje zvyšování společenské odpovědnosti jednotlivců i skupin, zvláště pak dělnické třídy. Jinak řečeno, znamená to vést a řídit praxi tak, aby překonala starý životní způsob společnosti i životní styl jednotlivých tříd a sociálních skupin a tím vytvořila prostor pro nové obsahy a formy života.

Poslední kapitola recenzované publikace M. Hulákové je věnována *kultuře, vědě a vzdělání* a jejich roli při utváření socialistického způsobu života. Podrobně jsou zde rozpracovány teoreticko-metodologické problémy vztahu kultura a hodnotový systém a hodnoty jako integrační princip kultury.

Autorka zdůrazňuje, že právě kultura se v dějinách snažila zodpovědět otázku, jak žít. Zásvěcený rozbor místa kultury v historii lidstva, opírající se o předešlé zkušenosti z badatelské činnosti M. Hulákové v této oblasti, dokládá, proč nemohla být tato naléhavá otázka zatím zcela zodpovězena. V této souvislosti je poukázáno na diametrální rozdíly pojetí kultury u buržoazních vědců a teoretiků umění na jedné straně a marxistických vědců na straně druhé.

Autorka v této části objasňuje složitou dialektickou spjatost kultury (resp. umění) s ekonomickou strukturou a úlohu hodnotového systému dané společnosti jako prostředníka mezi nimi.

Hodnotové základy socialistické kultury a socialistického umění se dotýkají nejbystostnější otázky umění — problému lidských vztahů. Na konkrétních příkladech je přesvědčivě ukázáno, jak se kvalitativní odlišnosti mezi marxisticko-leninskou a buržoazní teorií společnosti a člověka odrážejí právě v kultuře a umění a jakým způsobem ovlivňují své tvůrce i nositele.

Je škoda, že se nepodařilo věnovat v rámci této kapitoly více místa socialistické kultuře, resp. umění jako nástroji výchovy lidí.

Další dvě části věnované *vědě a vzdělání* ukazují rovněž jejich sepětí s výrobními poměry prostřednictvím hodnot. Autorka zdůrazňuje, že věda jako cílevědomá lidská činnost je součástí celkového přírodně historického procesu, přičemž objektivní kritéria vědeckého pokroku jsou dnes spojena s konkrétním osvobozováním člověka (s. 216—217). Připomíná, že věda se stala v kapitalistické společnosti „mechanismem“, jenž nemá vztah ke společenskému cíli, je postaven „vně hodnot“ (s. 218). Teprve socialismus vytvořil pro člověka obrovské možnosti poznávat, a přitom člověk „na základě poznávání, svou prací odhaluje a utváří svou lidskou, společenskou podstatu a směřuje k vlastnímu osvobození, k plnosti života...“ (s. 219). Poznávání jako vědecký proces klade značné nároky na vědce, jejich vztah k hodnotám, jejich angažovanost pro pokrok, jemuž socialistická věda slouží. „Marxismus... překonává utilitárně pragmatickou omezenost přístupu k vědě tím, že ji chápe v dynamice jejího relativně samostatného vývoje jako teoretickou formu, revolucionizující element přírodně historického procesu, v němž se v jednotě se změnami výrobního způsobu mění i veškeré společenské vztahy“ a mění se i sám člověk (s. 225).

Vzdělání, respektive vzdělávací a školská soustava představuje velmi důležitý článek mechanismu sjednocování celospolečenských a individuálních zájmů, říká autorka. Ukazuje třídní ohraničenost vzdělání za kapitalismu a na druhé straně „otevřenost“ tohoto systému za socialismu, jeho demokratický charakter. Analyzuje problémy, které do obsahu vzdělávacího procesu vnáší vědeckotechnická revoluce, zejména vzhledem k jeho dvojedinému cíli — výchově a poskytování znalostí a vědomostí. Hlavní problém soudobého školství formuluje M. Huláková následovně: „Rozpor mezi potřebou adaptovat obsah vzdělání potřebám vědeckotechnické revoluce a potřebou vychovávat všestrannou lidskou osobnost může být racionálně řešen jen radikálním přehodnocením celého obsahu školské výchovy a výuky na základě dynamického pojetí vzdělání a projekce žádoucích hodnotových orientací a životního způsobu člověka budoucnosti“ (s. 232).

V závěru autorka připomíná, že socialismus vytvořil reálný základ socialistického způsobu života v relativním souladu výrobních sil a výrobních vztahů. Životní způsob přitom nelze chápat ani jako prostý souhrn životních obsahů a forem jednotlivců nebo sociálních skupin a tříd, ani jako pouhý souhrn jednotlivých sfér materiálního a duchovního života společnosti. Jde o strukturu životních obsahů a forem vytvářejících se na základě revolučního a vývojového procesu v ekonomické základně, v přeměnách sociální struktury společnosti a jejího duchovního života. Vnitřní rozpornost způsobu života je dynamickou silou, z níž je třeba vyvozovat takové vývojové trendy, které by umožnily vytvářet dlouhodobější koncepce řízení společnosti a utváření způsobu života. Konkrétnost analýz ve vztahu k dané etapě historického vývoje je nejdůležitějším požadavkem. Podstatnou otázkou, které je rovněž nutno věnovat náležitou pozornost při teoreticko-metodologickém rozpracování i ve vědeckovýzkumné činnosti, je úloha dělnické třídy, nejrevolučnější složky soudobé společnosti. Její životní formy a obsah jejího životního způsobu se historicky i prakticky staly objektivním základem socialistické hodnotové orientace i životního způsobu socialistické společnosti.

Recenzovaná publikace Marie Hulákové *Životní způsob a problém hodnot* ujasňuje teoreticko-metodologický přístup ke studiu socialistického způsobu života. Tím, že autorka ve své práci naznačila hodnotové posuny, k nimž socialismus objektivně dochází, ukázala „předobraz budoucího způsobu života“, k němuž máme vytvořeny základy — života osvobozeného, tvůrčího, na vysoké vzdělanostní a kulturní úrovni, odpovídajícím způsobem materiálně zabezpečeného.

Mnohé analyzované problémy jsou vlastně výzvou pracovníkům z oblasti společenských věd, aby se v teoreticko-metodologické rovině i vědeckovýzkumné činnosti orientovali na problémy, po jejichž poznávání dneske volá — ať je to úloha dělnické třídy vedené komunistickou stranou, úloha vědy a vzdělávání v procesu vědeckotechnické revoluce, místo kultury a umění v životě člověka i celé společnosti jako „učebnice“ toho, jak žít, a mnohé další.

Publikace je vědeckou analýzou vytyčených otázek, realizovanou důsledně strannickým přístupem k řešení problematiky hodnot a životního způsobu. Vědecký sevržený styl někde vede k menší srozumitelnosti interpretace problému, snižuje čti-

vost publikace, ale zároveň svědčí o filozofické promyšlenosti zpracované látky. Odhaluje mnohé naléhavé problémy praxe a v řadě případů dává čtenáři argumentovanou odpověď na „věčnou“ lidskou otázku „jak a proč žít“.

Marika Dražilová

Přehledné zpracování dat o dlouhodobém vývoji obyvatelstva na území ČSSR

Federální statistický úřad vydává v roce 1982 ve Statistické knižnici pramennou publikaci, postihující především demografické, ale i geografické, ekonomické a sociální informace o obyvatelstvu žijícím na našem území od nejstarších dob.⁽¹⁾ Do značné míry navazuje tato publikace na Demografické příručky z let 1958, 1959 a 1966. Rozsah tabulek ovšem rozšiřuje a především aktualizuje údaje až do současnosti.

Publikace je rozčleněna do 15 částí: 1. Území a obyvatelstvo, 2. Domy a byty, 3. Rodiny a domácnosti, 4. Retrospektiva přirozeného pohybu obyvatelstva, 5. Sňatky, 6. Rozvody, 7. Narození a ukončená těhotenství, 8. Potraty, 9. Zemřelí, 10. Stěhování, 11. Pracující v národním hospodářství, 12. Zdravotnictví, 13. Školství, 14. Sociální zabezpečení, a 15. oddíl tvoří příloha obsahující některé přehledné rekapitulace, mezinárodní srovnání, data o národnosti, o vývoji romského obyvatelstva atd.

Pro široký okruh uživatelů této publikace je cenná poměrně zevrubná vstupní pasáž, vysvětlující metodiku sběru demografických dat, jejich původ a některé základní pojmy demografické statistiky. Má velkou informační hodnotu zvláště pro sociology. Lze jen litovat, že metodická část postihuje pouze demografická data — domnívám se totiž, že riziko omylu pramenícího z nepochopení některých dalších dat je mnohem větší. Jako příklad lze uvést rozdíl mezi přírůstkem bytů podle tabulky 2 — 1, zjištěný jako rozdíl mezi počtem bytů v r. 1980 a počtem bytů v r. 1950 a přírůstkem bytů, zjištěným z tabulky 2 — 6 jako suma přírůstků bytů v letech 1950—1979. První číslo je 1,3 mil. druhé 2,2 mil. V podstatě totéž platí o počtech a vymezení základních správních jednotek — obcí a vývoje územně správní struktury vcelku. Nezůstaneme proto na pochybách, že rozšíření metodické části i na výklad o datech mimo demografii by bylo Demografické příručce ku prospěchu.

Je obecně známo, že na vydání podobného díla čeká naše odborná veřejnost od roku 1966 a tak lze vyslovit jen poděkování celému autorskému kolektivu za jeho nesnadnou práci. Nemůžeme se ovšem zbavit dojmu, že termín předání práce do tisku nebyl dostatečně sladěný s harmonogramem produkce definitivních výsledků sčítání 1980. Skutečnost, že v publikaci vycházející ve druhé polovině roku 1982 nenalézáme definitivní data z posledního cenzu, není rozhodně potěšující.

Základními zdroji dat o obyvatelstvu jsou sčítání lidu, prováděná na našem území od roku 1857 zhruba v desetiletých intervalech a později spojovaná se sčítáním domů a bytů. Dalšími důležitými zdroji dat jsou výsledky každoroční statistiky pohybu obyvatelstva, které jsou u nás sledovány od roku 1852. Tyto zdroje byly při zpracování Demografické příručky doplněny, ovšem pouze pro poválečné období, rozsáhlými tabulkami pocházejícími z resortních statistik. Tabulky obsahují v zásadě definitivní data. Tam, kde jsou v retrospektivách publikovány autorské odhady, nalézneme vždy uvedený pramen.

V nové pramenné publikaci kolektivu autorů z Federálního statistického úřadu do- stává naše odborná veřejnost do rukou velice cenné dílo, které svými přehledně uspořádanými údaji usnadní všem demografům i jiným pracovníkům společensko- vědních disciplín orientaci v otázkách kvantitativního vývoje obyvatelstva ČSSR.

Ivan Lesný

Buržoazní sociologie a současnost

Praha, Svoboda 1981, 362 s.

Nakladatelství Svoboda vydalo český překlad práce početného kolektivu sovětských autorů věrované kritické analýze buržoazní sociologie v druhé polovině dvacátého století. Recenzovaná práce sovětských autorů je rozčleněna na dvě základní části, které se pak ještě dále dělí na jednotlivé kapitoly. První část je poměrně stručná a charakterizuje především obecný stav buržoazní sociologie ve druhé polovině dvacátého století. Zahrnuje jen dvě kapitoly, z nichž první se zabývá novými tendencemi ve vývoji buržoazního sociologického myšlení a druhá je věnována analýze snah buržoazní sociologie předvídat budoucnost. Druhá, rozsáhlejší část práce, po-

(1) Kolektiv: *Demografická příručka*. Vydal FSÚ ve Statistické knižnici 1982.

jednává o současném stavu buržoazní sociologie v jednotlivých kapitalistických zemích. Stručný závěr celé práce spojuje základní charakteristiky soudobé buržoazní sociologie a její zjevné krize s úkoly její marxistické kritiky.

V první kapitole je podán určitý základní rámcový přehled o vývoji buržoazní sociologie a zvláště pak o jejích vývojových proměnách od počátku dvacátého století po dnešek v souvislosti s vývojem, potřebami a požadavky praxe kapitalismu. Základní principy buržoazní sociologie byly formulovány již na přelomu devatenáctého a dvacátého století. V té době také vykrytalizovaly základní ideologické pozice buržoazní sociologie — odmítnutí evoluční, historické perspektivy, orientace na podporu existujícího řádu a hledání možností jak podpořit tento řád v ideové oblasti. Buržoazní sociologie tohoto období se dále vyznačovala neurčitostí a nejednoznačností pojmů, její teorie měly spekulativní ráz, obecná sociologická teorie a konkrétní sociologické výzkumy nebyly nijak vnitřně spjaty. Vlastní obecná sociologická teorie se v buržoazní sociologii postupně vyvíjela ve dvou podobách. První usilovala o popis jednotlivých částí společnosti a jejich elementárních jednotek. Za základní pojmy této teorie jsou považovány kategorie sociálního systému a sociální interakce. Ideologické zaměření těchto teorií není zjevné. Vedle těchto teorií však existují buržoazní sociologické koncepce, jejichž ideologický a apologetický ráz je zjevný, jsou také vysloveně antimarxistické.

V posledních dvou desetiletích byla sociologie ve vyspělých kapitalistických zemích postavena před řadu závažných sociálních problémů a konfliktů, které vystrídaly relativní stabilitu kapitalistického systému. To se odrazilo ve změně základního zaměření buržoazní sociologické teorie. Projevil se větší a výraznější zájem o teorie konfliktů a rozporů, o problematiku sociální změny. Převládající empirické a ne-teoretické směry nepřestaly působit, zvětšil se však zájem o obecnou sociologickou teorii. Vznikly ostré kontroverze mezi představiteli naturalistických a scientistických přístupů a těmi sociology, kteří se orientovali na filozofické zdůvodnění sociologie nebo vycházeli ze směrů, které akcentují antropologické až subjektivizující přístupy (kritická nebo dialektická sociologie, fenomenologická sociologie aj.). Do popředí se dostaly otázky společenské funkce a společenského využití sociologie.

Na základě analýzy stavu a změn buržoazní sociologie jsou v knize formulovány tyto závěry o obecných tendencích vývoje buržoazní sociologie: 1) V současné buržoazní sociologii neexistuje žádný jednotící teoretický směr, který by byl základem dílčích výzkumů a zároveň by poskytoval společný jazyk pro interpretaci dat. 2) V buržoazní sociologii lze pozorovat tendenci k teoretické a metodologické divergenci. 3) Teoretická a metodologická divergence je doprovázena diskusemi o místě, významu a úloze sociologie a sociologa ve společnosti.

Po těchto závěrech následuje analýza jedné ze základních tendencí soudobé buržoazní sociologie — tendence vývoje od naturalismu k subjektivismu. K hlavním znakům naturalistické linie buržoazní sociologie patří metodologický objektivismus, ignorování uvědomělé tvůrčí činnosti při utváření sociálních procesů a aktivní aplikace koncepcí a metod přírodovědeckého poznání. Tendence přechodu od naturalismu k subjektivismu je navenek vyjádřena růstem vlivu a významu subjektivistických směrů v sociologii. V této souvislosti jsou zvláště významné směry vycházející z inspirace Husserlovy filozofie, které vytvářejí fenomenologickou sociologii a etnometodologii jako určitou variantu fenomenologické sociologie (Schütz, Garfinkel, P. Berger, T. Luckmann), a dále varianty sociologie existenciální (Tiyakian) nebo sociologie reflexivní a dialektická (A. Gouldner, R. Friedrichs).

Jedním z hlavních problémů, který je předmětem kontroverzí mezi naturalismem a scientismem a představiteli subjektivně orientované sociologie, je otázka hodnotících soudů a hodnot v sociologii. Je to problém „staronový“ a koncentrují se v něm mnohé další aspekty a souvislosti týkající se vztahu ideologie a sociologie, vztahu filozofie a sociologie a vztahu praxe a sociologie.

V návaznosti na poměrně rozsáhlou analýzu uvedeného problému je v první kapitole proveden rozbor „neomarxismu“ a „levicové“ radikální sociologie. Jsou rozebrány sociální, třídní i gnozeologické podmínky a příčiny vzniku nové vlny zájmu buržoazních sociologů o marxismus. Tento zájem má však nestejné formy průběhu a také různá vyústění. Pro některé je „neomarxismus“ formou přechodu ke skutečnému marxismu, jiní představitelé buržoazní sociální vědy používají marxismus pro teoretické zdůvodnění svého kulturního nihilismu a „levicového“ extrémismu. Do třetí skupiny „neomarxistů“ patří ti, kteří přecházejí přes marxismus k liberalismu.

Ke zdrojům „neomarxismu“ patří Lukacsovo rané dílo *Dějiny a třídní vědomí*, filozofické práce K. Korscheho a také využívání doposud nepublikovaných Marxových rukopisů v určité době (Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844, později Ru-

kopisy „Grundrisse“). „Neomarxismus“ se rozvíjel v rámci frankfurtské školy v NSR, dnes má své představitele i v USA, ve Francii byl reprezentován „levicově“ existencialistickou verzí. Významná je především „neomarxistická“ ofenzíva proti akademické sociologii, která přinesla i dílčí správné kritické postřehy o nedostacích a slabinách akademické buržoazní sociologie i kritiku její apologeticko-ideologické funkce. Celkové hodnocení významu a funkce „neomarxismu“ v závěru první kapitoly pregnantně poukazuje na to, že „byl a zůstává fermentem krize současné buržoazní sociologie, avšak východisko z této krize poskytnout nemůže, neboť pro to nemá konstruktivní program“ (s. 98).

V kapitole druhé jsou především podrobeny kritice, technokratické konceptce buržoazní sociologie: kritika zahrnuje i přehled dějin formování technokratických koncepcí, dále analýzu ideje technokracie v období industriální společnosti. Předmětem analýzy jsou převážně autoři američtí a francouzští. Následuje kritický rozbor paradoxů konceptce postindustriální společnosti, a zejména jejich hlavních představitelů D. Bella a A. Touraina. V dalších částech druhé kapitoly je ukázána vědecká nepodstatnost buržoazních společností nového typu a stručně je zhodnocena i buržoazní futurologie a její vztah k sociologii.

Druhá část práce pojednává v pěti kapitolách o současném stavu sociologie v některých kapitalistických zemích, kde sociologie má již své uznávané postavení. Relativně největší místo je věnováno kritickému rozboru *americké sociologie*, což odpovídá i vlivu a významu americké sociologie v buržoazním světě. Jsou dotčeny některé zvláštnosti institucionalizace americké sociologie a předmětem analýzy jsou: scientistické zaměření americké sociologie, strukturní funkcionalismus, dále teoretický směr popisující společnost jako proces (autoři sem v podstatě zařazují směr symbolického interakcionismu). Humanistický směr v americké sociologii je rovněž uveden ve stručném přehledu, v němž je především analyzována fenomenologická sociologie a další představitelé americké sociologie, kteří přes svou odlišnost akcentují právě humanistickou orientaci. Je poukázáno na významné rozdíly mezi přírodovědným a humanistickým směrem v americké sociologii, jak se projevují v pojetí předmětu a metod sociologie i v pojetí povahy a funkce sociologického poznání.

Přehled o sociologii ve *Velké Británii*, včetně analýzy jejího vzniku a základních rysů, je cenným a v podstatě pro nás i jediným marxistickým zhodnocením buržoazní sociologie ve Velké Británii. Autoři charakterizují britskou sociologii jako obor s mimořádným pluralismem teorií a metod i subjektivismem při stanovení předmětu sociologie. Od šedesátých let lze pozorovat značný kvantitativní rozmach britské sociologie, počet směrů a škol vzrostl, rozšířily se i výzkumy nejrůznějších problémů spjatých s poválečným vývojem anglického kapitalismu. V této době se také britská sociologie oprostila od převážného vlivu sociální antropologie a evolucionistické konceptce. Lze zaznamenat obrat k humanistické a fenomenologické orientaci. Důležitý je i vliv lingvistiky a sociolingvistiky a filozofie jazyka (Wittgenstein, P. Winch). Zvláštní kapitolou britské sociologie je orientace na sociologii vědění, kde nesporně působil vliv K. Mannheim, který v Anglii našel útočiště před německým fašismem. Někteří sociologové, zvláště mladí, se projevují radikalisticky, s určitými tendencemi „neomarxismu“. Vzrůstá však i vážný zájem o marxismus. Nadále trvá dosti značná roztržka mezi relativně bohatými empirickými výzkumy a vytříbeným formalismem „velkých“ teorií.

Francouzská buržoazní sociologie je analyzována v kapitole páté. Výklad je spjat s historickým pohledem na vlivné směry a školy francouzské sociologie a zvláště pak na školu durkheimovskou s jejím sociologismem. Nový institucionální rámec pro rozvoj francouzské sociologie vznikl až po druhé světové válce, kdy došlo ke značnému kvalitativnímu rozmachu francouzské teoretické sociologie i konkrétních sociologických výzkumů. Z významných teoretiků je uveden G. Gurvitch, strukturalista Cl. Lévi-Strauss, z teoretiků industrialismu pak Aron a Fourastié. Zaznamenána je i konceptce byrokratického fenoménu a blokované společnosti M. Croziera, kriticky je hodnocen A. Touraine, který rozvinul svůj specifický „akcionismus“ i vlastní teorii postindustriální společnosti. Významným rysem vývoje francouzské sociologie posledních desetiletí je rostoucí vliv marxismu, i když ve Francii působí také konceptce významných představitelů levicově existencialistického „neomarxismu“.

Sociologie v NSR je analyzována v určitém historizujícím přehledu v souvislosti s tím, že kontinuita vývoje německé sociologie byla přerušena v době fašismu a po válce se vytvářela zvláštní situace působení sociologů, kteří se vrátili z emigrace, a sociologů, kteří zůstali v hitlerovském Německu. Kromě veteránů, kteří se navrátili z emigrace (typický je např. L. v. Wiese) a spíše čerpali z předválečné tradice

sociologie, rozvíjeli aktivitu představitelů scientistické pozitivistické orientace, opírající se o vzor americké empirické sociologie (zde je významná činnost R. Königa). Po návratu představitelů frankfurtské školy se situace mění, dochází ke střetům pozitivisticky a scientisticky orientované sociologie s frankfurtskou školou (známé dis-kuse nazvané Positivismusstreit a Werturteilstreit). Postupně se silně prosazuje frankfurtská škola a roste její vliv na radikalizující se studenty. Kromě této školy je v šesté kapitole dosti podrobně analyzována práce H. Schelskyho.

Šestá kapitola je v podstatě jediným nám známým marxistickým přehledem o vzniku, stavu a vývoji *italské sociologie*. Kromě představitelů koncepce mocenských elit je v kapitole věnována největší pozornost nejvýznačnějšímu představiteli soudobé italské sociologie F. Ferrarottimu, z ostatních je jmenován L. Galino. Podobně jako ve Francii je v italské sociologii i silný vliv marxistické tradice, která je zvláště vyznačena jmény Antonio Labriola, A. Gramsci a P. Togliatti. Vliv marxismu však byl mnohdy vzhledem k diferenciaci socialistického a komunistického hnutí v Itálii orientován k určitému typu „neomarxismu“.

Recenzovaná práce je zakončena stručným závěrem o podstatě krize buržoazní sociologie v souvislosti s celkovou všeobecnou krizí kapitalismu. V této situaci vystupují do popředí problémy ideologického boje a tím rostou i úkoly marxisticko-leninské sociologie v boji proti buržoazní ideologii a jejím představitelům v sociologii. Podle autorů recenzované práce lze stanovit tři linie boje buržoazní sociologie proti marxismu. Je to 1) scientisticko-pozitivistický technokratický směr, 2) teorie abstraktně humanistického a antropologického ražení a 3) ideologie absolutní negace spjaté s radikálně levicovým hnutím. Navíc se projevuje celková tendence ke „zfilosofičtění“ sociologického poznání. Je třeba podrobit všechny uvedené směry buržoazní sociologie marxistické zásadové kritice, která spojuje analýzu historických, sociálních a třídních podmínek vzniku a rozvoje sociologie s kritikou jejích gnozeologických, metodologických i ideově politických aspektů i důsledků. Zde je třeba znovu podtrhnout principy leninské kritiky buržoazní společenskovední produkce, včetně uznání jejích možných dílčích přínosů a postřehů i vzájemné kritiky buržoazních směrů. Ostatně práce *Buržoazní sociologie a současnost* je příkladem takové kritiky ve shodě s leninskými principy.

Tím však již přecházíme k celkovému zhodnocení práce. Je to významná a vysoce hodnotná publikace, která bude nezbytnou studijní pomůckou pro studenty oboru sociologie, pro sociology i pro studenty a pracovníky příbuzných oborů, pokud se zajímají o kritiku buržoazní sociologie jako jedné z významných vědních disciplín kapitalistického světa. Recenzovaná práce je příkladem úspěšného spojení třídní a gnozeologické analýzy soudobé buržoazní sociologie, nezjednodušuje, uznává dílčí přínosy i postřehy a podává kritický rozbor buržoazní sociologie jak v souvislosti jejího rozvoje s vývojem soudobého kapitalismu, tak i s relativně autonomním vývojem sociologických směrů a škol, které také zkráceně, zjednodušeně a jednostranně nadhazují problémy dané stavem soudobého kapitalismu i vlastní poznávací a metodologické problémy sociologické disciplíny.

Recenzovaná práce má ovšem také své dobové souvislosti a determinace, které je nutno zaznamenat. V SSSR vyšla již v roce 1976, to znamená, že byla napsána v první polovině sedmdesátých let. Od té doby se kritické úsilí sovětských sociologů ve vztahu k buržoazní sociologii dále rozvíjelo a zdokonalovalo. Byly překonány některé zjednodušující názory na vlivné buržoazní sociology nebo některé nepřesnosti, které se vyskytují i v recenzované práci. Považují za nutné je zaznamenat. Není přesné tvrzení na s. 15, že cíl zachovat existující struktury kapitalistické společnosti není explicitně formulován ve strukturně funkcionalistické teorii T. Parsonse. Těžko lze souhlasit s tvrzením, že K. Mannheim byl v teorii pozitivistou (s. 63). Není rovněž přesné tvrzení, že A. Gouldner se považoval těsně před vydáním své knihy *Nadcházející krize západní sociologie* za stoupence strukturního funkcionalismu v sociologii (s. 83). Na s. 161 je anglický sociolog D. Lockwood zařazen nesprávně mezi americké sociology. Na s. 172 se nesprávně mluví o fenomenologii Husserla a Meada. G. H. Mead nebyl fenomenologem.

Určité námitky také vyvolává tvrzení na s. 40, že sociologie jako systém poznatků je součástí přirozeného světa, podobné tvrzení je i na s. 179, kde jsou věda a umění uvedeny jako aspekty každodenní reality. To ovšem souvisí s problémy interpretace fenomenologické filozofie a sociologie.

Zvláštním problémem, který souvisí s překládáním knih, jež pojednávají o soudobých buržoazních směrech často vycházejících z obsahové i terminologicky náročné filozofie, je překládání termínů, které v naší literatuře nejsou ještě zavedeny. To se týká termínů Husserla a fenomenologické sociologie – výraz *Lebenswelt* pře-

kladatelé sovětské práce přeložili jako přirozený svět, považují za přesnější výraz životní svět (v ruštině je ostatně přeloženo *жизненный мир*). Nepřesný je podle mého soudu překlad termínu *natürliche Einstellung* (v angličtině *natural attitude*) jako přirozená reflexe (s. 176–177), přesnější je přirozený postoj. Problém je také, jak překládat Schützův termín *geschlossene Sinngebiete* (anglicky *definite provinces of meaning*), překlad „vymezené oblasti významu“ (na s. 179) se mi nezdá příliš adekvátní, jde spíše o uzavřeně nebo konečné oblasti smyslu. Naopak jako úspěšný se mi jeví překlad termínu *etnometodologie background expectations* v českém implicitním očekávání, s. 46. Iniciativa nakladatelství, kvalitní a přínosný obsah práce a náročná práce překladatelů je zbytečně znehodnocena chybami v textu. Není úkolem recenzenta a ani v jeho možnostech zjišťovat, co spadá na vrub tiskových chyb, překladatelů či redaktora publikace.

Často uváděný A. Schütz pochází z Rakouska a ve všech německých vydáních jeho prací je psán jako Schütz, nikoli jako Schutz. Ruský výraz „jedinoje industriaľnoje obščestvo“ nelze překládat jako jediná industriální společnost, správně je jednotná. Na s. 16 je správně teorie sociální směny G. Homanse, naproti tomu na s. 26 a 95 je chybně teorie sociální změny. Na s. 31 – Descartova *res extensa* je u nás již dávno překládána jako „věc rozprostraněná“ a ne jako „věc rozlehlá“. Adornovu a Horkheimerovu práci *Dialektik der Aufklärung* nelze překládat jako *Dialektika osvěty*, když jde o velmi známou práci *Dialektika osvícenství* (s. 294).

Vím, že jsou potíže při zpětném zjištění originální transkripce jmen sociologů anglických, německých a francouzských v ruské transkripci. Je to zvláště obtížné u jmen méně známých, je však stěžejní nutné, aby francouzský sociolog Desmoulin byl přepisován jako Demolin, nebo aby se americký sociolog E. Goffman stal E. Hoffmannem. Ostatně tyto chyby v transkripci jmen jsou koncentrovány i ve jmenném rejstříku. Tvrdosíjně je třeba německý sociolog A. Wellmer několikrát uváděn jako Wellemer. Ještě obtížnější je zjistit z anglických, německých a francouzských příjmení, že jde o autorku ženu. Takto zůstaly nejméně čtyři autorky ženy utajeny včetně známé B. Webbové.

Tyto „vady na kráse“ nejsou podstatné z hlediska zásadního pozitivního přínosu publikace, kterou tak záslužně vydalo nakladatelství Svoboda. Jsou však zbytečné a připomínám je proto, aby odborné i jazykové náročné texty byly napříště překládány s největší důkladností a pečlivostí.

Eduard Urbánek

V. S. Korobejnikov: Piramida mnění. Obščestvennoje mněníje: priroda i funkci (Pyramida mínění. Veřejné mínění: podstata a funkce)

Moskva, Molodaja gvardija 1981, 222 s.

V posledních dvaceti letech se v oblasti společenských věd v SSSR objevila řada prací věnovaných teoretické analýze veřejného mínění a jeho místa ve struktuře společenského vědomí. Intenzivně se rozpracovává problematika výzkumu veřejného mínění a jeho místa v politickém systému socialistické společnosti. Otázkami veřejného mínění a jeho výzkumu se pravidelně zabývají instituce vytvořené při nejvyšších orgánech společenských organizací, zejména při KSSS.

V minulém roce byla vydavatelstvím Mladá garda v edici Univerzita mladého marxisty vydaná kniha *Pyramida mínění*, jejímž autorem je vedoucí sekce veřejného mínění Ústavu sociologických výzkumů AV SSSR V. S. Korobejnikov, doktor filozofických věd. Tato práce představuje určitý souhrn a populární výklad výsledků teoretického bádání v oblasti výzkumu veřejného mínění.

Cílem publikace, jak konstatuje autor v úvodu, je podat zejména mladým čtenářům přehled o veřejném mínění jako konkrétně historickém projevu života lidí, ukázat specifiku působení veřejného mínění na vědomí a chování širokých mas v podmínkách různých sociálně ekonomických systémů, čili, řečeno jinými slovy, odhalit sociální smysl vzniku, formování a působení veřejného mínění.

Kniha je rozdělena do čtyř kapitol. V první z nich, nazvané *Proud v oceánu vědomí*, autor obecně charakterizuje veřejné mínění a jeho konkrétně historické chápání. Vědomí a tím i veřejné mínění lze, podle jeho názoru, analyzovat dvěma způsoby: z hlediska jeho předmětu, úrovně a způsobu odrazu reality (gnoseologický aspekt) a z hlediska jeho úlohy ve společenském životě (sociologický aspekt). Výchozím principem této analýzy je leninská teze o vědomí, které objektivní svět nejen odráží, ale zároveň i tvoří.

Veřejné mínění je autorem chápáno jako určitý projev vědomí. Na jeho obsah, směr a způsob využití má rozhodující vliv společenský kontext, tedy charakter sociálně

politického zřízení. Problematika zrodu a vývoje společenského vědomí, jeho forem a stavů je bezesporu velmi složitá. K větší názornosti a jednoznačnosti autorova přístupu by jistě přispěla hlubší a podrobnější analýza této problematiky v recenzované práci. Pak by snad byla lépe pochopitelná teze, v níž autor uvádí, že „počátečním momentem vzniku veřejného mínění je zrození individuálna“.

Veřejné mínění, konstatuje V. S. Korobejnikov, není pouhá suma individuálních názorů, kumuluje v sobě všechno obecné, opakující se a charakteristické v masě individuálních mínění. Jeho objektem jsou problémy spadající do oblasti společenského zájmu, což je podmíněno skutečností, že veřejné mínění odráží určitou kolektivní pozici, která se projevuje v mezilidských vztazích a v chování lidí. V tomto smyslu stojí za pozornost přístup autora k vymezení rozdílu mezi kolektivním a veřejným míněním. Veřejné mínění je vždy kolektivní, ale ne každé kolektivní mínění je „veřejné“. Základním dělítkem je „veřejný“, především pak „třídní“ zájem, na jehož základě se mínění formuje.

V socialistické společnosti — společnosti spřátelených tříd, které jsou sjednocené společnými úkoly a cíli, se veřejné mínění utváří na základě zájmů dělnické třídy, které nehlouběji odráží zájmy celé společnosti. V případě, že v mínění je vyjádřeno hodnocení z hlediska zájmů celé společnosti a jejich složek — jedná se o zárodky „socialistického veřejného mínění“. V ostatních případech a polohách se jedná o mínění kolektivní. Z uvedených tezí vyplývá, že charakter veřejného mínění je určován jeho obsahem, tzn. tím, jaké zájmy vyjadřuje.

Autor bohužel blíže nespecifikuje své chápání socialistického veřejného mínění. Po- nechává bez odpovědi rovněž otázky, zda v socialistické společnosti může existovat jiné než socialistické veřejné mínění, jaký je vztah socialistického veřejného mínění k jiným typům veřejného mínění apod. Pro názornost při rozlišení kolektivního a veřejného mínění za socialismu uvádí autor příklad falzifikace, již se dopouští buržoazní propaganda, která vydává názory skupiny odsěpenců, tzv. disidentů, za projev „sovětského veřejného mínění“. Ve skutečnosti nemohou být tyto skupiny, které sledují antisovětské, protilidové cíle, a tudíž vystupují proti zájmům dělnické třídy a socialistické společnosti, ani z teoretického, ani z praktického hlediska subjektem veřejného mínění. Uvedená autorova teze bezesporu zasluhuje hlubší diskusi, která by přispěla k podrobnějšímu rozpracování této složité a aktuální problematiky.

Veřejné mínění je v knize definováno jako „projev společenského vědomí (ve formě výroků a aktů chování), v němž se odráží hodnocení aktuálních jevů reality (které jsou předmětem společenského zájmu) sociálními skupinami, celým národem“ (s. 16).

Jedním s diskusních momentů recenzované práce je vymezení „správného“ či „zdravého“ veřejného mínění. Veřejné mínění je „správné“ tehdy, jestliže napomáhá řešení naléhavých úkolů, které vyvstávají před sovětskou společností v procesu jejího vývoje, jestliže obsahuje hodnocení různých událostí a jevů z pozice zájmů budování sovětské společnosti. Zdá se nám, že by ke srozumitelnosti výkladu tohoto pojmu přispělo zodpovězení otázky vztahu „správného“ (příp. „nesprávného“) a „socialistického“ veřejného mínění, která v recenzované práci položena nebyla. Do jisté míry ji pomáhá osvětlit rozlišení „správného“ a „kompetentního“ veřejného mínění jako společenského fenoménu. V prvním případě se jedná o vyjádření postoje lidí ke společnosti a hodnocení společenské reality z hlediska cílů budování sovětské společnosti. Naproti tomu kompetentnost mínění je definována především jako schopnost lidí hodnotit společenské jevy a procesy z pozic znalostí marxismu-leninismu. Přesnost a funkčnost podobného dělení je ovšem, podle našeho názoru, sporná.

Pro poznání složitého charakteru veřejného mínění jsou cenné myšlenky v závěru první kapitoly, v nichž autor charakterizuje jeden z nejzávažnějších rysů veřejného mínění — jeho zaměřenost (orientaci) na praktické jednání. Zaměřenost veřejného mínění vyjadřuje spojení s duchovně praktickým způsobem osvojování světa. Tuto myšlenku autor hlouběji rozvádí ve čtvrté kapitole, kde se zamýšlí nad úlohou veřejného mínění v životě sovětské společnosti.

Druhá kapitola knihy, nazvaná *Názory třídy a hlas masy* je věnována specifikaci možných přístupů k analýze veřejného mínění a jeho vztahu ke společenským a třídním zájmům. Hlavním subjektem veřejného mínění jsou základní společenské třídy. Strukturovanost veřejného mínění se projevuje při formování „národního“ veřejného mínění. V kapitalistické společnosti se mínění celého národa může sjednotit a vystupovat jako „celonárodní“ jen dočasně — v otázkách, kdy se antagonistické zájmy tříd dočasně spojují. Za socialismu je veřejné mínění vytvářeno svobodnými pracujícími — jeho subjekt se skládá ze tří příbuzných, vzájemně těsně spojených článků, lidu — třídy — strany, které přes svou principiální stejnorodost nejsou totožné.

Veřejné mínění má za socialismu všelidový charakter. Základním výchozím článkem „lidové masy utvářející socialistické veřejné mínění“ je dělnická třída, orientovaná a vedená komunistickou stranou. K tomu, aby strana mohla úspěšně realizovat funkci orientujícího subjektu veřejného mínění, musí v souladu s leninskými tezími: 1. pracovat především tam, kde je masa, 2. vychovávat a učit třídu a posléze i masu. Podmínky formování veřejného mínění se vytvářejí tehdy, když se určitý společenský zájem objektivně, na základě společenské potřeby nebo působením subjektivních faktorů dostává do centra pozornosti lidí, nabývá vysokého stupně aktuality.

Uvedené teze jsou pro autora východiskem pro vymezení znaků a charakteristiku podmínek formování veřejného mínění: Veřejné mínění se za socialismu projevuje zejména prostřednictvím názorů pracovních kolektivů (s. 64). Zde autor navazuje na ještě ne zcela přijatou tezi, že pracovní kolektivy jsou základní buňkou socialistické společnosti, odvozenou z myšlenky, že ve společenské aktivitě pracovních kolektivů se realizuje spojení vlastních zájmů a snah pracujících s klíčovými úkoly komunistické výstavby.

Vyvrcholením formování veřejného mínění se stává jeho uplatnění v každodenní činnosti lidí, v jejich jednání a chování, což je i měřítkem jeho zralosti (s. 64). Tento vrcholný moment je však zároveň i počátkem poslední etapy existence veřejného mínění jako objektivního fenoménu. Hodnotící soudy lidí realizované v jejich činnosti vedou k uspokojení jejich stávajících potřeb. Společenský zájem, na jehož základě vznikl určitý vztah širokých vrstev ke společenskému jevu či procesu, ztrácí svoji aktuálnost a veřejné mínění o daném problému se vytrácí a zaniká. Objevují se však nové otázky, nové rozpory a potřeby, někdy i takové, které mohou vzkřísit „starý“ problém v nových podmínkách. Vytváří se nové veřejné mínění a cyklus zrodu a zániku tohoto společenského jevu se opakuje.

Třetí kapitola s názvem *Výzkumy a otázky* provádí čtenáře historií a současnou praxí výzkumu veřejného mínění v nejvýznamnějších centrech a ústavech na Západě. Autor podává krátký, ale na fakty bohatý výklad vzniku a vývoje výzkumů veřejného mínění v Evropě, USA, Kanadě a Japonsku. Současně analyzuje zaměření, využití a některé používané techniky soudobých šetření v kapitalistických zemích.

Ukazuje, že výzkumy veřejného mínění se staly trvalou součástí buržoazní demokracie, státně monopolistického systému řízení. Dokládá to podrobným rozбором činnosti hlavních výzkumných pracovišť a ilustruje množstvím konkrétních příkladů. Takto předkládaná analýza přinejmenším zpochybňuje rozšířenou představu, že výzkumy veřejného mínění se v kapitalistických státech soustřeďují pouze na vytváření volebních prognóz či na výzkum trhu. Výsledky výzkumu veřejného mínění jsou využívány politickými orgány i hospodářskými institucemi. „Snahy o sociální manévrování“, uvádí autor, „nutí monopoly v podmínkách prohlubující se krize neustále sledovat stav společenského vědomí a určovat ‚nejzřetelnější body‘ života společnosti“ (s. 147). Výzkumy veřejného mínění v kapitalistických státech jsou podmíněny mnoha cíli:

1. jejich výsledky se přímo využívají v praxi sociálního řízení,
2. jsou příhodnou rouškou pro maskování rozhodnutí prováděných v zájmu vládnoucí menšiny a vydávaných za mínění lidu,
3. využívají se pro manipulaci se společenským vědomím jednak tím, že se provádějí tendenčně, jednak širokou publicitou takto získaných výsledků. To vše je mocný nástroj formování veřejného mínění v předem připravovaném směru.

Čtvrtá kapitola, pojmenovaná *Puls života lidu*, je zasvěcena analýze kolektivního základu socialistického veřejného mínění a jeho místu v politickém systému sovětské společnosti. Autor své úvahy ilustruje výsledky z mnoha výzkumů veřejného mínění, které charakterizují typické rysy názorových postojů sovětské mládeže.

Socialistické veřejné mínění, uvádí se zde, nevzniká okamžitě. Bylo zapotřebí obrovské práce strany, všeho lidu, aby veřejné mínění získalo takový obsah, který by odpovídal podstatě socialistické společnosti. Výsledky výzkumů veřejného mínění ukazují, že hodnocení základních společenských jevů, které především poutají pozornost a zájem lidí, jako například otázky mezinárodní situace, morálky, výchovy apod., je v podstatě jednotné a odráží monismus veřejného mínění za socialismu. Základem této jednoty jsou společné zájmy základních sociálních skupin socialistické společnosti. Zcela opačná situace existuje v kapitalistických státech, kde je veřejné mínění výrazně pluralistické. V. S. Korobejnikov poukazuje na skutečnost, že ideologický smysl tohoto protikladu zkreslují západní teoretikové, kteří pluaris-

mus „kapitalistického veřejného mínění“ vydávají za projev skutečného demokratického a „svobody ducha“, zatímco monismus „socialistického veřejného mínění“ považují za nivelizaci myšlenek a názorů v socialistické společnosti.

V podmínkách rozvinutého socialismu veřejné mínění rozšiřuje a prohlubuje svůj vliv na mnohé důležité oblasti života společnosti. Tato skutečnost našla svůj odraz v Ústavě SSSR. Nejméně 9 ze 174 článků Ústavy je přímo spojeno s upevněním úlohy mínění lidu ve společenském životě.

V závěru poslední kapitoly najdou čtenáři přehled nejvýznamnějších sociologických pracovišť, která se zabývají výzkumem veřejného mínění v jednotlivých socialistických státech. Autor zde též charakterizuje některé zkušenosti z jejich práce a ze vzájemné spolupráce vědců, kteří se zabývají problematikou výzkumu veřejného mínění. Materiálním základem sblížení bratrských zemí je hospodářská spolupráce socialistických států v rámci socialistické ekonomické integrace. V souvislosti s procesem neustálého sblížování zemí socialismu vyvstává potřeba úplněji rozpracovat a využívat ideologické a sociálně psychologické komponenty integrace, tj. rozvoj socialistického vlastnictví a proletářského internacionalismu.

Základních výsledků v tomto směru bylo již dosaženo. Tvůrčí rozvoj tezí klasiků marxismu-leninismu podnítl vytvoření *obecné koncepce* podstaty veřejného mínění, jeho významu v podmínkách socialismu, forem a metod jeho vyhodnocování pro potřeby komunistické strany a socialistického státu.

Autor nejdůležitější myšlenky této obecné koncepce shrnuje do následujících tezí: Hodnotící soudy lidí jsou podmíněny jejich základními potřebami a zájmy v systému společenské dělby práce, příslušností k určité sociálně demografické skupině. Při analýze veřejného mínění je tedy nutné vycházet především z třídního vědomí mas. S rostoucími úspěchy při výstavbě socialistické společnosti se stírají hlavní sociální rozdíly mezi základními společenskými skupinami a urychluje se proces formování stejnorodé společnosti. Vytvářejí se reálné objektivní předpoklady pro formování jednotného veřejného mínění. Zkušenosti socialistických zemí ukazují, že úloha veřejného mínění v podmínkách budování socialismu vzrůstá. Zvláště silně se jeho úloha projevuje v politické, ekonomické a duchovní oblasti, v boji za výchovu nového člověka, za upevnění socialistické zákonitosti a komunistické morálky, v neustálém zdokonalování řízení všech sociálních procesů. V tomto kontextu definuje autor veřejné mínění jako „vyjádření vztahu pracujících k rozhodnutím a skutkům strany a řídicích orgánů, je to forma hodnocení významných sociálních procesů a společenských událostí masami“ (s. 209).

S růstem významu veřejného mínění roste i důležitost jeho komplexního výzkumu. „V podmínkách socialismu“, píše v závěru své práce autor, „se veřejné mínění zkoumá a využívá v zájmu celé společnosti, různých sociálních skupin, které ji tvoří, tj. v zájmu sovětského lidu. A to dává vysoký občanský smysl a velkou sociální odpovědnost všem výzkumům, které jsou spojeny s analýzou hodnotících názorů sovětských lidí“ (216).

Nová kniha V. S. Korobejnikova je přínosem nejen z hlediska popularizace vědeckého bádání v oblasti analýzy společenského vědomí, ale i z hlediska dalšího rozvoje a rozpracování teorie veřejného mínění a metodologie jeho výzkumu. Díky svěžímu jazyku, srozumitelnému a přitom přesnému výkladu a obsahu, bohatému na konkrétní příklady výsledků z výzkumů veřejného mínění, je kniha velmi čtivá. Jejím nesporným kladem je také skutečnost, že obsahuje řadu diskusních otázek a zajímavých podnětů, jež dávají prostor pro reflexi odborníků, kteří se věnují problematice společenského vědomí a výzkumu veřejného mínění.

Zdeněk Zálžs

Jahrbuch für Soziologie und Sozialpolitik 1981 (Ročenka pro sociologii a sociální politiku 1981)

Berlin, Akademie-Verlag 1981, 437 s.

V roce 1980 zahájil Ústav pro sociologii a sociální politiku Akademie věd NDR vydávání *Ročenky pro sociologii a sociální politiku*, reprezentativní publikace, shrnující hlavní výzkumné výsledky sociologie v NDR, informující o organizaci vědeckého života, odborných setkáních, badatelských programech a zveřejňující recenze nové literatury. V této tradici pokračuje i nové vydání Ročenky za r. 1981.

Ročenka je opět rozdělena do tří částí, z nichž první obsahuje soubor rozsáhlejších článků a studií, druhá je věnována přehledovým studiím a zprávám o vědeckých setkáních a třetí pak zahrnuje recenze domácí i zahraniční literatury. V příloze čte-

nář najde statistický dodatek, uvádějící časové řady vybraných ukazatelů sociální statistiky, cizojazyčná resumé hlavních statí, seznam autorů a pečlivě zpracovaný jmenný rejstřík.

Páterí Ročenky je 14 statí v její prvé části, zaměřených na základní témata sociologického výzkumu v NDR — na problémy formování socialistického způsobu života, vývoj a reprodukci třídní sociální struktury, zdokonalování sociální politiky, kritické hodnocení buržoazní sociologie a zdokonalování metodického aparátu sociologické empirické analýzy. Zhruba polovina studií se zabývá obecně teoretickými a pojmovými otázkami, druhá polovina je pak věnována užším a konkrétněji formulovaným tématům, metodám a technikám výzkumu a přehledovým informacím.

Kolektiv autorů, vedený J. Rittershausenem, předkládá *tezě k výzkumu společenské aktivity a jejího významu pro formování socialistického životního způsobu*. Společenská aktivita je podstatnou složkou a důležitým ukazatelem socialistického životního způsobu jak v pracovní, tak i v mimopracovní sféře. S rozvojem socialistické společnosti se stále více stává jednou ze základních lidských potřeb. Vědeckotechnický pokrok a prohlubování socialistického charakteru práce rozšiřují možnosti uplatnění společenské aktivity a kladou vyšší nároky na její organizaci. Je třeba vytvářet územní podmínky pro účelné řešení vztahu mezi individuálními a společenskými formami organizace volného času.

O *vývoji marxisticko-leninské sociologie v ČSSR v období budování socialismu* informuje příspěvek R. Richty a V. Cirbese. Z pera československého autora je i další příspěvek, v němž B. Filipcová pojednává o *socialistickém životním způsobu a formování socialistické osobnosti*. Utváření nového člověka, vycházející především ze změn potřeb a činností, je dlouhodobým a obtížným úkolem. Vztah mezi změnami osobnosti a životního způsobu je oboustranný; osobnost podmiňuje konkrétní formy způsobu života, změny životního způsobu pak na druhé straně modifikují osobnost — a toto působení je primární. Zdůrazňuje se úloha práce a pracovního kolektivu při vytváření nových morálních norem a vzorců chování a vliv nových materiálních a kulturních podmínek na strukturu lidských potřeb.

Příspěvek A. Naumannové se týká *vztahu mezi fyzickou a duševní prací v rozvoji společenské aktivity*. Míra zastoupení tělesných a duševních prvků v konkrétních pracovních činnostech má rozhodující vliv na to, jakým způsobem se po obsahové stránce i z hlediska rozsahu rozvíjí společenská aktivita jejich nositelů. Tento vliv se projevuje nepřímým, v rámci působení řady dalších, souvisejících sociálních faktorů. Společenská aktivita je prostředkem i výsledkem spojení fyzické a duševní práce.

Posledním z řady příspěvků k otázkám životního způsobu je stať G. Kalokové o *teoretických souvislostech mezi socialistickým výrobním způsobem a socialistickým způsobem života*. V rámci výrobního způsobu jako rozhodující determinanty způsobu života patří zvláštní úloha výrobním vztahům, které v podstatě určují historický typ životního způsobu. Nová kvalita způsobu života za socialismu je určována spojením úlohy vlastníka, výrobce i spotřebitele v rámci socialistického výrobního způsobu. Způsob života konkrétní sociální skupiny ovlivňují nejen faktory plynoucí obecně z postavení člověka v socialistické společnosti, ale také činitele charakterizující jeho osobní životní situaci, situaci jeho rodiny a širších sociálních skupin, k nimž přísluší. Přes tuto diferencovanost lze v životním způsobu společnosti NDR rozeznat společné rysy, příznačné pro jednotný socialistický způsob života. Patří k nim 1. likvidace vykořisťování a stejný podíl všech společenských tříd a vrstev na společenském vlastnictví výrobních prostředků, 2. plánovitost a kolektivní charakter společenské práce, 3. získávání prostředků pro reprodukci lidského života jednak individuální prací v národním hospodářství, jednak z fondu společenské spotřeby; spotřeba je založena na individuálních potřebách, 4. životní způsob jednotlivých společenských tříd a vrstev se postupně sblíží.

Tematický okruh příspěvků k výzkumu sociální struktury otevírá zajímavá metodologická stať M. Lötsche a J. Freitag *Sociální struktura a sociální mobilita*. Sociální mobilita je podstatnou stránkou pohybu, vývoje a reprodukce sociální struktury a její analýza je proto nezbytnou součástí výzkumu sociální struktury. Kvalitativní stránku mobilních procesů je možné pochopit jen v rámci analýzy celkové sociální struktury a ve vztahu k jejím určujícím rysům. Izolace výzkumu mobilních procesů od širšího strukturního kontextu, k níž například dochází v buržoazní sociologii při výzkumech profesní mobility, zkresluje skutečnou relaci mezi sociální mobilitou a sociální strukturou. V nejširším smyslu se mobilitou rozumí přechod jednotlivců z jedné skupiny do druhé. Pouze některé z těchto přechodů jsou však sociálně relevantní a mohou být považovány za sociální mobilitu. Je třeba respektovat teoretické důsledky rozlišování mezi individuálním, kolektivním (agregovaným) a globálním aspektem mobility. Autoři se dále zabývají teoretickými hledisky při určování žádoucího roz-

sahu mobility a rozporným vztahem mezi požadavkem společenské mobility a stability.

Vztahy mezi sociální strukturou a osobností se zabývá A. Kretschmar. S využitím výsledků empirického výzkumu ukazuje, že sociální diferenciacie socialistické společnosti se odráží v myšlení a chování příslušníků jednotlivých společenských tříd, vrstev a sociálních skupin trojím způsobem: 1. základní osobnostní typ socialistického člověka nabývá u příslušníků různých společenských tříd a vrstev různých forem, 2. existují osobnostní struktury, jež jsou pro jednotlivé vrstvy a třídy specifické, 3. příslušníci různých tříd a vrstev si osvojují své osobnostní rysy různým způsobem. Stať si dále všímá způsobů, jak osobnost sama ovlivňuje vývoj sociální struktury; mezi tímto vývojem a změnami osobnosti existuje zákonitá korespondence, které autor věnuje bližší pozornost.

Velmi zajímavá stať A. Meiera je věnována *úloze vzdělávacího systému v procesu sblížování a reprodukce společenských tříd a vrstev současné socialistické společnosti*. Vzdělávací systém přispívá ke kolektivní a individuální mobilitě jednak tím, že zvyšuje úroveň všeobecného a odborného vzdělání všech tříd a vrstev, jednak také tím, že vyrovnává šance vzdělání nezávisle na sociálním původu, postavení a pohlaví. Na druhé straně však vzdělávací systém také reprodukuje existující sociální strukturu se všemi rozdíly, které jsou v ní obsaženy. Sociální rozdíly se uplatňují na všech stupních vzdělávacího systému a ovlivňují prostřednictvím celé řady sociálních proměnných celkové studijní výsledky. Vzdělávací systém je tedy jak nástrojem sociálního sblížování, tak také seberekрутace existujících tříd a vrstev.

K Meierově článku jsou připojeny tři krátké diskusní příspěvky, zachycující výměnu názorů mezi M. Lötschem, A. Meierem a H. Steinerem o oprávněnosti a obsahu pojmu kolektivní mobilita. Jejich zařazení nejen že pomáhá objasnit zajímavý problém, ale přispívá současně k oživení publikace.

Na předchozí stať obsahově navazuje neméně zajímavý příspěvek H. M. Nickelové a I. Steinera na téma *Student a rodina — výsledky výzkumů z oblasti sociologie vzdělání*. Na základě bohatého empirického materiálu autoři prokazují, že studijní výsledky i způsob trávení volného času žáků závisí na souboru materiálních i nemateriálních podmínek, jež pro ně vytváří rodina. Kvalita těchto podmínek je v rozhodující míře určována sociálním postavením rodičů, úrovní jejich vzdělání a kvalifikace. Jde o podmínky charakterizované mimo jiné hodnotovou orientací rodiny, jejím spotřebním chováním, způsobem využívání volného času, organizací každodenního života a rodinným klimatem.

Následující skupina příspěvků je věnována některým problémům sociální politiky a metodickým otázkám sociální analýzy. G. Tietze informuje o *obsahu a úkolech sociální politiky v podnicích a kombinátech NDR*. Těžištěm je jednak konkretizace centrálních sociálně politických opatření, jednak formování pracovních a životních podmínek pracujících v souladu se specifickou situací jednotlivých podniků a kombinátů, zabezpečování jednotných a současně diferencovaných podnikových sociálních opatření. Podniková sociální politika je nástrojem uskutečňování sociální funkce podniku a součástí jeho reprodukčního procesu. Týká se především následujících úkolů: 1. zabezpečování základních sociálních práv pracujících v rámci podniku — především práva na práci, 2. zdravotních a pracovních právních stránek hmotných pracovních podmínek, 3. sociálně politických důsledků změn v časovém režimu práce, 4. zdravotní péče o pracovníky, 5. sociálního zabezpečení a sociálních služeb pro pracovníky, 6. péče o specifické skupiny pracovníků, předepsané právními normami, 7. řízení, plánování a financování pracovních a životních podmínek v podnicích. V závěru se článek zabývá úlohou sociologie v přípravě a realizaci podnikové sociální politiky.

Demografických problémů a populační politiky se týká stať D. Meyerové a W. Speignera o *reprodukčním chování různých sociálních skupin v NDR*. Jde o téma, které je vzhledem k populační situaci v Německé demokratické republice v minulých letech velmi aktuální. Jak známo, klesala v NDR — podobně jako u nás — od poloviny šedesátých let natalita do té míry, že se nedařilo zabezpečit ani prostou reprodukci obyvatelstva. Sociálně politická opatření z let 1972 a 1976 tuto nepříznivou tendenci zvrátila, takže od r. 1976 porodnost opět roste. Přes to však zajištění reprodukce obyvatelstva nadále zůstává v NDR závažným úkolem. Stať se opírá o údaje z výběrového statistického šetření rodičů cca 20 000 novorozenců z r. 1978. V teoretické poloze řeší vztah socialistického způsobu života a reprodukčního chování, na základě empirického materiálu pak analyzuje vazby mezi počtem dětí v rodině a sociální příslušností, úrovní vzdělání a kvalifikace matky, vliv sociální pozice rodiny na počet dětí a vzorec reprodukčního chování podle věku matky a jejího sociálního zařazení. Autoři předpokládají, že vztah mezi sociálně ekonomickými poměry

a reprodukčním chováním obyvatelstva je zprostředkován 1. potřebou mít děti, 2. životními podmínkami a 3. hodnotovými orientacemi. Výzkum potvrdil existenci vztahu mezi sociální pozicí rodiny, její aspirovanou velikostí a skutečnou realizací tohoto přání. Počty dětí v rodinách hlavních sociálních skupin se však zásadním způsobem neliší. V tom autoři spatřují projev vytvářejícího se jednotného životního způsobu socialistické společnosti v NDR.

Následující příspěvek J. Boje a R. Grünertové o *konstrukci a cílech systému modelů pro sociálně ekonomickou bilanci peněžních příjmů a výdajů obyvatelstva* přináší zajímavá metodická řešení podkladů pro příjmovou politiku. Autoři navrhuji soustavu modelů, která by dovolila společně s přípravou pětiletého plánu rozvoje národního hospodářství vypracovat bilanci peněžních příjmů a výdajů obyvatelstva podle sociálně ekonomických skupin, velikosti domácností a příjmových kategorií. Soustavu tvoří 1. demografický model, zobrazující počet a složení domácností podle sociálně ekonomické příslušnosti, 2. model příjmů, dovolující členit příjmovou část bilance podle sociálně ekonomických skupin a velikostních kategorií domácností, 3. model rozdělení domácností a jejich příslušníků podle příjmových skupin a 4. model výdajů, zobrazující výdaje podle příjmových a sociálně ekonomických skupin a za obyvatelstvo jako celek v jeho strukturním členění. Článek stručně charakterizuje konstrukci modelu a uvádí příklad jeho aplikace.

O *možnostech využití statistické metody výběru kovariancí*, navržené původně pro hodnocení medicinských dat N. Wermuthovou, při *výběru a optimalizaci baterií sociálních indikátorů* pojednává příspěvek E. Lautsche a U. Wollgasta. Uvedená multivariační technika, jako jedna z alternativ faktorové analýzy, dovoluje vyhledávat struktury vztahů mezi indikátory a na jejich základě pak činit závěry o vypovídací funkci a postavení jednotlivých ukazatelů — a tedy také o možnostech zdokonalení jejich sítí. Autoři stručně rekapituluji matematický základ metody, ilustrují její užití na praktickém příkladu a porovnávají ji s jinými postupy multivariační statistiky.

Jako poslední je zařazen překlad studie G. V. Osipova *Problémy empirických výzkumů a politická orientace buržoazních sociologů*, převzaté z knihy téhož autora *Teorie a praxe sociologických výzkumů v SSSR*. Jde o velmi informativní kritický přehled o sociologii v USA v šedesátých a sedmdesátých letech jako vědecké disciplíně i jako instituci. Pozornost je věnována roli teorie v empirickém výzkumu amerických sociologů, odvětvím sociologie a odborným specializacím v sociologii USA, výzkumu sociálních problémů současné společnosti USA, formám sociologického výzkumu, občanským postojům a politické orientaci amerických sociologů a v závěru pak současné krizi buržoazní sociologie. Autor ukazuje, že nedostatek obecné vědecké teorie společnosti a pozitivistická výzkumná metodologie vedou k výzkumu pouze dílčích společenských jevů, jež dostatečně nekorrespondují s reálnými sociálními procesy. Podle politické orientace rozlišuje v soudobé americké sociologii směr neokonzervativní, liberální radikální sociologii a avanturistickou levě radikální sociologii.

Příspěvky v 2. části Ročenky, označené jako *Zprávy a referáty*, přinášejí informaci o činnosti *Vědecké rady pro otázky sociální politiky a demografie* v r. 1979, zprávu o VI. zasedání pracovní skupiny *Vliv demografických procesů na sociální strukturu socialistické společnosti* v Neubrandenburgu a výtah z referátů, přednesených na XI. Mezinárodní letní škole marxisticko-leninské filozofie ve Varně v r. 1980 k tématu *Dialektika teoretického a empirického poznání v sociologii*. Dále je zde zařazena rešerše z pera H. J. Ulbricha o *buržoazních koncepcích osobnosti a společnosti* ve světle kritiky marxisticko-leninského výzkumu mládeže. Jde o souhrn obsahu 5 knižních publikací, uveřejněných v NDR v letech 1976–1978 a zabývajících se kritikou západních sociálně psychologických a psychologických koncepcí. Konečně jsou v této části otištěny dvě rozsáhlejší přehledové studie. U. Meierová shrnuje dosavadní diskuse v socialistických zemích k základním problémům sociologie rodiny a G. Pietrzynski systematicky rozebírá pojetí a souvislosti kategorie sociální efektivnost v pracích autorů z NDR a SSSR.

Soubor 13 recenzí, tvořících 3. část Ročenky, zahrnuje informace o nových publikacích sovětských autorů, sociologů z NDR a o několika pracích ze západní, zejména západoněmecké sociologie.

Stejně jako předchozí vydání, poskytuje i *Ročenka pro sociologii a sociální politiku* 1981 dobrý příklad o tematickém zaměření a výsledcích práce sociologů v NDR, zejména při řešení teoretické problematiky, které je věnována více než polovina stránkového rozsahu zveřejněných studií. Skromnější prostor je v Ročence poskytnut analýzám založeným na konkrétních údajích o společnosti NDR, ať už čerpaných ze statistik nebo ze sociologických a sociálně psychologických výzkumů. Nepřiliší vý-

razně je reprezentována i sociálně politická tematika, přestože se přímo podílí na názvu Ročenky. Lze doufat, že v dalších vydáních bude tato problematika zastoupena v širším měřítku a že čtenáři Ročenky se tak budou moci podrobněji seznámit i s konkrétními sociologickými otázkami současné společnosti v Německé demokratické republice. Československý čtenář se znovu přesvědčuje, jak blízká je tato problematika naší situaci, jak podobné jsou úkoly sociologie v obou zemích a jak příznivé jsou proto předpoklady pro spolupráci sociologů NDR a ČSSR.

K rozvoji této spolupráce svým dílem přispívá i *Ročenka pro sociologii a sociální politiku*, která pravidelně zařazuje informace o organizaci a výsledcích sociologického zkoumání i o publikacích v ostatních socialistických zemích. Pro naše čtenáře bude jistě sympatické, že v posledním vydání jsou hned 2 příspěvky z pera československých autorů.

Michal Illner

Zemřel Jiří Černý

Dne 1. listopadu 1982 zemřel v Praze po těžké a dlouhé nemoci dr. Jiří Černý, CSc., vedoucí vědecký pracovník Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, dlouholetý vedoucí oddělení dějin filozofie tohoto ústavu.

Byl to člověk s hlubokým smyslem pro odhalování filozofických problémů v jejich dějinné kontinuitě.

Zasvětil své dílo historicko-filozofické problematice. Významné jsou jeho studie věnované Schellingovi a Hegelovi, dále metodologickým problémům v oblasti dějin filozofie a kritice soudobé nemarxistické filozofie, zejména fenomenologii a frankfurtské školy. V poslední době zaujaly zejména jeho práce o B. Bolzanovi.

J. Černý byl celou svou tvůrčí činností neustále těsně spjat s dějinami českého filozofického myšlení. Po celou řadu let vedl práci na kolektivní *Antologii z dějin českého a slovenského filozofického myšlení* (Svoboda 1981), která vyšla paralelně v ruském překladu také v Sovětském svazu, a která se ihned po svém vydání dočkala zaslouženého ocenění. Za přínos k rozvoji naší marxisticko-leninské filozofie mu byla v roce 1978 udělena stříbrná plaketa Františka Palackého za zásluhy o rozvoj společenských věd.

V jeho osobě ztrácí naše marxisticko-leninská filozofie jednoho ze svých předních pracovníků, který se zasloužil zejména o rozvoj historicko-filozofických studií u nás.

Redakce a redakční rada Sociologického časopisu

Mezinárodní vědecká konference (Osobnost a dílo akademika L. Štolla)

Při příležitosti nedožitých osmdesátin akademika Ladislava Štolla uspořádal Ústav pro českou a slovenskou literaturu ČSAV spolu s Literárnovedným ústavem SAV mezinárodní vědeckou konferenci nazvanou *Osobnost a dílo akademika Ladislava Štolla*, která se konala v Praze v budově prezidia ČSAV ve dnech 18.–19. května 1982. Vedle představitelů české a slovenské literární vědy a kultury se jí zúčastnili hosté ze zahraničí, reprezentující partnerské vědecké instituce a vysokoškolská pracoviště v SSSR, PLR, NDR, MLR, BLR.

Cílem konference bylo objasnit základní rysy Štollovy osobnosti, zhodnotit úcast L. Štolla na rozvoji socialistické kultury, zařadit jeho dílo do vývoje české marxistické literární vědy a kritiky, ukázat, čím přispělo k rozvoji marxistického myšlení o literatuře a umění. V průběhu jednání byl zvýrazněn význam jeho díla pro současnost a to nejen u nás, ale i v ostatních socialistických zemích. V souvislosti s hodnocením bohatého tvůrčího odkazu L. Štolla byly analyzovány současné problémy marxistické uměnovědy, zejména v oblasti metodologie a ideologického zápasu ve sféře umění.

V úvodu konference byly přečteny pozdravné dopisy, které konferenci zaslali akademik Zdeněk Snítal, místopředseda ČSAV, G. Berdnikov a D. Markov, ředitelé Institutu mirovoj literatury a Institutu slavjanověděníja i balkanistiky AN SSSR v Moskvě. Shodně se v nich konstatovalo, že Štollovo dílo pro nás zůstává zdrojem poznání a inspirace k rozvoji společenských věd i k dalšímu prohlubování česko-slovensko-sovětské vědecké spolupráce.

S hlavním referátem, zaměřeným ke zhodnocení osobnosti a díla L. Štolla v perspektivě nejzávažnějších momentů jeho života i tvorby, vystoupila H. Hrzalová. Na pozadí historického vývoje vytkla příznačné rysy L. Štolla, vykreslila profil politicky angažovaného komunistického intelektuála a marxistického vědce, jehož tvůrčí přínos obsahuje „desítky poznatků, podnětů, klade mnohé otázky, upozorňuje na problémy, žádá odpovědi, žádá si pokračovat v bádání, které rozvinul.“ Zkonkretizováním základní problematiky poskytl referát konstruktivní východisko dalšímu jednání.

S. Nikolskij se soustředil k problému emancipace člověka v pracích L. Štolla o umění, I. Seehasová řešila otázku pokroku humanity v díle L. Štolla a S. Šerlaimovová se zamýšlela nad Štollovým přínosem k metodologii české marxistické kritiky. K. Rosenbaum hovořil o vztahu L. Štolla ke Slovensku, vyzdvihl mezinárodní spolupráci českých a slovenských levicově orientovaných kulturních pracovníků a Štollův podnětný vliv ve slovenském literárněvědním kontextu. E. Fojtíková se zabývala ob-

dobím pedagogického působení L. Štolla na filozofické fakultě UK a vyslovila několik námětů pro aplikaci jeho odkazu. Štollovým přednáškám z dějin politických ideologií věnoval pozornost F. Kutta, jeho přednáškám o evropské renesanční filozofii M. Tomčík, a to v rámci hlubšího pohledu na renesanční zdroje. Štollova pojetí světa a umění, M. Zeman se zaměřil na Štollovo pojetí umění jako ideologie: přesvědčivě doložil Štollův „iniciující přístup“ k živé problematice boje za socialistický realismus, jeho „vědomí spoluodpovědnosti za praktickou verifikaci projektované koncepce a jeho realizaci.“ Úlohu ideologie v uměleckém díle a její širší projekci do literární vědy analyzoval ve svém příspěvku L. Illés. K filozofickým podnětům díla L. Štolla promluvil J. Zelený, na téma aktuálního významu Štollova vědeckého a kulturně politického odkazu J. Dvorský; „štollovské vyznání“ J. O. Fischera pak obsahovalo celý soubor podnětů, z nichž u L. Štolla čerpala po válce nastupující generace marxistických vědců. Štollovou kritikou strukturalismu a jejími mezinárodními souvislostmi se zabývali Š. Vlašín a H. Janaszek-Ivaničková. Na oboustranně plodný vztah L. Štolla k předním osobnostem naší literatury a kultury upozornili M. Blahynka (především na vztah k V. Nezvalovi), J. Hájek (k F. X. Šaldovi) a J. Heřtová (k Z. Nejedlému). Akademik V. Vaněček hodnotil činnost L. Štolla jako předsedy Vládní komise pro vybudování ČSAV, P. Vošahlíková zkoumala jeho podíl na formování a rozvoji české antifašistické kultury, R. Filipčíková evokovala historii tvůrčích kontaktů L. Štolla s Institutem mírové literatury AN SSSR a I. Pavlov zdůraznil inspirativní vliv L. Štolla na vypracování metodologie bulharské bohemistiky. L. Richter hovořil o kritériích hodnocení literatury na podkladě slovenského materiálu meziválečného období. Zajímavé poznatky o současné situaci marxistické vědy o literatuře ve Francii obsahoval příspěvek J. Péruse, který byl konferenci zaslán.

Závěrečné slovo přednesla H. Hrzalová. Resumovala v něm nesporně pozitivní výsledky, k nimž jednání konference dospělo, a konstatovala, že bohatý myšlenkový odkaz Ladislava Štolla plně pokryl průběh jednání, takže širší diskuse k aktuálním otázkám teorie socialistického realismu musí být přesunuta spíše do sféry publikační. Vyjádřila naději, že připravovaná publikace, která bude věnována osobnosti a dílu akademika Štolla, se stane inspirativním odrazíštěm k dalšímu prohloubení studiu a rozvíjení odkazu význačné osobnosti našeho kulturního a vědeckého života.

Zdena Kovářová

“Femme” — mezinárodní konference o výzkumu a vzdělávání žen

Ve dnech 26. VII. — 4. VIII. 1982 se z iniciativy Institutu Simone de Beauvoirové při Concordské univerzitě konala v kanadském Montrealu konference o výzkumu a vzdělávání žen, nesoucí téměř beletristický název “Femme”.

Šlo o první mezinárodní a interdisciplinární setkání vědců zabývajících se touto problematikou, jehož cílem bylo navázat ve vědecké sféře na iniciativu konference Mezinárodní asociace žen v Kodani a Světového kongresu žen v Praze a rozšířit mezinárodní spolupráci se zvláštním důrazem na problémy žen v rozvojových zemích.

Na konferenci byly zastoupeny téměř všechny společenskovědní a některé další disciplíny, jejichž specifické přístupy se promítaly nejen do společných zasedání, ale byly pro ně vyhrazeny i zvláštní sekce: pro sociologii, filozofii, psychologii, pedagogiku, ekonomii, historii, antropologii, právní vědu, politologii, sociální lékařství, matematiku a statistiku.

Rozsáhlý program byl rozdělen do 5 plenárních zasedání a cca 40 sekcí.

Plenární zasedání I bylo věnováno konceptuálním otázkám výzkumu. V sekcích, které na ně navazovaly, byly probírány otázky vymezení výzkumu, jeho epistemologická a metodologická základna, problémy interkulturního a interdisciplinárního zkoumání, otázky výzkumných nástrojů, historie výzkumu ženské problematiky, jeho perspektivy a jeho vztah k sociálně vědnímu výzkumu vůbec, otázky výměny informací a vytvoření computerizované bibliografické databáze atd.

K tomuto plenárnímu zasedání se vázaly ještě další sekce, organizované podle jednotlivých výše uvedených vědních disciplín.

Na programu *plenárního zasedání II* byly otázky výchovy a vzdělávání žen. V příslušných sekcích byly probírány metody výchovy a vzdělávání v různých sociálních kontextech a formálních i neformálních rámcích, institucionální báze, strategie, vztah vzdělání a sociální změny, využití masových komunikačních prostředků, možnosti vytvoření vzdělávacích programů uplatnitelných ve více zemích atd.

Plenární zasedání III se zabývalo otázkou zdrojů, struktur, institucí a programů použitelných pro realizaci cílů vytyčených Dekádou ženy OSN.

Sekce spadající do tohoto rámce byly organizovány na bázi regionální, přičemž za regiony byly považovány: Afrika, Latinská Amerika, Asie, Kanada, Karibská oblast, Evropa, Střední východ, USA. Toto velmi obecné rozdělení, nepřihlížející k typu sociálního systému, se ukázalo již v průběhu jednání, zejména evropského teritoria, jako nepřínosné.

Plenární zasedání IV bylo věnováno otázkám výzkumu a jeho vztahu k společenské praxi.

V příslušných sekcích byly diskutovány problémy vlivu výzkumných výsledků na konkrétní životní realitu žen v různých společnostech; metody uplatňování těchto výsledků pro zlepšení životních podmínek žen; spolupráce výzkumných ústavů s organizovanými svazy žen; otázky významu a možností národních a mezinárodních organizací zabývajících se výzkumem ženské problematiky.

Závěrečné plenární zasedání V bylo věnováno prognostice a perspektivám v dané oblasti. Byly zde zvýrazněny čtyři hlavní linie přístupu k problematice, které ostatně tvořily osu programu celé konference: výzkum, vzdělávání, síť spolupráce a sociální akce. Rozvíjení těchto linií a jejich důsledné propojování by měly tvořit základní rámec široké mezinárodní spolupráce a vést k ovlivňování politických rozhodnutí ve sféře mezinárodní i národní.

Jak již bylo řečeno, program konference byl velmi rozsáhlý, dá se říci až příliš rozsáhlý. Zřejmě přerostl původní záměr organizátorů, kteří v prvním zvacím dopise uváděli, že jde o úzké pracovní setkání asi 30 odborníků. Celkový počet účastníků nakonec přesáhl 300, z nichž velkou část představovaly zástupkyně rozvojových zemí (například Brazílii reprezentovala 15členná delegace). Jejich odborná úroveň byla velmi různá, což přirozeně výrazně poznamenalo program, v němž se střídaly příspěvky vysoké teoretické úrovně s banálními poznatky dílčích výzkumů omezených oblastí. Také struktura zájmů a orientací byla značně nepřehledná, počínaje lokálními náměty na zlepšení postavení žen afrických felláhů a konče vyhrcočeným radikálním a antimaskulinním feminismem některých skandinávských, amerických a kanadských delegátek.

Přesto, nebo snad právě proto byla konference nesmírně zajímavá tím, že ukázala obrovský okruh problémů, které je třeba ve světovém měřítku řešit, a široké spektrum uplatňovaných přístupů. O některých z nich byly vedeny velmi vzrušené diskuse, vyúsťující až k hostilním projevům vůči formování světa po mužském způsobu. Sociální podmínky buržoazní společnosti, v nichž ženy žijí a v nichž jsou diskriminovány — ať již ve vztahu k práci (méně pracovních příležitostí, nižší odměňování, vyšší nezaměstnanost atd.), či v intersexuálních vztazích (fyzické násilí páchané na ženách a jeho nedostatečná trestnost, prostituce jako big business atd.) —, jsou totiž živnou půdou pro velmi silné krajně feministické názory.

Většina diskutovaných problémů je v socialistické společnosti v té či oné míře vyřešena. Naše teoretické i praktické zkušenosti v oblasti realizace ženské rovnoprávnosti jsou velice cenné a jejich využití v jiných zemích by ušetřilo mnoho zbytečných animozit i dalších a stále opakovaných výzkumů. Bohužel účast socialistických zemí na konferenci byla velmi malá (po jedné delegátce z NDR, PLR a ČSSR), a proto také prezentace údajů o postavení ženy za socialismu, právě tak jako výsledků vědeckého bádání v této oblasti, se mohla promítnout pouze do jednání některých zasedání a sekcí. Setkala se však se značným ohlasem, který ukazuje, že diskuse na takovýchto velkých vědeckých shromážděních jsou pro propagaci socialistického přístupu k řešení ženské otázky a socialismu vůbec neobyčejně významné a že naše výsledky v této oblasti patří v mezinárodní komparaci mezi nejprogrešivnější.

Konfrontace množství témat a teoretických přístupů byla velmi inspirativní. Ukázala, jak některé problémy žen v různých částech světa a v různých sociálních systémech jsou zcela nesrovnatelné, jiné naproti tomu jsou velmi podobné. Vytipování analogie problémů a koordinace výzkumů ve světovém měřítku by znamenalo obrovskou úsporu badatelských kapacit. To však nutně vyžaduje institucionální základnu. V té souvislosti na konferenci opakovaně zazněl požadavek vytvoření mezinárodního ústavu pro výzkum problematiky žen. Doufejme, že tento racionální požadavek najde své realizátory. Vytvoření takového střediska by nesporně přispělo k řešení palčivých problémů žen v některých částech světa.

Eva Bártová

Výskum starnutia a staroby

Československá republika patrí medzi spoločenstvá s vysokým podielom starých ľudí, ktorý sa podľa prognóz bude ešte zvyšovať. Výskum a riešenie problémov s tým spojených sa preto stáva stále naliehavším.

Pre základný výskum starých ľudí sa vytvoril priestor v hlavnej úlohe štátneho programu základného výskumu, ktorú koordinuje ČSAV, i v rezortných plánoch výskumu.

Nosnou úlohou gerontologického výskumu v ČSSR na 7. päťročný plán je hlavná úloha štátneho plánu technického rozvoja P 17-535-501 *Výskum starnutia a staroby*, ktorej koordinačným pracoviskom je Výskumný ústav gerontológie v Maľackách a koordinátorom riaditeľ pracoviska MUDr. Viliam Baláž, CSc.

Cieľom výskumnej úlohy, ktorá má byť ukončená v r. 1985, je stanoviť vývojové trendy v populácii osôb starších vekových kategórií (presénium, sénium, senilita, dlhovekosť), vypracovať demografické prognózy do r. 2000 a odvodiť diferencovaný vývoj sociálnej a zdravotnej starostlivosti.

Na riešení úlohy sa podieľajú pracovníci viacerých pracovísk (spolu 15). Okrem spomínaného koordinačného ústavu sú to: Výskumný ústav endokrinologický Praha, Ústav zdravotnej výchovy Bratislava, viaceré krajské (Ostrava) a okresné nemocnice s poliklinikou (napr. Prievidza, Prešov, Ždiar nad Sázavou, Nitra...), lekárska fakulta Univerzity Komenského Bratislava, lekárska fakulta Univerzity P. J. Šafárika, Vysoká škola ekonomická (hlavne Katedra ekonomiky služieb a cestovného ruchu Banská Bystrica a ďalšie).

Už zo samotného výpočtu riešiteľov vidieť, že vo výskumnej úlohe ide o zachytenie problému z rôznych hľadísk, o diferencovaný a pokiaľ možno čo najúplnejší prístup.

Potvrdzujú to tiež jednotlivé čiastkové úlohy, v ktorých sa okrem lekárskeho a biologického aspektu zohľadňuje aj aspekt demografický, psychologický, sociálno-ekonomický, ekologický a ďalšie.

Hlavná úloha sa člení na 7 čiastkových úloh:

1. Prognózy starnutia obyvateľstva v ČSSR — jeho demografická a medikogeografická charakteristika a sociálne následky
2. Výskum niektorých patofyziologických problémov v závislosti na veku v období starnutia
3. Výskum vybraných problémov u predčasného starnutia
4. Výskum klinickej problematiky starnutia a staroby
5. Zdravotne sociálne aspekty u osôb 90-ročných a starších vo vybranej vidieckej oblasti
6. Farmakologické ovplyvnenie procesu starnutia
7. Výskum výživových trendov a voľného času so zreteľom na ich efektívnosť v geroprofylaxii

V informácii sa budeme podrobnejšie zaoberať 1. a 7. čiastkovou úlohou, ktoré svojím bádateľským záberom sčasti alebo úplne prekrývajú sociologické aspekty starnutia a staroby.

1. čiastková úloha v sebe zahŕňa štyri problémové okruhy:

Prvý problémový okruh — Starnutie obyvateľstva v ČSSR — analýzy spoločensko-ekonomických dôsledkov — bol vyvolaný aktuálnosťou úlohy, ktorá v súčasnosti stojí pred našim socialistickým štátom a jeho inštitúciami, a to prispôsobí sa novej demografickej situácii — nárastu populácie starých ľudí v ČSSR, pričom racionálne prispôsobenie predpokladá analýzu situácie a vypracovanie vedecky podložených prognóz. K splneniu tohto predpokladu chcú riešitelia prispieť:

- určením vzťahov medzi nárastom populácie predčasne starých a starých ľudí a hospodársko-sociálnou politikou štátu,
- prognózovaním možnosti, perspektív ekonomickej aktivity a rozvoja geriatrických ustanovizní na základe charakteristík zdravotného vývoja,
- sledovaním geografikotrópnosti nárastu populácie starších ľudí a úmerne tomu prognózovaním vývoja hospodárskej, sociálnej a zdravotníckej politiky štátu.

Druhý problémový okruh — Vybrané demografické charakteristiky obyvateľstva SSR vzhľadom ku gerontológii — je špecifický ojedinelosťou svojho predmetu u nás. Kartografickou metódou sa znázorňujú vybrané demografické ukazovatele týkajúce sa gerontologickej problematiky, vyhotovia sa mapy vekových pyramíd obyvateľstva podľa okresov a mapy rozloženia starších a starých vekových kontingentov obyvateľstva i vo vzťahu k ekonomickej aktivite. Určia sa oblasti s progresívnou, stacionárnou a regresívnou vekovou skladbou obyvateľstva, ako i územie s najväčším starnutím obyvateľstva na Slovensku.

Riešenie úlohy bude mať význam aj z hľadiska tvorby životného prostredia, pretože ide o celý rad demografických javov, ktoré naň vplyvajú pri riešení demografických problémov starého obyvateľstva (ako je otázka jeho ekonomickej aktivity, migračných procesov, mechanického pohybu, kyvadlovej migrácie, použitia dopravných prostriedkov pri dochádzke do zamestnania, bytové problémy starého obyvateľstva apod.).

Geografia vybraných ochorení na Slovensku na báze mortality podľa okresov a vybraných miest predstavuje *tretí problémový okruh*. Jeho podstatu tvorí medikogeografický výskum vplyvu geografických faktorov na intenzitu ochorení.

Posledný, štvrtý problémový okruh, Analýza základných sociálnych problémov starnutia a staroby, má za cieľ na základe reprezentatívneho výskumu analyzovať problematiku ľudí v starobe a sledovať motivácie ako faktory determinujúce úroveň aktívneho prežívania staroby.

Proces starnutia a staroby bude skúmaný z aspektu vzájomného pôsobenia somatických sociálnych a psychologických komponentov, z aspektu staroby ako sústavy životných aktivít (pričom východisko budú reprezentovať aktivity v rámci pracovno-profesionálneho systému), z aspektu tých prvkov procesu starnutia, ktoré nemajú špecifické funkčné určenie, ale z hľadiska úrovne socializácie starých ľudí sa podieľajú na získavaní sociálneho statusu v rámci formálnych i neformálnych sociálnych skupín, a napokon z aspektu možností našej spoločnosti využiť výsledky navrhovaného výskumu v spoločenskej praxi.

Analogicky k uvedenému tu v centre pozornosti budú:

- aktivity starých ľudí v pracovno-profesionálnom systéme (v závislosti na zdravotnom stave, pohlaví, veku, vzdelaní, charaktere vykonávanej práce, výške príjmu) a rozsah a charakter prechodných pracovných činností, faktory ovplyvňujúce predlžovanie pracovnej činnosti spolu so subjektívnymi postojmi starých ľudí na pracovnú aktivitu v dôchodkovom veku;
- materiálne podmienky života starých ľudí;
- sociálne prostredie rodiny s dôrazom na problémy intergeneračných vzťahov v jadrových i rozvitých rodinách;
- širšie ekologické prostredie (bude skúmané cez frekvenciu a intenzitu susedských vzťahov, najmä z hľadiska rozdielov medzi mestom a dedinou);
- štruktúra záujmových, politických a spoločenských aktivít starých ľudí (v závislosti na demografických znakoch, zdravotnom stave, príjme, vzdelaní a geografickým členení).

Dá sa predpokladať, že práca prispeje k racionálnemu usmerňovaniu pracovnej aktivity ľudí v poprodukčnom veku a poukáže na spôsoby zlepšovania sociálneho stavu starého človeka.

Zo sociologického hľadiska je zaujímavá ešte 7. čiastková úloha – *Výskum výživových trendov a voľného času so zreteľom na ich efektívnosť v geroprofylaxii*, v ktorej sa splnenie cieľa (*Modifikácia výživových trendov obyvateľstva a využitie prírodných daností v ČSSR v rámci cestovného ruchu na rozvoj geroprofylaxie*) má opierať o údaje získané sociologickým prieskumom. Výsledky výskumu majú prispieť k vytvoreniu modelu racionálneho využívania voľného času a k prehĺbeniu poznatkov o vzťahoch obytného, sociálneho a prírodného prostredia.

Záverom možno vyjadriť spokojnosť, že problematika sociálnej skupiny starších a starých ľudí, ktorá sa aj na Sociologickom zjazde koncom r. 1981 v rámci problémovej skupiny sociálnej štruktúry socialistickej spoločnosti postulovala ako veľmi aktuálna avšak opomínaná, našla svojich riešiteľov.

Maxmilián Horanský
Jaroslava Lešková

Automatizované systémy řízení a modelování sociálních procesů

S rozvojem automatizovaných systémů řízení na základě požadavků plánovací a řídicí praxe se projevuje nutnost současně řešit problémy sociální reality, jež s rozvojem automatizovaných systémů řízení souvisí. Součástí zkoumání širokého spektra vazeb mezi ASŘ a společenským rozvojem se staly konference, z nichž první se konala v r. 1979 na téma „Automatizované systémy řízení a řízení sociálních procesů“ a druhá v r. 1980 na téma „Společenské a sociálně psychologické aspekty automatizovaných systémů řízení“. Třetí v pořadí byla konference „Automatizované systémy řízení a modelování sociálních procesů“; uspořádala ji sekce pro výpočetní a organizační techniku ve spolupráci se sekcí řízení sociálních procesů Komitétu pro vědecké řízení ČSVTS ve dnech 24.–26. listopadu 1981 v Mariánských Lázních.

Již složení 105 účastníků této konference (39 % z vědeckovýzkumné základny, 16 %

z vysokých škol a 45 % z řídící sféry všech úrovní od podniků až po centrální orgány) svědčí o tom, že jde o jednu z možných a účelných forem spolupráce řešitelů státního plánu základního výzkumu, státního plánu ekonomického výzkumu, technického výzkumu a praktiků na úkolech rozvoje teorie a praxe řízení a prognózování sociálních procesů jako integračního faktoru společenského řízení.

Konference potvrdila užitečnost a společenskou potřebu ovládnutí společenské reality metodou modelování a zároveň upozornila na nutnost využít potenciálu společenských věd – filozofie, sociologie, ekonomie, logiky, psychologie a dalších – při rozpracování systému modelů využitelných pro plánování, prognózování a řízení společenských procesů.

Program konference byl zaměřen na tyto čtyři tematické okruhy: 1. *teoretické otázky plánování a modelování sociální reality*; 2. *teoretické a metodologické otázky tvorby modelů sociální reality*; 3. *teoreticko-organizační báze a technické možnosti modelování a plánování sociálních procesů*; 4. *místo modelů sociální reality v ASŘ*.

V průběhu jednání byla otevřena řada problémů, jež souvisí se zvládnutím technologie tvorby a využívání modelů sociální reality a jejichž řešení je v rukou jak teoretické fronty, tak i řídící praxe. Z 19 referátů a bohaté diskuse, která byla doplněna panelovou diskusí za účasti 65 zájemců, vyplynuly tyto požadavky:

- ukazuje se potřeba pokračování a prohlubování inventarizace sociálních objektů a sociálních aspektů, vypracování klasifikačních kritérií a jejich aplikace při třídění;
- je účelné provést podrobnou inventarizaci existujících modelů sociální reality a jejich klasifikaci v návaznosti na klasifikaci sociálních objektů a aspektů;
- současně je třeba podrobně inventarizovat a klasifikovat softwarové prostředky adekvátní modelům sociální reality, popřípadě vhodné konstrukci modelů především interakčního charakteru;
- tvorbu a využívání modelů a systémů modelů společenské reality je nutno považovat za významný směr zkvalitňování ASŘ a ve spojitosti s tím dopracovávat projekci a výstavbu subsystémů ASŘ do interakčních, dialogových režimů;
- je účelné spojit výzkum modelování sociálních procesů (ve vazbě na sociální plánování a řízení) s teorií optimálního dlouhodobého plánování a fungování socialistické ekonomiky, která byla rozpracována v SSSR;
- současná úroveň vybavenosti výpočetní technikou, rozmach realizace ASŘ a perspektiva dalšího rozvoje vyvolávají potřebu začlenit otázky výpočetní techniky a jejího využívání do výuky škol všech stupňů a zároveň prohlubovat orientaci tvorby programového vybavení na principy vytváření umělé inteligence;
- je žádoucí upozornit příslušné orgány (FMTIR, Celostátní řídící pracoviště ASŘ) na potřeby novelizace *Metodických směrnic pro ASŘ* na základě analýzy a vyhodnocení dosavadních zkušeností a tyto směrnice doplnit o sociální aspekty projekce a realizace ASŘ;
- předmětem pozornosti výzkumných pracovníků by měly být též možnosti a metody modelového vyjádření sociálních bariér inovací vyššího řádu a způsobů jejich překonávání, právě tak jako otázky místa a způsobu využití a zachycování sociologických dat v ASŘ;
- je nutno přihlížet k tomu, že rozvoj modelování i ASŘ je podmínován zdokonalováním soustavy sociálně ekonomických ukazatelů, norem a normativů;
- bude třeba integrovat velké množství poznatků nahromaděných v uplynulém období a uplatnit je při konstruování systému modelů na základě rozvoje ASŘ;
- výsledky modelových představ by měly být prostřednictvím projektování sociálně ekonomických systémů cílevědomě prosazovány do společenské praxe.

Konference ukázala, že modelování sociálních procesů je novým, dosud plně nezvládnutým nástrojem vědeckého řešení úkolu vytýčování a volby cílů společenského rozvoje a formování mechanismů řízení. Modelování sociálních procesů s využitím výpočetní techniky je však nezbytným nástrojem vědeckého prognózování společenského rozvoje, které tvoří nedílnou součást systému plánování. Vytváří totiž základní předpoklady pro nejtěsnější sepětí procesů sestavování plánu a konstrukcí mechanismů řízení jeho realizace. Výsledky výzkumů modelování sociálních procesů mohou být však prakticky použitelné jen za předpokladu, že budou respektovány základní zásady marxisticko-leninského učení a předvídání: vztah ke skutečnosti jako k objektivně existující realitě; nutnost stability a proměnnosti prvků zkoumaného systému; objektivnost existence konfliktů ve vývoji zkoumaného jevu a jejich znalost; historičnost zkoumaných procesů; aktivita projevující se konkrétností, stranníctvím a třídním přístupem.

Jednání konference potvrdilo účelnost dlouhodobé koncepce rozpracování a kon-

frontace otázek projekce a realizace automatizovaných systémů řízení a jejich vazby na plánování a řízení sociálních procesů, realizované v rámci součinnosti odborníků z oblasti projektu a výstavby ASŘ a z oblasti společenských věd. Dům techniky, Praha, vydal ke konferenci kolektivní monografii.

Libuše Lišková

Celostátní seminář Informatika v sociologii

Dne 25. března 1982 uspořádal na základě pověření Komise pro VTEI České rady Československé vědeckotechnické společnosti Dům techniky ČSVTS Pardubice v Ústředním domě železničářů v Praze celostátní seminář na téma *Informatika v sociologii*. Úkolem semináře bylo zabývat se současným stavem a perspektivami využívání informatiky v naší marxisticko-leninské sociologii, posoudit metodologické aspekty informační činnosti v tomto oboru, seznámit účastníky s hlavními dostupnými zdroji a prameny informací a přispět k formulaci úkolů a opatření, jež by pomohly zvýšit efektivnost využívání informačních systémů v sociologii, a tak i zlepšit kvalitu a společenskou účinnost odborné činnosti sociologů.

Semináře se účastnila téměř stovka pracovníků z podniků, ústředních orgánů, vysokých škol, výzkumných, vědeckých a informačních institucí. Zhruba stejným dílem byli mezi účastníky zastoupeni odborníci z oblasti informatiky a pracovníci uživatelské sféry. V průběhu semináře bylo předneseno 9 referátů a 19 sdělení a byla uspořádána výstavka bibliografií, referátových časopisů a dalších sekundárních informačních pramenů z fondů knihovny Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV. Přednesené příspěvky se zabývaly:

1. Obecnými teoretickými a metodologickými východisky a zásadami vytváření a využívání systémů vědeckých a sociálně ekonomických informací v sociologii a kritickým zhodnocením některých buržoazních přístupů.
2. Společenskými funkcemi, využitím a efektivností informačních systémů v sociologii i využitím sociologických informací ve společenském řízení a plánování. Pozornost byla věnována zvyšování účinnosti informačních systémů hlubším respektováním metodických zvláštností jednotlivých typů informací a jednotlivých aplikačních kontextů, standardizací, archivací a sekundárním využíváním informačních fondů, rozbořem rozhodovacích procesů a informačních potřeb řízení a plánování sociálních procesů. Jednání se zabývalo i konkrétními informačními potřebami řízení a plánování sociálního rozvoje na různých úrovních.
3. Základními zdroji, prameny a fondy vědeckých informací použitelnými pro naši marxisticko-leninskou sociologii, fondy a možnostmi informačních institucí a mezinárodní spoluprací socialistických zemí v oblasti vědeckých informací pro společenské vědy. Pozornost byla věnována využití a výstavbě systému MISON a fondům i činnosti knihovny Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV.
4. Faktografickými informacemi v sociologii, jejich zdroji, využitím a metodickými otázkami. Pozornost byla věnována možnostem využití sociálně ekonomických, zejména statistických informací — byl poskytnut podrobný přehled o dosažitelných statistických publikacích, službách Ústřední statistické knihovny a o publikaci výsledků sčítání lidu, domů a bytů z r. 1980. Účastníci semináře se seznámili s postupem budování banky dat z výzkumů veřejného mínění, s programy pro zpracování sociologických dat na počítačích a s konkrétními řešeními systémů sociologických informací pro řízení. Byl zdůrazněn význam kvalitativních hledisek v sociologických informacích a bylo upozorněno na meze využitelnosti automatizovaných informačních systémů. Diskutovaly se vzájemné vazby mezi vědeckotechnickými a sociálně ekonomickými informacemi, zejména z hlediska jejich společného využití v dlouhodobém prognózování společenských procesů.

Přednesené příspěvky budou shrnuty ve sborníku, který pořadatel semináře — Dům techniky ČSVTS, Pardubice — vydá v průběhu roku 1982.

Seminář *Informatika v sociologii* lze považovat z odborného i organizačního hlediska za záslušnou a úspěšnou akci. Poskytl příležitost k posouzení otázek, jež vznikají v průsečíku dvou oborů — informatiky a marxisticko-leninské sociologie — a jimž žádná z obou disciplín dosud v rámci svých vlastních akcí neměla příležitost věnovat bližší pozornost. Právě v možnosti setkání informatiků a sociologů, ve vzájemné výměně poznatků a konfrontaci přístupů lze spatřovat hlavní přínos semináře. Pracovníci informačních pracovišť získali příležitost seznámit se blíže s informačními potřebami a způsobem práce sociologů, odborníkům ze sociologických pracovišť pak byla zprostředkována zevrubná a jinde těžko dostupná informace o fondech, službách, metodách práce a plánech informačních pracovišť.

Z jednání semináře vyplynuly následující hlavní závěry:

- problematice vytváření a využívání soustav vědeckotechnických a sociálně ekonomických informací v sociologii a ve společenských vědách vůbec by bylo účelné věnovat širší a systematictější pozornost jak na odborných setkáních informatiků, tak i při jednáních sociologů a pracovníků ve společenských vědách;
- v zájmu větší efektivity informačních systémů v sociologii by bylo třeba vypracovat a uplatňovat způsoby systematické výchovy uživatelů k práci s odbornými informacemi a metody jejich seznamování s možnostmi informačních systémů a pracovišť;
- v oblasti faktografických informací pro sociologii by bylo třeba systematicky usilovat o standardizaci a koordinaci metod a obsahových prvků, o vytvoření bank (archivů) sociálních dat, o rozvinutí a systematizaci metod i praxe sekundárního využití existujících databází;
- trvale je nezbytné věnovat pozornost zdokonalování informací pro sociální politiku, řízení a plánování sociálních procesů na všech úrovních.

Michal Illner
František Hollmann

Zpráva o soutěži mladých pracovníků Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV o nejlepší vědeckou práci

Na základě společné dohody mezi Československou akademií věd a Ústředním výborem SSM o podpoře tvůrčí aktivity mladých pracovníků v oblasti základního výzkumu byl v Ústavu pro filozofii a sociologii uskutečněn již druhý ročník ústavní soutěže o nejlepší vědeckou práci mladých pracovníků – členů ZO SSM. Přihlášené soutěžní práce byly obhajovány před odbornou komisí na veřejné vědecké konferenci ve dnech 7. 4. a 8. 4. 1982. Do soutěže bylo letos sice přihlášeno méně prací než v minulém roce, avšak pokud jde o kvalitu, lze zaznamenat vzestupnou tendenci. Zcela novým prvkem byla účast svazáckých oponentů, jimž byl svěřen úkol kriticky zhodnotit všechny soutěžní tituly.

Vedení ústavu jmenovalo pro celkové hodnocení odbornou komisí ve složení: doc. dr. M. Huláková, DrSc. (vedoucí komise), dr. J. Černý, CSc., dr. J. Vítečková, CSc., ing. M. Míček, CSc., dr. J. Vlácil, CSc., dr. M. Mráz a ing. K. Mráček, CSc. (jako zástupce výboru ZO SSM). Komise posuzovala všechny přihlášené práce z hlediska jejich přínosu a významu pro řešení daného úkolu Státního plánu základního výzkumu, původnosti výsledků, úrovně odborného zpracování, schopnosti autorů odpovídat na diskusní otázky a v neposlední řadě též z hlediska úrovně ústní prezentace a obhajoby práce.

Jednání konference probíhalo v neformální atmosféře za hlubokého zájmu všech přítomných. Kolem některých problémů se rozvinula velmi bohatá a plodná diskuse. Všechny práce byly doporučeny k publikaci. Jako nejzdařilejší byly komisí hodnoceny příspěvky E. Rendlové a M. Pauzy.

Příspěvek E. Rendlové *Rekreace a její úloha ve formování způsobu života městského obyvatelstva* se zabývá problematikou víkendů a dovolených městského obyvatelstva. (Byl publikován v č. 2/1981 Sociologického časopisu.) Kladem je dobrá provázanost teoretické části s empirickým výzkumem. Vzhledem k tomu, že podíl rekreace ve způsobu trávení volného času je významný a lze předpokládat jeho další růst, bude stále více aktuální se touto problematikou hlouběji zabývat a zkoumat ji z více zorných úhlů.

Zdařilá je práce M. Pauzy *Problém vědeckého poznání v českém filozofickém myšlení přelomu XIX. a XX. století*. Rozvíjí československé historicko-filozofické myšlení a její aktuálnost tkví především v tom, že zachycuje kořeny společenského vědomí. Autor upozorňuje, že zatímco v evropském myšlení druhé poloviny devatenáctého a počátku dvacátého století nacházíme dva hlavní směry úsilí o zvědečení filozofie, dialektický a historický materialismus na jedné straně a různé varianty idealistické filozofie na straně druhé, v českém prostředí přelomu století jsou obdobné diskuse vedeny především na půdě idealistického světového názoru a pozitivistické filozofie. Autor dále poukazuje na velký vliv evropských pozitivistů poloviny devatenáctého století na českou filozofii a na výrazný ideologický vliv masarykismu. Všimá si i silného vlivu nacionalismu a austromarxismu, a konečně věnuje pozornost marxistickému myšlení průkopníků socialismu, kteří předkládají marxismus jako exaktní metodu vědeckého poznání charakteru kapitalistické společnosti a zároveň nástroj radikálního řešení nejnaléhavějších hospodářských a společensko-politických problémů.

J. Honcák v příspěvku *K některým otázkám problematiky typu a typologie ve společenských vědách, se zvláštním zřetelem k sociologii* vidí v typologii jakýsi spojovací bod mezi empirií a teorií. Upozorňuje však na problematičnost otázky typologického přístupu a na spornost samostatného pojmu typu, zvláště ve společenských vědách. Jde o problematiku zajímavou, i když složitou, a je pochopitelné, že autor nemohl dát zcela jednoznačné odpovědi na všechny otázky, které si vytyčil. Předložil však důkladnou a podrobnou analýzu dané problematiky.

Význam studie H. Jeřábka *Problém měření v marxisticko-leninské sociologii* tkví především v tom, že se zdá být důležitým krokem na cestě k výstavbě teoretické, marxisticko-leninské koncepce měření, založené na dialekticko-materialistické teorii poznání. Autor rozlišuje tři rozdílné přístupy k problému měření ve společenských vědách: přístup prakticko-metodický, teoreticko-metodologický a filozoficko-gnozeologický, neboli dialekticko-materialistický, který zkoumá metodu měření jako součást procesu poznání. Snaží se odpovědět především na otázky, které výsledky teoreticko-metodologické analýzy měření je možno využít a rozvinout v dialekticko-materialistickém přístupu k problému měření, což je bezesporu při dané tematice jedna z nejzákladnějších otázek.

P. Kofátek předložil k posouzení příspěvky dva. První má název *K některým problémům filozoficko-logického výkladu kategorie věci*. Autor si v něm klade otázku, jaké místo zaujímá kategorie věci v dialektickomaterialistickém výkladu povahy bytí a v souvislosti s tím se zabývá i problémem jejího logického posuzování (logické interpretace tvrzení o věcech). Dialektickomaterialistické pojetí věci zakládá především na pojmu konkrétní identity. Z tohoto hlediska je konfrontuje s jinými přístupy (Russell) a všimá si jeho historicko-filozofických předpokladů (Kant, Hegel). Prokazuje dobrou znalost dané problematiky a inspiruje diskusi.

Druhý příspěvek *Rozlišení dvou rovin myšlení v Kantově teorii logických forem* byl napsán k příležitosti 200. výročí vydání *Kritiky čistého rozumu* I. Kanta. Zabývá se filozofickými předpoklady, logickými aspekty a aktuálním významem Kantova rozlišení rozvažování (Verstand) a rozumu (Vernunft) a výkladu jejich logických funkcí. Zvláštní pozornost je přitom věnována Kantově dedukci kategorií, transcendentálních idejí a rozpornému pojmu věci o sobě. Do rozboru je zahrnuta i Hegelova kritika Kanta. Jedná se o problematiku, která je v naší literatuře poměrně málo zpracována. Práce je příspěvkem k dalšímu rozpracování základních problémů materialistické logiky.

Studie J. Velka *Ke vztahu hodnot, potřeb a zájmů* vychází při výkladu jmenovaných kategorií z marxistické interpretace společenské praxe jako jednoty přetváření materiálně předmětné skutečnosti a utváření lidské subjektivní skutečnosti. Je vysoce aktuální zvláště v dnešní době, kdy se v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí a nástupem socialistického společenského řádu vedou rozsáhlé diskuse o nutnosti reorientace a přeměny hodnot, potřeb a zájmů. Může sloužit především jako teoretické východisko pro podobné diskuse. U autora je nutno ocenit dobrou orientaci v problematice.

Ve stati M. Znoje *Toulminova kritika racionality more geometrico* jsou rozebrány a kriticky hodnoceny základní myšlenky Toulminovy evoluční koncepce vědy. Autor vyzdvihuje Toulminovu zásluhu na tom, že se do epistemologie dostaly problémy, které jsou z hlediska dalšího vývoje vědy, lidské společnosti a kultury aktuální, avšak zároveň poukazuje na neudržitelnost jeho filozofických stanovisek. Je nutno ocenit, že Toulmin je jedním z mála buržoazních epistemologů, kteří se zamýšleli nad souvislostí vědy se společenskou praxí; na druhé straně však nelze nevidět scientistickou omezenost celé jeho koncepce. Práce je po obsahové stránce velmi dobře zpracována.

Celkově lze říci, že soutěž je nesporně stimulující pro další vědeckou činnost mladých pracovníků a přispívá k vytváření atmosféry pro tvořivou diskusi. S uspokojením lze konstatovat, že se podařilo — jako v prvním ročníku — úspěšně splnit hlavní cíl, tj. podporovat a podporovat tvůrčí aktivitu mladých při řešení úkolů základního výzkumu a prohlubovat kvalitu jejich práce. Lze si jen přát, aby se příštího ročníku soutěže zúčastnilo více soutěžících a aby kvalita příspěvků zaznamenala opět vzestupnou tendenci.

Petr Pavlík

Z obsahu č. 5/1982 časopisu

SOCIOLÓGIA,

vydávaného Slovenskou akademií vied v Bratislavě

Medzinárodný význam skúseností ZSSR; *I. Perlaki*: Socialistický pracovný kolektív; *J. Suchý* — *R. Bednárík*: Socializácia mladej ženy; *R. Šíma*: Predmet, postavenie a úloha marxistickej sociológie v sociálnom poznaní; Formovanie socialistického spôsobu života mladých žien; Zo sociologických výskumov; Z vedeckého života; Recenzie.

Z obsahu č. 6/1982 časopisu

SOCIOLÓGIA,

vydávaného Slovenskou akademií vied v Bratislavě

J. Ševc: Aktuálne otázky ideologickej práce; *S. Zeman*: Sociálny rozvoj; *L. Lubelec*: Problémy sociologického skúmania osobnosti; *A. Širácky*: K problematike marxisticko-leninskej sociológie a historického materializmu; Zo sociologických výskumov; Rozhlady; Z vedeckého života; Recenzie; Čitateľská anketa.

Z obsahu č. 5/1982 časopisu

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ,

vydávaného Akademií vied SSSR v Moskvě

Udělení Zlaté medaile Karla Marxe soudruhovi G. Husákovi; Obecné tendence rozvoje dělnické třídy v zemích socialistického společenství; *E. Kapustin*: Plánování socialistického způsobu života.

СТАТЬИ

<i>Рихтаржик К.:</i> К принципу единства эмпирического и теоретического	577
<i>Скаржинская В.:</i> Структурализм и видимость его идеологической нейтральности	590
<i>Махонь Л.:</i> Социальная политика и граждане пенсионного возраста	603
<i>Горански М.:</i> К некоторым социологическим проблемам процесса старения и старости	612
<i>Рендлова Е.:</i> Образ жизни людей пожилого возраста и семейные отношения	625

РЕЦЕНЗИИ

<i>Франек Р.:</i> Социология 1981	642
<i>Дражилова М.:</i> М. Гулакова, Образ жизни и проблема ценностей (на чешском яз.)	645
<i>Лесны И.:</i> Наглядная обработка данных о долгосрочном развитии народонаселения на территории ЧССР: Демографическое пособие 1981 (на чешском языке)	650
<i>Урбанек Э.:</i> Буржуазная социология и современность (на чешском языке)	650
<i>Залиш З., В. С. Коробейников:</i> Пирамида мнений. Общественное мнение: природа и функции	654
<i>Ильнер М.:</i> Ежегодник по социологии и социальной политике 1981 (на немецком языке)	657

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

<i>Сконалис Ирки Черны</i>	662
<i>Коваржова З.:</i> Международная научная конференция (Личность и творчество академика Л. Штоллы)	662
<i>Бартова Е.:</i> «Femte» — международная конференция по теме исследование и образование женщин	663
<i>Горански М., - Лешкова Я.:</i> Исследование старения и старости	664
<i>Лешкова Я.:</i> Автоматизированные системы управления и моделирование социальных процессов	666
<i>Ильнер М. - Гольманн Ф.:</i> Общегосударственный семинар «Информатика в социологии»	668
<i>Пазлик П.:</i> Информация о соревновании молодых работников Института философии и социологии ЧСАН за написание лучшей научной работы	669
Из содержания № 5, 6/1982 журнала СОЦИОЛОГИЯ	671
Из содержания № 5/1982 журнала ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ	671

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v červenci 1982. Číslo vyšlo v listopadu 1982.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GFR. Annual subscription: Vol. 18; 1982 (6 issues) DM 84,—.

Součástí výzkumu absolventů byly i otázky materiálního postavení, zejména odměňování a bydlení. V období nástupu do zaměstnání nepatří otázka odměňování k nejdůležitějším (nutno vzít v úvahu úředně stanovené rozmezí nástupního platu). Postupně se význam platu zvyšuje a podstatnou měrou ovlivňuje stupeň spokojenosti v práci. Při posuzování této otázky je nutno vzít v úvahu, že absolventi vysokých škol po 5 letech praxe v průměru nedosahují celkového průměrného platu všech pracujících. Rovněž v otázce bydlení absolventů vysokých škol jsou **vážné problémy**.(2)

Po nástupu do praxe se postupně mění význam a pořadí problémů, které musí absolventi vysokých škol řešit. Od počátku však stojí v popředí jejich odborné zájmy, tj. obsah a náplň práce. Význam tohoto faktoru se nesnižuje, spíše vzrůstá, což svědčí o vysokém stupni jejich identifikace s povoláním. (S tím souvisí i jejich úsilí o zvyšování odborné kvalifikace, například v postgraduálním studiu atd.) Postupně se snižuje význam takových problémů, jako je bydlení. Spolu s rostoucím významem obsahu práce, zejména jejího tvůrčího charakteru, vzrůstá význam pracovního kolektivu, prohlubuje se identifikace s prací i s pracovní organizací.

Dosavadní sociologické výzkumy absolventů vysokých škol se zabývají celou řadou dalších problémů. Při pokusu o celkové hodnocení je třeba uvést, že mají spíše empirický charakter. Zatím chybí hlubší teoretické zpracování. V současné době se již objevují pokusy o zpracování základních teoretických přístupů k této otázce.(3) Dosavadní výsledky vytvářejí jeden ze základních předpokladů, aby teoretická východiska respektovala reálné procesy.

Absolventi vysokých škol představují jeden ze základních zdrojů doplňování sociální skupiny inteligence v naší společnosti. Vývoj jejich počtu, struktury, úlohy a uplatnění je úzce spjat s rozvojem socialismu. Jejich spojení s dělnickou třídou se projevuje jak v přímém sociálním spojení (sociální původ), tak v ideologické vazbě (teorie marxismu-leninismu) i v řešení odborných a dalších pracovních a společenských úkolů, jejichž základní obsah a směr je určen objektivními zájmy dělnické třídy a podstatnou shodou těchto zájmů se zájmy ostatních společenských tříd a skupin.

Po nastoupení do zaměstnání se absolventi vysokých škol postupně stávají skutečnými, vysoce kvalifikovanými odborníky, vykonávají důležité vedoucí funkce nejen v pracovních organizacích (jako vedoucí pracovních kolektivů apod.), ale i ve veřejném a politickém životě. Významně se podílejí na formování socialistického způsobu života. V tomto procesu nejsou jen objektem výchovy, ale i důležitým subjektem.

Absolventi vysokých škol si stále zřetelněji uvědomují, že jejich znalosti a schopnosti samy o sobě, pokud nejsou uplatněny v praxi, mají jen malý význam. Svou funkci splňují jen tehdy, jestliže se podílejí na konkrétní, společensky užitečné činnosti, která přináší pozitivní výsledky.

Literatura

Franěk, R. — Denská, G.: *Představy a postoje studentů — techniků k budoucímu povolání* (Výsledky II. etapy sociologického výzkumu). Výzkumná zpráva ÚML ČVUT, Praha 1978.

(2) Podle výsledků výzkumu absolventů, rok 1972, 30 % respondentů hodnotilo své bytové poměry jako nevyhovující. Podle výsledků výzkumu v SSR (rok 1978) hodnotila bytové poměry jako nevyhovující 1/4 respondentů.

(3) Teoretickými otázkami výzkumu absolventů vysokých škol se zabýval mj. seminář *Úloha vysoké školy v přípravě mladé socialistické inteligence*, VI (Chrudim 1978) a VII (Volary 1979). Referáty k tomuto bodu přednesli R. Franěk a R. Havlík.

- Hubáčková, B.: *Faktory ovlivňující upevnění nebo změny postojů k vybranému povolání v konkrétním zaměstnání u absolventů VŠZ Praha*. Závěrečná výzkumná zpráva, VŠZ, Praha, 1980.
- Jukl, E.: *Inženýr v průmyslovém podniku ve světle sociologického výzkumu*. Sborník Vysoké školy strojní a elektrotechnické v Plzni za rok 1970. Plzeň, VŠSE 1970.
- Kunstová, A.: *Efektivní využívání absolventů vysokých škol v praxi*. Kandidátská práce, Praha, 1978.
- Rychecký, R.: *Odborný a morálně politický profil studentů ČVUT z hlediska strojírenského závodu*. Acta polytechnica, řada VI, 1976, č. 3.
- Sborník hlavních dokumentů XVI. sjezdu KSČ. Praha, Svoboda 1981.
- Saran, K.: *Uplatnenie absolventov vysokých škôl v praxi*. Impuls 1980, č. 6.
- Uplatnění absolventů vysokých škol ČSR v praxi*. Závěrečná zpráva z provedeného průzkumu MŠ ČSR, leden 1974.
- Výzkum ředitelů škol I. a II. cyklu ve Středočeském, Západočeském a Jihomoravském kraji*. Praha, ÚSI MŠ ČSR 1974.
- Výzkum absolventů vysokých škol technických — účastníků postgraduálního studia, rok 1978*. Praha, ÚML ČVUT 1978.
- Zpráva z III. etapy výzkumu studujících učitelství*. Praha, ÚSI MŠ ČSR 1978.

cované typy, nejen v indikátorech, které byly v navržené typologii využity, ale i ve sféře hodnotových orientací.

V současné studentské populaci nelze vždy vytypovat takové charakteristiky osobností budoucích odborníků, příslušníků socialistické inteligence, které by plně odpovídaly modelu formulovanému už klasiky marxismu-leninismu, kde vzdělání plní funkci integrální součásti všestranného rozvoje osobnosti, která se pak zákonitě tvůrčím způsobem angažuje v celospolečenském vývojovém procesu.

Můžeme však tvrdit, že většina studentů, které jsme pracovní vymezení jako typ s vyhraněnou socioprofesionální orientací, má předpoklady k tomu, aby se v optimální společenské situaci při svém praktickém uplatnění zmíněnému modelu přiblížila. Vzdělání pro ně představuje především prostředek sebe-realizace vlastní osobnosti ve zvolené profesi, je důležitým momentem v procesu profesionalizace a jeho celospolečenská i individuální hodnota je v důsledku toho velmi vysoká. Socialistická společnost v dané fázi vědeckotechnického rozvoje nutně potřebuje tyto kvalitní a vzdělané odborníky a má zájem na výchově integrovaných, realizujících se osobností ve všech oborech a oblastech společenské činnosti a existence, protože uvědomělá společenská aktivita jedince je jedním z nezbytných předpokladů jejího dalšího úspěšného rozvoje.

Menší část studentů, pracovní označených jako typ, u něhož motivaci ke studiu tvoří především vzdělanostní aspirace, omezuje význam hodnoty vzdělání na získání určitých individuálních privilegií a výhod, které jsou zřejmě v určité části společenského vědomí s postavením vysokoškolského odborníka spojovány. Výsledný efekt jejich odborného i společenského uplatnění v praxi bude pravděpodobně poněkud nižší, než je žádoucí.

Pro praxi komunistické výchovy na vysokých školách mají výše shrnuté poznatky svůj nesporný význam. Jejich využití je však podmíněno v první řadě tím, aby ti, kteří výchovný a vzdělávací program na vysoké škole, či lépe na konkrétní fakultě, realizují, disponovali dostatečnými informacemi o studentech, kteří jsou konkrétním objektem jejich výchovného působení. A to nejen informacemi o jejich studijních předpokladech z hlediska schopností plnit studijní povinnosti, ale i informacemi o jejich vztahu ke studiu, k oboru, k budoucímu povolání.

Vedle toho typu socioprofesionální orientace, která se omezuje de facto na vzdělanostní ambice a je vážným problémem pro výchovné působení vysoké školy, je ještě celá řada nežádoucích prvků ve studentské populaci, s nimiž je třeba se ve výchovném procesu vyrovnávat a v rámci možností je odstraňovat. V oblasti socioprofesionální orientace je a může být takovým prvkem druhý extrém, o němž pokládáme za nutné se v souvislosti s výsledky tohoto výzkumu zmínit. Domníváme se, že jde o projev téhož „individualismu“ (ve smyslu výrazné preference vysoce významných potřeb a hodnot především pro uspokojení subjektu studenta, budoucího odborníka) jako v případě přednostní realizace vzdělanostních ambicí. Tímto prvkem je natolik intenzivní orientace na studovaný obor, eventuálně specializaci, že student si neuvědomuje a neakceptuje širší společensko-politický kontext, v němž bude jako vysokoškolsky vzdělaný odborník působit. Zde pak vznikají určité problémy ve sféře světonázorové výchovy, společensko-politické aktivity studentů atd.

Domníváme se však, že pro výchovné působení vysoké školy představuje tento typ příliš úzké orientace na profesi přece jen menší bariéru než nedostatečná odborná připravenost těch studentů, jejichž vztah k oboru je velmi volný.

To, že efektivita výchovné práce vysoké školy závisí nejen na jejím vlastním působení, je zřejmé. Vedle výrazného působení rodinného zázemí jsou to i nižší stupně školského systému, které se v komplexu výchovných vlivů výrazně uplatňují. „V odborném vzdělání i ve vzdělání všeobecném vysoká škola navazuje na ty stupně školského systému, které vysoké školy předcházejí. Ve všech oblastech činnosti vysoké školy navazují na výsledky, kterých dosáhly předchozí stupně škol. V oblasti vzdělání, v oblasti mravních kvalit, politických hodnot, úrovně komunistického přesvědčení vysoká škola považuje výsledky předchozích stupňů škol za východisko své práce“ [Kolář 1979: 16]. Těžiště a základ utváření socioprofesionální orientace budoucích vysokoškolských studentů spadá prokazatelně do období před vstupem na vysokou školu; proces jejího utváření se specializovaným studiem na vysoké škole dostává do závěrečné fáze. Tím jsou dány meze možností, které vysoká škola v celém procesu má.

Literatura

- Kolář, Z.: *Systém komunistické výchovy na vysokých školách*. Praha, SNP 1979.
- Matějovský, A.: *Sociální reprodukce inteligence v ČSSR*. Sociologický časopis 1980, č. 1.
- Mevaldová, E. — Stehlíková, E.: *Socioprofesionální orientace studentů*. Výzkumná zpráva k úkolu RŠ 12-2-17. Praha. ÚML UK 1980.
- Renc, Z.: *Průzkum uchazečů o studium na matematicko-fyzikální fakultě UK*. Sociologický časopis 1972, č. 5.